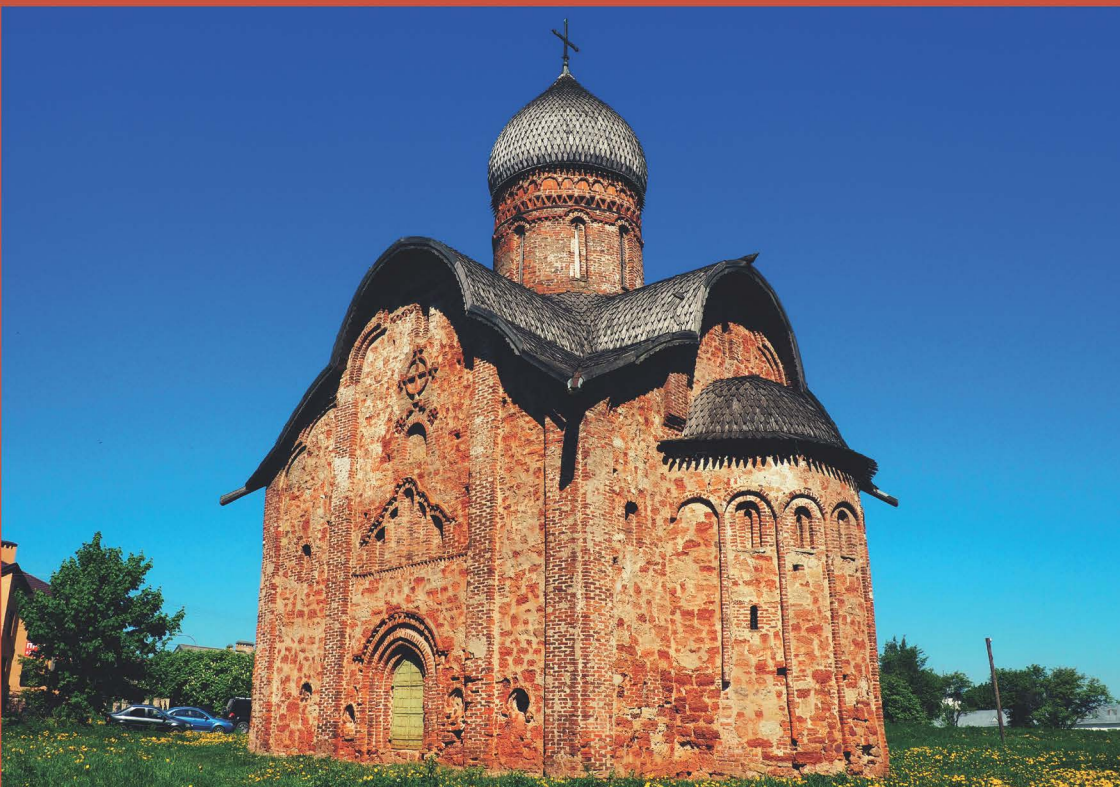

Zofia A. Brzozowska, Mirosław J. Leszka

Nowogród Wielki

Historyczno-kulturowy przewodnik po średniowiecznej republice

Nowogród Wielki

Historyczno-kulturowy przewodnik po średniowiecznej republice

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Zofia A. Brzozowska, Mirosław J. Leszka

Nowogród Wielki

Historyczno-kulturowy przewodnik po średniowiecznej republice

Zdjęcia: Mirosław J. Leszka

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2019

Zofia A. Brzozowska – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny
Katedra Filologii Słowiańskiej, 90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173
Miroslaw J. Leszka – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny
Katedra Historii Bizancjum, 90-219 Łódź, ul. A. Kamińskiego 27a

RECENZENCI

Daniel Próchniak, Jacek Bonarek

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

KOREKTA

Anna Sońta

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcia wykorzystane na okładce autorstwa: Mirosława J. Leszki

Autorzy pozostałych zdjęć zawartych w książce: Z.A. Brzozowska (s. 70),
P. Krężel (s. 79, 108, 234, 236), T. Wolińska (s. 30, 88, 119, 129, 195, 198 (dół), 200)

Autor rysunków zawartych w książce: Elżbieta Myślińska-Brzozowska

Autor map zawartych w książce: Mirosław Michalski (A-4 STUDIO)

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017–2019, nr projektu:
22H16036884, nr umowy: 0368/NPRH5/H22/84/2017, tytuł projektu:
*Latopis nowogrodzki pierwszy – przekład na język polski i opracowanie naukowe najstarszego
zabytku historiografii Nowogrodu Wielkiego (moduł Uniwersalia 2.2).*

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

© Copyright by Authors, Łódź 2019

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2019

Publikacja jest udostępniona na licencji Creative Commons

Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 (CC BY-NC-ND)

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.09225.19.0.K

Ark. wyd. 8,7; ark. druk. 16,75

ISBN 978-83-8142-696-1

e-ISBN 978-83-8142-697-8

<https://doi.org/10.18778/8142-696-1>

Spis treści

Przedmowa	11
I. Nowogród Wielki dawniej i dziś. Położenie geograficzne i warunki rozwoju osadnictwa (<i>Irina Pirożak-Dziuk</i>)	17
II. Początki Nowogrodu Wielkiego. Grodziszcze Rurykowe	25
III. Podział administracyjny Nowogrodu Wielkiego i podległych mu obszarów	41
IV. Szkic dziejów Nowogrodu Wielkiego	45
V. Ustrój Nowogrodu Wielkiego – najważniejsze organy władzy	55
VI. <i>Dietiniec</i> – nowogrodzki kreml	67
1. Sobór katedralny Sofii – Mądrości Bożej	76
1.1. Sobór katedralny świątynią dedykowaną Sofii – Mądrości Bożej	90
1.2. Republika Świętej Sofii. Mądrość Boża patronką Nowogrodu Wielkiego	92
2. Dom Sofii – siedziba arcybiskupów nowogrodzkich	103
3. Cerkiew św. Andrzeja Stratelatesa – fragment świątyni św. św. Borysa i Gleba	111
VII. Dwór Jarosławowy i Targ	117
1. Sobór św. Mikołaja na Dworze Jarosławowym (na Targu)	123
2. Cerkiew Niewiast Niosących Wonności na Dworze Jarosławowym (na Targu)	127
3. Cerkiew św. Prokopiusza na Dworze Jarosławowym (na Targu) ..	129
4. Cerkiew św. Paraskiewy Piątnicy na Targu	131

5. Cerkiew Zaśnięcia Bogurodzicy na Targu	135
6. Cerkiew św. Jana Chrzyciela „na opokach” (na Targu)	137
7. Cerkiew św. Jerzego na Targu	139
8. Cerkiew Archanioła Michała na Targu	141
9. Cerkiew Zwiastowania Bogurodzicy na Targu	143
VIII. Strona Sofijska	147
1. Koniec nerewski	147
1.1. Monaster Zwierzyniecki (Opieki Bogurodzicy)	148
1.2. Cerkiew św. Mikołaja Białego	154
1.3. Cerkiew Apostołów Piotra i Pawła w Kożewnikach	156
1.4. Cerkiew Trójcy Świętej w monasterze Zesłania Ducha Świętego	160
1.5. Cerkiew św. Teodora Stratelatesa przy ul. Szczerkowej	163
2. Koniec zagorodski	165
2.1. Cerkiew Dwunastu Apostołów „na rozpadlinach”	166
3. Koniec ludyński	167
3.1. Cerkiew Narodzenia Bogurodzicy w Monasterze Dziesięcinnym	168
3.2. Cerkiew św. Błażeja, biskupa Sebasty	171
3.3. Cerkiew Trójcy Świętej przy ulicy Riediatinej (w Jamskiej Słobodzie)	173
3.4. Biała (Aleksiejewska) baszta	175
3.5. Cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego (Uwierzenia Apostoła Tomasza) nad jeziorem Miaczino	178
3.6. Cerkiew św. Jana Miłosiernego nad jeziorem Miaczino	179
3.7. Cerkiew Apostołów Piotra i Pawła na Sikorczej Górze (na cmentarzu Piotrowskim)	182
IX. Strona targowa	185
1. Koniec płotnicki	185
1.1. Cerkiew św. św. Borysa i Gleba w Płotnikach	186
1.2. Monaster Narodzenia Bogurodzicy na Michalicy	190
1.3. Cerkiew św. Teodora Stratelatesa nad Ruczajem	193
1.4. Cerkiew św. Demetriusza z Tesaloniki	197
1.5. Cerkiew św. Klemensa Rzymskiego	199
2. Koniec sławieński	202
2.1. Cerkiew Przemienienia Pańskiego przy ulicy Iliniej	202
2.1.1. Ikona Bogurodzicy Znaku i jej miejsce w kulturze Nowogrodu Wielkiego	209

2.2. Cerkiew Apostoła Filipa przy ulicy Nutnej	211
2.3. Cerkiew Proroka Eliasza na Sławnie (Na Wzgórzu)	213
2.4. Cerkiew Apostołów Piotra i Pawła na Sławnie (Na Wzgórzu)	216
X. Okolice średniowiecznego Nowogrodu Wielkiego	219
1. Rubieże południowo-zachodnie	219
1.1. Cerkiew Zwiastowania Bogurodzicy nad jeziorem Miaczino	219
1.2. Monaster św. Jerzego	223
2. Rubieże północno-wschodnie	228
2.1. Monaster Przemienienia Pańskiego w Chutyni	228
2.2. Monaster Narodzenia Bogurodzicy (Antoniewski)	231
3. Rubieże południowo-wschodnie	234
3.1. Cerkiew Zaśnięcia Bogurodzicy na Wołotowym Polu	234
3.2. Cerkiew Przemienienia Pańskiego na Kowalewie	238
3.3. Cerkiew Przemienienia Pańskiego na Nieriedicy	242
Książęta nowogrodzcy (IX–XV w.)	249
Biskupi i arcybiskupi nowogrodzcy (X–XV w.)	253
Bibliografia	255

Elżbieta Myślińska-Brzozowska, Monaster Antoniewski. Impresja. Rysunek kolorowany

Przedmowa

*Jeden z waszych biec musi za Olgierdem ku Rusi,
Ponad Ilmen, pod mur Nowogrodu;
Tam sobole ogony i srebrzyste zastony,
I u kupców tam dziengi jak lodu.*
Adam Mickiewicz, *Trzech Budrysów (ballada litewska)*

*Ja człowiek wolny [...] przed ziemi tej końcem
Zmuszony patrzeć na rzeź Nowogrodu,
Na płomień świętych wież Boharodycy,
Na gwałt rznętego miasta i stolicy,
Gdzie wolność, matka rosyjskiego rodu,
Mieszka od wieków.*
Juliusz Słowacki, *Książę Michał Twerski*

Nowogród Wielki, jedno z wielu miast w europejskiej części współczesnej Rosji, położone – jak śpiewał Jacek Kaczmarski – „wśród pól i rozlewisk”, to prawdziwa enigma. Od wielu wieków nieprzerwanie fascynuje twórców kultury i badaczy, do tego stopnia, że w powszechnym wyobrażeniu na jego temat prawda historyczna często nierozłącznie spleta się z mitem. Nowogród Wielki od średniowiecza rozpalał wyobraźnię swoim bogactwem prężnego ośrodka handlowego, utrzymującego już od schyłku XII w. kontakty z Hanzą, a tym samym będącego – na wiele wieków przed założeniem St. Petersburga – swego rodzaju

ruskim oknem na Europę. Jednak to nie te „sobole ogo-ny i srebrzyste zasłony”, o których pamięć przechowała się w ziemi litewskiej do XIX w., a następnie ożyła w jednej z ballad Adama Mickiewicza, frapowały najbardziej. Unikalna kultura miasta nad Wołchowem, rozkwitająca najpełniej w XIII–XV w., a następnie brutalnie zdławiona przez władców moskiewskich, zadaje bowiem kłam stereotypowemu wyobrażeniu, że Słowianie Wschodni nie są zdolni do życia w ustroju demokratycznym. Nowogród Wielki, który pod koniec średniowiecza podporządkował sobie rozległe połacie Europy Północno-Wschodniej, m.in. obszar u ujścia Newy, na którym w 1703 r. car Piotr I Wielki rozkazał wznieść nową stolicę Rosji, był republiką. Jego mieszkańcy zaś mieli odwagę rzucić w twarz każdemu niespełniającemu ich oczekiwań księciu, że jedynym zwierzchnictwem, jakie nad sobą uznają, jest władza Boga i ich ukochanej patronki, Sofii – Mądrości Bożej. I bezpardonowo pokazać nieszczęśnikowi drzwi.

Naturalną kolejną rzeczą historia Nowogrodzian zapładniała w późniejszych wiekach wyobraźnię tych twórców, którzy snuli marzenia o zaprowadzeniu demokracji w Rosji. Pamiętali o nich dekabryści, ale też polscy poeci romantyczni z Juliuszem Słowackim na czele. Zainteresowanie północnoruską republiką odżyło również po 1991 r., kiedy to wielu pisarzy po obu stronach granicy udowodniało, że nowożytnie państwo rosyjskie nie musiało ukształtować się pod przewodnictwem Moskwy. Że również dobrze mogło pójść drogą wskazaną przez mieszkańców ośrodka nad Wołchowem – jakby mając nadzieję, że odrodzona po *periestrojce* Rosja właśnie taki kurs wybierze. Dziś wiemy już, że duch Nowogrodu Wielkiego po raz kolejny przegrał w niej z duchem Moskwy.

Dlaczego? Z odpowiedzią na to pytanie wiąże się jeden z najczęściej powtarzanych w popularnych opracowaniach stereotypów na temat Nowogrodu Wielkiego. Dla władców imperium rosyjskiego miało być niewystarcza-

jące samo unicestwienie niepodległości północnoruskiej republiki. W toku kolejnych stuleci dokładali wszelkich starań, by zniszczyć wszystkie jej zabytki i świadectwa przeszłości, tak by Nowogród Wielki raz na zawsze zniknął z mapy dziejów. Chyba nigdy nie zapomnimy zdziwienia studenta historii, któremu poradziliśmy kiedyś, by zainteresował się średniowiecznymi tekstami ruskimi. I jego odpowiedzi: „Jak to, więc Iwan Groźny wszystkiego nie poniszczył?”. Nie można zaprzeczyć, że władca ten rozprawił się z Nowogrodzianami w charakterystyczny dla siebie sposób. O zamienieniu w 1570 r. Wołchowa przez oprychników w rzekę krwi wiadomo od wieków. Unicestwiając wiele dóbr kultury, nie zniszczono jednak wszystkiego. Zawsze w toku historii Nowogrodu Wielkiego znajdowały się osoby, którym udało się zachować część jego dziedzictwa. Przetrwały do naszych czasów latopisy nowogrodzkie – teksty historiograficzne, spisywane w języku staroruskim, z których najstarszy pochodzi już z XIII w. W toku wykopalisk archeologicznych odkryto nad Wołchowem także tzw. gramoty na korze brzozonej, swego rodzaju średniowieczne SMS-y, dokumentujące jeden z fenomenów tamtejszej kultury: posługiwanie się przez dawnych Nowogrodzian słowem pisanym w codziennym życiu na niespotykaną chyba w żadnej innej części ówczesnej Europy skalę. Na swego odkrywcę oczekuje też wiele staroruskich tekstów literackich, trwających na kartach rękopisów, ukazujących nam mieszkańców miasta nad Wołchowem takimi, jakimi w rzeczywistości byli: nie mniej niż my pełnymi planów i marzeń, jak np. biskup, a potem arcybiskup Eliasz-Jan II (1163–1186), który – jak zaświadcza autor jego żywotu – w ciągu jednej nocy miał odbyć wierzchem na biesie podniebną podróż do Ziemi Świętej i z powrotem, gdyż tak bardzo pragnął zobaczyć miejsca związane z życiem Jezusa Chrystusa.

Warto też pamiętać, że Nowogród Wielki – jakim go obecnie widzimy, m.in. na fotografiach, ilustrujących tę

książkę – to w znacznej mierze rekonstrukcja, owoc wytężonej pracy rosyjskich archeologów i historyków sztuki, od lat 50. XX w. starających się przywrócić wielu, mniej lub bardziej zrujnowanym w trakcie drugiej wojny światowej, obiektom architektonicznym w interesującym nas tu mieście ich dawny blask. I to nie wszystko. Średniowieczne malowidła naścienne, częstokroć wykonane przez artystów sprowadzonych z Bizancjum, zdobiące wnętrza budowli, które ostrzał artyleryjski obrócił w gruzy, są obecnie składane niczym puzzle z drobnych fragmentów pokrytego farbami tynku i po mozolnym procesie konserwacyjnym – umieszczane na swoim pierwotnym miejscu.

Z drugiej strony, należy dość ostrożnie podchodzić do nowożytnych przekazów o północnoruskiej republice, zarówno tych, które ją deprecjonują – jak chociażby film Siergieja Eisensteina z 1938 r., pt. *Aleksander Newski*, jak i tych, które ją idealizują. Współczesnego wielbiciela demokracji, rozmiłowanego w wartościach świeckich i prawach człowieka, Nowogród Wielki może rozczarować. Jego mieszkańcy byli bowiem nieodrodnymi dziećmi swojej epoki. Jakkolwiek zastrzegali sobie prawo do samodzielnego wyboru władców, a także ich odwoływania, nie potrafili chyba wyobrazić sobie funkcjonowania swej państwowości bez księcia zasiadającego w majestacie. Na ścianach świątyń wyobrażali chętnie cesarza Konstantyna I Wielkiego i jego matkę Helenę czy też kanonizowanych przez Cerkiew Ruską książąt Borysa i Gleba. Na ikonach przedstawiali swoją patronkę, Mądrość Bożą w purpurowych szatach bizantyńskich władczyń. Porównania z Wenecją są więc tu chyba nie do końca adekwatne. Ustrój Nowogrodu Wielkiego przypomina raczej monarchię brytyjską czy też przedrozbiorową Rzeczpospolitą Obojga Narodów, w której panuje, ale nie rządzi Boży pomazaniec o rękach skrępowanych przez prawa i przywileje, które sam musiał zaprzysiąc przed wstąpieniem na tron.

Nowogrodzianie byli też bardzo religijni. Uznawali Boga za najwyższą sankcję moralną i jedyne prawdziwego władcę wszechrzeczy. Uważali się też za immanentną część wschodniochrześcijańskiej ekumeny, której przewodził patriarcha konstantynopolitański. Wyruszając w podróż do stolicy cesarstwa bizantyńskiego, byli przekonani, że udają się do swoich kulturowych pobratymców, dopiero na miejscu dostrzegając różnice między obyczajami Bizantyńczyków i własnymi. Prawdziwą pasją mieszkańców miasta nad Wołchowem, przekazywaną z pokolenia na pokolenie, a nawet – rozszerzaną na przybyszów z zewnątrz, było wznoszenie budowli sakralnych. Można odnieść wrażenie, że hołdowali oni przekonaniu: zastaw się, a wybuduj cerkiew. W czasach największej świetności Nowogrodu Wielkiego na jego terytorium znajdowało się ponad 160 czynnych świątyń. Mniej więcej $\frac{1}{4}$ z nich przetrwała do czasów obecnych, by zadziwiać turystów: oto znamiątą większość zabytków w stolicy dawnej republiki stanowią nie budynki użyteczności publicznej, lecz chrześcijańskie przybytki! Warto jednak pamiętać, że do kwestii religijnych Nowogrodzianie podchodzili z właściwą sobie niezależnością i kreatywnością. Z tego powodu też częstokroć narażali się na zarzuty ze strony swoich oponentów, że ich gród stanowi matecznik herezji. Jest faktem, że wyobrażenia o Sofii, upersonifikowanej Mądrości Bożej, rozwinięte nad Wołchowem, nie znajdują analogii w prawosławnej myśli teologicznej. Ciekawy był też sposób ustanawiania arcybiskupa nowogrodzkiego: zebrani na wiecu mieszkańcy wskazywali trzech kandydatów, Sofia wybierała jednego spośród nich, który następnie udawał się do metropolity kijowskiego (zwierzchnika Cerkwi Ruskiej), by zostać przez niego zatwierdzonym. Takiej procedury też nie spotkamy nigdzie indziej.

Zapraszamy zatem do Nowogrodu Wielkiego. Niniejsza książka powstała w ramach projektu sfinansowanego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, ze

środków Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (moduł Uniwersalia 2.2), pt. *Latopis nowogrodzki pierwszy – przekład na język polski i opracowanie naukowe najstarszego zabytku historiografii Nowogrodu Wielkiego* (nr 22H 16 0368 84), realizowanego w Centrum Badań nad Historią i Kulturą Basenu Morza Śródziemnego i Europy Południowo-Wschodniej im. prof. Waldemara Cerna, *Ceraneum* (Uniwersytet Łódzki), w latach 2017–2019. Ilustrujące ją fotografie zostały w większości wykonane w trakcie pobytu autorów nad Wołchowem w maju 2018 r. Mamy nadzieję, że nasz – pierwszy na rodzimym rynku wydawniczym – przewodnik historyczno-kulturowy po Nowogrodzie Wielkim przybliży polskiemu Czytelnikowi tę unikalną przestrzeń, zachęcając go do dalszego odkrywania jej tajemnic, okruchów dawnej świetności miasta nad Wołchowem, które nam, szczególnym zrządzeniem Opatrzności, a jak powiedzieliby sami Nowogrodzianie – z woli Sofii, Mądrości Bożej, pozwoliło się sfotografować w całym swoim majestacie, skąpane w świetle długiego majowego dnia rosyjskiej Północy, drzemiące wśród obsypanych białymi i fioletowymi kwiatami krzewów bzu.

I

Nowogród Wielki dawniej i dziś

Położenie geograficzne i warunki rozwoju osadnictwa

Położenie geograficzne

Nowogród Wielki – miasto w północno-zachodniej Rosji, stolica obwodu nowogrodzkiego, odznacza się pięknym położeniem. Znajduje się na Nizinie Nadilmskiej, nad rzeką Wołchow, w odległości 6 km od jeziora Ilmen. Umiejscowione jest ok. 550 km na północny zachód od Moskwy i ok. 150 km na południowy wschód od St. Petersburga.

W krajobrazie Niziny Nadilmskiej dominują rozległe płaskie lub lekko pofałdowane równiny, wznoszące się na wysokość od 18 do 50 m n.p.m. W najniższej położonej centralnej części niziny usytuowane jest jezioro Ilmen, do którego wpływają takie rzeki jak: Szełoń, Łowac, Msta, Poliść, Wiszera i inne. I tylko jedna rzeka – Wołchow, uchodząca do jeziora Ładoga, bierze swój początek z Ilmenu. Teren Niziny Nadilmskiej obfituje w wody nie tylko w postaci jezior, rzek, rzeczek, strumieni, ale także mokradeł. Rzeki w tym rejonie mają niegłębokie doliny rzeczne, a jeziora – niskie brzegi. Tylko południowy brzeg Ilmenia jest wysoki – do 16 m, natomiast zachodnie, północne i wschodnie wybrzeża jeziora zalewane są podczas powodzi na wiele kilometrów. Na skraju Niziny Nadilmskiej zmienia się

¹ Autorka tego rozdziału, Irina Pirożak-Dziuk jest obecnie zatrudniona w Instytucie Rusycystyki na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Łódzkiego.

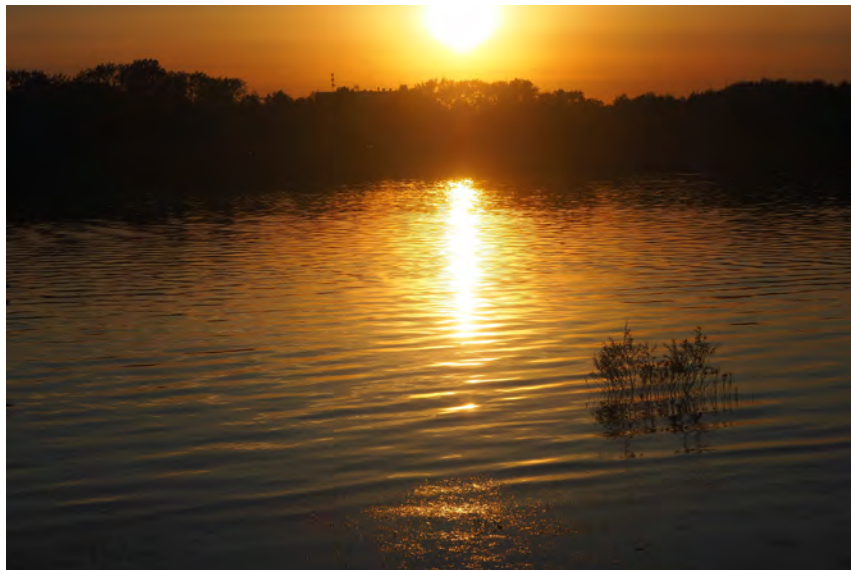

Wołchow. Widok z Grodziszcza Rurykowego na monaster św. Jerzego.

krajobraz: teren staje się bardziej urozmaicony i wznosi się na około 100 m n.p.m. Ta strefa interesującego nas tu obszaru należy do najbardziej rozciętych. Miejscami, bliżej ku Wyżynie Wałdajskiej, pojawiają się wzniesienia, terasy oraz głębokie doliny rzeczne.

Niezbyt urodzajne ziemie Niziny Nadilmenskiej porośnięte są w dużej mierze przez lasy mieszane. W drzewostanach dominują: brzoza, klon, dąb i lipa (ok. 60%), natomiast na północy rozciąga się duży zespół lasów iglastych (10%) stanowiących roślinność tajgi ciągnącej się przez nizinę, Karelię i dalej przez Półwysep Skandynawski. Tereny na południowym zachodzie Niziny Nadilmenskiej wykorzystywane są zaś do upraw rolnych.

Nowogród Wielki leży w strefie klimatu określanego jako umiarkowany kontynentalny, z dość chłodną śnieżną zimą i stosunkowo ciepłym latem. Zima trwa tu od połowy listopada do początku kwietnia. Najzimniejszym miesiącem jest styczeń, a najcieplejszym lipiec, z tym że pomiędzy średnimi temperaturami tych miesięcy, podobnie

Wotchow.

jak innych, zachodzą czasami dość znaczące różnice. Średnie temperatury w styczniu przeważnie wynoszą -7 – -10°C , ale nie są rzadkością także dni, w których temperatura obniża się do -24°C . Tak niskie temperatury zwykle panują na przełomie stycznia i lutego. Wiosna zaczyna się przeważnie w pierwszym tygodniu kwietnia, kiedy pokrywa śnieżna topnieje, a temperatura podwyższa się. Średnia temperatura w kwietniu wynosi $3,5^{\circ}\text{C}$. Lato w Nowogrodzie Wielkim i jego okolicach jest umiarkowanie ciepłe, chociaż warto zaznaczyć, że czerwiec i sierpień potrafią być dość chłodne jak na tę porę roku, w lipcu zaś temperatura waha się w granicach 15 – 18°C . Jesień w tym rejonie przeważnie jest dość długa i łagodna, zima następuje bliżej połowy listopada.

Opady roczne wynoszą tu ok. 850 mm, a zimowe mają przewagę nad letnimi. W dolinach rzek śnieg zanika zwykle o kilka dni wcześniej niż na terenach przyległych.

Na przełomie wiosny i lata słońce na szerokości geograficznej, na jakiej położony jest Nowogród Wielki, nie

chowa się na długo za horyzontem. Najdłuższy dzień w roku trwa tu prawie 19 godzin. Jednakże i w pozostałe 5 godzin, mimo nastania zmierzchu, na głównych ulicach miasta nie brakuje spacerowiczów. Od 25 maja do 19 lipca trwają tzw. białe noce, a ich apogeum przypada na czas od 11 czerwca do 2 lipca. Szczególnym pięknem białych nocy można się napawać podczas dobrej pogody, kiedy to nad Nowogrodem Wielkim góruje jasne, szaro-różowe niebo. Widok jest wprost niesamowity.

Warunki rozwoju osadnictwa

Nowogród Wielki położony jest u źródeł rzeki Wołchow, na skrzyżowaniu głównych szlaków wodnych łączących niegdyś ziemie ruskie z Bizancjum i krajami zachodnimi. W średniowieczu przebiegała tędy droga „od Waregów do Greków”, tj. od Morza Bałtyckiego do Morza Czarnego. Dzięki tak dogodnemu położeniu miasto bardzo szybko rozkwitało i stało się najbogatszym ośrodkiem średniowiecznej Rusi.

Przez wiele lat nie było jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, w stosunku do jakiego „starego grodu” interesująca nas tu osada stała się „nowym grodem”, Nowogrodem. Takim ośrodkiem mogła być Stara Ładoga, położona na drugim końcu rzeki Wołchow. Niekiedy w tym kontekście wskazywano na Starą Rusę. Badania archeologiczne nie wykazały jednak na jej obszarze śladów osady starszej niż X–XI w.

Obecnie za najbardziej prawdopodobny uznaje się pogląd, że „starym grodem” w odniesieniu do Nowogrodu Wielkiego było – jak będzie o tym jeszcze mowa w dalszej części niniejszej książki – Grodziszcze Rurykowe, wzgórze na prawym brzegu Wołchowa, znajdujące się w odległości ok. 3 km od nowogrodzkiego kremla w kierunku górnego biegu tej rzeki. Wykopaliska przeprowadzone na Grodziszczu dowiodły, że w drugiej połowie IX w. znajdowała się tu umocniona osada, zajmująca kluczowe miejsce w pobliżu źródeł rzeki Wołchow.

Jak wiadomo ze źródeł archeologicznych, Słowianie przybyli na północ przyszłej Rusi – nad Ilmen, Wołchow, Łowac i Mstę – w VII w., a najstarsze warstwy ich grodzisk pochodzą z VII–VIII stulecia. Północ w tamtych czasach – jak zaznacza w swej książce Stefan Bratkowski – należała do Czudzi.

Dziś identyfikujemy ją z protoplastami Estończyków, ale w rzeczywistości zwano tak pierwotnie wszystkie plemiona ugrofińskiej północy; przeplatały się z nimi tu i tam osady rozmaitych Bałtów. Miejsca dla nikogo nie brakowało, choć nie brakuje po dziś dzień, najrozmaitszych zagadek, bo „Czudzią” ani przodkowie Estów, ani żadne inne plemiona ugrofińskie same siebie nie nazywały².

Pierwsi Słowianie w „Kraju Jezior” pojawili się w rejonie basenu Ilmenia i Jeziora Czudzkiego. Plemiona osiadłe nad Ilmenem zaczęły nazywać siebie Słowienami. Słowienie, jak i sąsiadujące z nimi ludy, grupowały się przede wszystkim nad rzekami i rzeczkami w okolicy jeziora. Jak pisze Stefan Bratkowski, osadnicy ci „pierwotnie żeglarzami najwyraźniej nie byli i dopiero musieli się tego nauczyć. Ryby łowili do tej pory w rzekach i strumieniach. Tak wielkich jezior nie znali”³. Albo, jak zaznacza on dalej, nad jeziorem znajdowały się osady Czudzi.

Początkowo Ilmen mógł budzić w Słowianach lęk. Dość wspomnieć, że akwen ten zwał się w najstarszych tekstach ruskich (aż po XVI w.) po czudzku *Ilmer*, a w karelskich i fińskich jeziorach o podobnej nazwie (*Ilmajaervi*) od niepamiętnych czasów zamieszkiwać miały groźne duchy, rządzące pogodą. W głębinach starego Ilmeru, jak stwierdza Stefan Bratkowski, taki duch na pewno „nie pozwalał się lekceważyć, manifestując swoją moc kapryсами atmosfery i odmętów”⁴. Groźnego władcę wód dobrze musieli

² S. Bratkowski, *Pan Nowogród Wielki*, Warszawa 1999, s. 66.

³ *Ibidem*, s. 69.

⁴ *Ibidem*, s. 71.

Rozlewiska
jeziora Miaczino.

poznać i szanować także Nowogrodzianie. Oswoiwszy się z Ilmerem, Słowienie ochrzcili go dumnie „morzem Słowieńskim”.

Kraj, w którym się osiedlili, pokrywały nieprzebyte puszcze i bagna. Gdyby nie spławność rzek, stanowiących jedyny dostępny szlak komunikacyjny, nikt raczej nie potrzebowałby sypać tu umocnień i otaczać wałami osad. W jaki sposób pierwotnie przebiegały linie potoków, bagien, a być może nawet i jezior, okalających osady, nie można stwierdzić jednoznacznie, ponieważ obraz tych terenów – dawno już odwodnionych – może mylić w tym względzie powszechnie notowany w okolicy proces zarastania jezior. Nawet rzeki Wiszera i Wołchowiec mogą być obecnie już tylko pozostałościami dawnych rozległych rozlewisk.

W pradawnych czasach, w okresie wiosennych roztopów i jesiennych opadów wprost nie można było się tu przedostać. Na leśnych błotnistych drogach grzęzły i konie, i ludzie. Obcy przybysz łatwo mógł się zgubić w lasach. Puszcza w tych rejonach w dużej mierze decydowała o ży-

Rozlewiska
jeziora Miaczino.

ciu Słowienów. Zapewniała im nie tylko żywność i schronienie. Z żelaza, wytapianego z jej rud błotnych i darniowych, wytwarzali oni broń.

Należy zaznaczyć, że Nowogród Wielki daje archeologom wyjątkowe możliwości. Ze względu na szczególne właściwości nowogrodzkiej gleby, wyróżniającej się znaczną wilgotnością, odsłaniane tu znaleziska doskonale się zachowały. Przedmioty drewniane, które znaleziono w ziemi, prawie nie uległy rozkładowi i zachowały swój kształt i wymiary.

Jak i dawniej, szeroka rzeka Wołchow dzieli miasto na dwie części: zachodnią – Sofijską i wschodnią – targową. W części Sofijskiej położone są trzy dzielnice (w terminologii średniowiecznej – końce/*концы*): na północy – nerewska, na południu – ludyńska, a na zachodzie – zagorodska. W części targowej są natomiast dwie dzielnice: na północy – płotnicka, a na południu – sławieńska. We współczesnym układzie urbanistycznym Nowogrodu Wielkiego zaznacza się więc jego najdawniejszy podział administracyjny.

Szczególne znaczenie dla rozstrzygnięcia zagadnień związanych z powstaniem pierwszych osiedli na terenie obecnego miasta mają dwie dzielnice: sławieńska i nerewska. Są one położone w miejscach, posiadających najbardziej dogodne warunki do osadnictwa w czasach, w których ukształtowanie terenu mogło zagwarantować skuteczność obrony, bez konieczności wznoszenia potężnych umocnień.

Dzielnica sławieńska leży na wzgórzu i zajmuje cypel, który uformowały rzeka Wołchow i strumień Tarasowiec, tworzące jej naturalną osłonę z dwóch stron. W podobny sposób wygląda sytuacja również w końcu nerewskim, chronionym z jednej strony przez Wołchow, a z drugiej przez wpadającą niegdyś do niego rzeczkę Gzeń.

Warto zwrócić uwagę na to, że zrekonstruowany w 1972 r. przez Edith Ennen plan Nowogrodu Wielkiego wyraźnie ukazuje wody wokół całego miasta. Gzeń, która obecnie jest zanikającym w zależności od pory roku strumieniem, wcale nie płynie – jak na wielu starszych planach ośrodka – w pewnej odległości od wałów chroniących dzielnicę nerewską, lecz tuż przy nich. Jak podają źródła historyczne, dawniej mogła ona być nawet rzeką.

Zapoznanie się z ogólnym planem Nowogrodu Wielkiego nie będzie pełne, jeżeli nie uwzględnimy jego najbliższych okolic. Wśród najciekawszych punktów znajdujących się w pobliżu miasta szczególnie warto wymienić dwa. Na prawym brzegu Wołchowa położone jest wzgórze, które od najdawniejszych czasów nazywane było Grodziszczem Rurykowym – piszemy o nim szerzej w kolejnym rozdziale. Drugim ciekawym miejscem jest sosnowy gaj, noszący po dziś dzień pogańską nazwę Peryń. Gaj ten znajduje się na wzniesieniu w miejscu, w którym Wołchow wpływa z Ilmenia. Jest on widoczny od strony jeziora i rzeki. Smukłe sosny wybijają się tu wysoko nad sąsiadujące z nimi pola, pokrywające wzgórze, które było świadkiem założenia Nowogrodu Wielkiego i wielu innych, bardziej odległych i bliskich wydarzeń...

II

Początki Nowogrodu Wielkiego Grodziszcze Rurykowe

Na temat początków Nowogrodu Wielkiego, czy nawet szerzej rzecz ujmując – Rusi, tak pisał dwunastowieczny, wschodniosłowiański kronikarz:

Roku 6367 (859). Waregowie zza morza ściągali dań z Czudów i ze Słowien [nowogrodzkich], i z Mery, i z Wesów, i z Krywiczów, a Chazarzy ściągali z Polan, i z Siewierzan, i z Wiatyczów po srebrnej monecie i po wiewiórce od dymu.

Roku 6370 (862). Wygnali [Słowienie, Krywicze i inne plemiona] Waregów za morze i nie dali im dani, i poczęli sami władać sobą. I nie było u nich sprawiedliwości, i powstał ród przeciw rodowi, i były zwady, i poczęli wojować sami ze sobą. I rzekli sobie: „Poszukamy sobie kniazia, który by władał nami i sądził wedle prawa”. I poszli za morze ku Waregom, ku Rusi. Bowiem tak się zwali ci Waregowie – Rusią, jako się drudzy zowią Szwedami, inni Normanami i Anglami, a jeszcze inni Gotami – tako i ci. Rzekli Rusi Czudowie, Słowienie, Krywicze i Wesowie: „Ziemia nasza wielka jest i obfita, a ładu w niej nie ma. Przychodźcie więc rządzić i władać nami”. I wybrali się trzej bracia z rodami swoimi, i wzięli ze sobą wszystką Ruś i przyszli do Słowien najprzód, i siadł najstarszy, Ruryk, w Nowogrodzie, a drugi Sineus, na Białym Jeziorze, a trzeci, Truwor, w Izborsku. I od tych Waregów przezwiała się ziemia ruska. Nowogrodzianie zaś – ci ludzie są wareskiego rodu, a przedtem byli Słowienie. Po dwóch zaś latach umarł Sineus i brat jego Truwor. I objął władzę wszystką sam Ruryk i rozdawał mężom swoim grody – owemu Połock, owemu Rostów, innemu Białe Jezioro. A w tych grodach Waregowie są przybyszami, a pierwsi mieszkańcy w Nowogrodzie – Słowienie, w Połocku – Krywicze, w Rostowie – Mera, w Białym Jeziorze – Weś, w Muromie – Muroma, i tymi wszystkimi władał Ruryk. I byli przy nim

dwaj mężowie, nie krewni jego, lecz bojarowie, i uprosili go [by ich puścił] do Carogrodu z rodem swoim. I poszli Dnieprem, i przechodząc mimo ujrzeli na górze gródek. I spytali, mówiąc: „Czyj to gródek?” Tamci zaś rzekli: „Byli trzej bracia, Kij, Szczek i Choryw, którzy zbudowali gródek ten i pomarli, a my, ród ich, siedzimy tu płacąc dań Chazarom”. Askold tedy i Dir zostali w grodzie tym, i zgromadzili mnóstwo Waregów i poczęli władać ziemią polańską. Ruryk zaś w tym czasie władał w Nowogrodzie.

Roku 6387 (879). Umarł Ruryk, i przekazawszy władzę Olegowi, będącemu z jego rodu, oddał w jego ręce syna swojego Igora, bo był jeszcze bardzo mały.

Roku 6390 (882). [...] I siadł Oleg, władając w Kijowie, i rzekł Oleg: „To będzie matka grodów ruskich”. I byli tam Waregowie i Słowianie, i inni, i przezwali się Rusią. Ten zaś Oleg począł stawiać grody i ustanowił dań dla Słowien, Krywiczów i Mery, i ustanowił, by dawać dań Waregom z Nowogrodu grzywien trzysta co roku dla zachowania pokoju, i dawano ją Waregom do śmierci Jarostawa [Mądrogo]⁵.

Powyższy cytat, pochodzący z powstałej w początkach XII w. *Powieści minionych lat*, tradycyjnie przypisywanej mnichowi Nestorowi, był już wielokrotnie analizowany pod różnymi kątami. Na jego podstawie formułowano odmienne, niekiedy wzajemnie się wykluczające sądy, poczynając od uznania tego przekazu za wiarygodny opis rzeczywistych wydarzeń, a na całkowitej negacji jego wartości jako źródła historycznego kończąc. Nie jest naszym celem podejmowanie kolejnych badań nad nim. Przytaczając go, chcieliśmy jedynie uświadomić Czytelnikowi, czym dysponuje w sferze źródeł pisanych współczesny historyk w kontekście początków Nowogrodu Wielkiego i spróbować – w nawiązaniu do konkretnego tekstu – przedstawić, jak współczesna nauka ukazuje interesujące nas tu zagadnienie.

Jeśli chodzi o przybycie Ruryka na tereny, na których w okresie późniejszym powstał Nowogród Wielki, to nie można wykluczyć, że fakt ten rzeczywiście miał miejsce. Z badań archeologicznych wynika jednak, że musiał on

⁵ *Powieść minionych lat*, s. 17–20.

nastąpić nie we wskazanym przez Nestora roku 862, a zapewne kilka lat wcześniej, gdzieś w połowie szóstej dekady IX w. Istnieją w historiografii próby utożsamiania Ruryka z Rōrikiem, siostrzeńcem lub bratem Haralda Klaka Halfdanssona († ok. 854 r.), króla duńskiego. Co nieco o nim wiadomo. Dowodził on flotą Wikingów, łapiącą północne wybrzeża Francji. W 850 r. otrzymał od króla Lotara południową Fryzję z miastem Dorestad. W 855 r. został stamtąd wygnany i udał się do Danii z nadzieją na zdobycie korony królewskiej. Tego celu jednak nie osiągnął i powrócił do Fryzji, a w 870 r. został wasalem króla Karola Łysego. O dalszych jego losach nic nie wiemy. Żadne znane nam źródło nie wspomina o tym, że prowadził jakieś działania na interesującym nas tu obszarze. Jedyne, co łączy go z Nestorowym Rurykiem, jest imię. Wydaje się słuszny pogląd, że zbieżność ta nie oznacza, iż nie mógł istnieć inny Ruryk, o którym pamięć, i to pewnie zniekształconą, zachowały jedynie źródła proveniencji ruskiej.

Czy rzeczywiście nasz hipotetyczny Ruryk przybył na zaproszenie wzmiankowanych wyżej plemion słowiańskiego i ugrofińskiego pochodzenia? Wydaje się, że jest to raczej wymysł kronikarza. Nie jest natomiast wykluczone, że jego pojawienie się na terenach, na których powstanie później Nowogród Wielki, mogło być konsekwencją walk o władzę w funkcjonującym wówczas kaganacie ruskim (Rusowie, *Rhos* to odłam Szwedów, o którym autor *Roczników bertyniańskich* wspomina w kontekście wydarzeń z 839 r.), którego główny ośrodek znajdował się zapewne w rejonie Ładogi i Ilmenia.

Gdzie znalazł siedzibę dla siebie i swoich ludzi Ruryk? Poza istniejącą już od drugiej połowy VIII w., a zamieszkaną przez Skandynawów Starą Ładogą, jego siedzibą stało się tzw. Grodziszcze Rurykowe, nazywane prawdopodobnie przez szwedzkich przybyszów Holm. Jak już wspomniano, leży ono ok. 3 km na południe od Nowogrodu Wielkiego, na prawym brzegu Wołchowa, w pobliżu jeziora

Ilmen. W interesującym nas tu okresie stanowiło ono wyspę, wytyczoną przez główny bieg rzeki i jej odnogi (Wołchowiec i Żyłotug), co czyniło z niego miejsce trudne do zdobycia. Elementem dominującym na obszarze Grodziszcz (ok. 10 ha) było piaszczyste wzgórze. To z niego można było kontrolować statki i łodzie, wpływające z rzeki Wołchow na jezioro Ilmen. Osadnictwo na terenie Grodziszcz rozwinęło się jeszcze przed hipotetycznym nadejściem Ruryka. Jest ono związane ze Słowianami Ilmeńskimi oraz ze skandynawskimi przybyszami, którzy obwarować je mieli drewnianymi umocnieniami. Grodziszcz w IX stuleciu i na początku X w. było pierwszym przedmiejskim ośrodkiem w okolicach dzisiejszego Nowogrodu Wielkiego i przyjmuje się, że to ono kryje się pod tą nazwą w przekazach ruskich latopisów, dotyczących omawianego okresu, np. w *Latopisie hipackim* (XV w.) znajdujemy informację, że Ruryk po przybyciu nad Ilmen wznosił nad Wołchowem miasto, które nazwał Nowogrodem. *Latopis Nikonowski* wspomina natomiast o buncie mieszkańców tego ośrodka, niezadowolonych z rządów Ruryka. Na czele wystąpienia stać miał Wadim Chrobry. Ruryk stłumił bunt, zabijając Wadima i wielu Nowogrodzian.

Szacuje się, że początkowo zasiedlony obszar Grodziszcz zajmował 1 do 1,2 ha, a w XII w. sięgnąć miał 4–7 ha. Obwarowania miały ok. 8 m szerokości i 5 m wysokości. Centralna część tak umocnionego terenu, obejmująca 4 ha, dysponowała dodatkowo własnym systemem obronnym, składającym się z fosy (o głębokości ok. 4,5 m) i wału. Tu zamieszkiwali Rusowie, stanowiący społeczną elitę. Na pozostałą część Grodziszcz składały się: osada, zasiedlona przez rzemieślników, oraz zagrody dla zwierząt gospodarskich. W trakcie badań archeologicznych, przeprowadzonych na interesującym nas tu obszarze, znaleziono m.in. monety pochodzenia arabskiego i bizantyńskiego [miedziany follis cesarza Teofila (829–842) i srebrny milarezjon Bazylego I (867–886)], a także

przedmioty identyfikowane jako importy skandynawskie: ozdoby kobiece i męskie, broń, fragmenty sprzęży czy wreszcie amulety. Ich podobieństwo do znalezisk w szwedzkiej Birce prowadzi Władysława Duczkę, polskiego badacza do wniosku, że Grodziszczce „należy traktować jako osadę szwedzką”⁶.

Jednak to nie z Grodziszczca Rurykowego wyrosło miasto, będące bohaterem naszego przewodnika. Powstało ono później niż sygnalizowane wyżej wydarzenia, nad Wołchowem, na obu jego brzegach, 6 km od jeziora Ilmen. Być może, jak wspomniano już wyżej, toponim ‘Nowogród’ powstał dla odróżnienia nowego ośrodka od funkcjonującego już od dziesiątek lat Grodziszczca, choć istnieją w tej kwestii i inne hipotezy. Pod nazwą Nowogród Wielki po raz pierwszy miasto to wzmiankowane jest w *Latopisie Ławrientiewskim* w narracji na temat wydarzeń z 1169 r. W skandynawskich sagach omawiany ośrodek zwany był Holmgardr. Z kolei Bizantyńczycy określali go, być może, mianem Nemogardas.

Badania archeologiczne wskazują, że pierwsze ślady związane z procesem powstawania Nowogrodu Wielkiego, widoczne są już w warstwie z pierwszej połowy wieku X. Wówczas istniały na terenie przyszłego miasta trzy osady, oddzielone od siebie niezamieszkałymi terenami. Z nich wyłoniły się tzw. końce: sławieński, nerewski i ludyński, które stały się z czasem jednym ze szczebli administracyjnego podziału Nowogrodu Wielkiego. Połączenie wzmiankowanych osad w jeden organizm miejski nastąpiło ok. połowy X w. Rozpoczęto wówczas moszczenie ulic poprzecznie układanymi bierwionami, wzdłuż których wznoszono zarówno domostwa, jak i inne obiekty. Wiadomo, że najstarsza tego typu nawierzchnia ulicy końca nerewskiego powstała w 953 r. (ul. Wielka), sławieńskiego – w 974 r.

⁶ W. Duczko, *Ruś Wikingów. Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej*, Warszawa 2007, s. 89.

Jedyna droga wiodąca na Grodziszcze Rurykowe (od strony Nieriedicy).

(ul. Michajłowa), w połowie X w. rozwinęła się sieć moszczonych ulic w końcu ludyńskim. Jego główna arteria została jednak wyłożona bierwionami wcześniej niż w pozostałych dzielnicach, bo w latach trzydziestych X w., co tłumaczy się tym, że była ona fragmentem prowadzącej na południe tzw. Ruskiej Drogi. Prawdopodobnie z połowy X w. pochodzi kreml, stanowiący centrum miasta, a także Targ, znajdujący się na prawym brzegu Wołchowa. Nie jest wykluczone, że również w tym czasie istniał już poprzednik wybudowanego w XII w. Wielkiego Mostu, łączący dwie części grodu.

W interesującym nas tu okresie Nowogród Wielki znajdował się we władaniu książąt Kijowa. Ośrodek ten, jak podaje cytowana już wyżej *Powieść minionych lat*, pozostając pod panowaniem potomków Ruryka, stał się ważną częścią państwa ruskiego. W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych X w. o Nowogród Wielki walczyli ze sobą synowie Światosława Igorewicza (945–972), władcy Kijowa – Włodzimierz i Jaropełk. Zwycięsko z tych zma-

gań wyszedł Włodzimierz. W jego rękach znalazł się również Kijów, gdzie jako Włodzimierz I Wielki rządził w latach ok. 980–1015. Jak wiadomo, to on przyjął w 988/989 r. od Bizantyńczyków chrześcijaństwo i rozpoczął proces chrystianizacji podległych sobie ziem. Nowa religia dotarła nad Wołchow niedługo potem, choć wiadomo, że przed jej oficjalnym przyjęciem w końcu nerewskim funkcjonowała już chrześcijańska wspólnota. W źródłach pisanych zachowało się sporo, mniej lub bardziej wiarygodnych informacji na temat tego wydarzenia. Według jednego z przekazów, który do pewnego stopnia znajduje potwierdzenie w badaniach archeologicznych, chrzest Nowogrodzian przeprowadzili Dobrynia, wuj Włodzimierza I Wielkiego i niejaki Putiata. Obalenie posągu Peruna miało spowodować sprzeciw części Nowogrodzian, którego konsekwencją było spustoszenie – w wyniku pożaru – nadbrzeżnych terenów końców nerewskiego i ludyńskiego. W trakcie prac archeologicznych, przeprowadzonych w powyższych częściach miasta, znaleziono pochodzące ze schyłku X w. ślady zniszczeń, spowodowanych ogniem. Na siłowe metody tłumienia oporu nowogrodzkich pogan wobec chrześcijaństwa w jakże wymowny sposób wskazują słowa średniowiecznego kronikarza, według których „Dobrynia chrzczył mieczem, a Putiata ogniem”.

Przyjęcie chrześcijaństwa przez Nowogrodzian kończy pewien etap w rozwoju miasta i rzutować będzie na dalsze jego dzieje. To właśnie z nową religią wiąże się gros zabytków, o których opowiemy na kolejnych stronach niniejszej książki.

Latopisy – bezcenne źródło informacji o średniowiecznym Nowogrodzie Wielkim

W tym miejscu warto choć pokrótce zaprezentować źródła dające współczesnym historykom wgląd w dzieje średniowiecznego Nowogrodu Wielkiego i losy poszczególnych,

powstałych na jego terenie, obiektów architektonicznych. *Latopis nowogrodzki pierwszy* starszej redakcji, do którego wielokrotnie odwołujemy się na kartach tej książki, to zapewne najstarszy zachowany utwór historiograficzny spisany na interesującym nas tu gruncie. Jego najwcześniejsza część powstała prawdopodobnie już w pierwszej połowie XIII w. Zabytek ten jest niezwykle cennym źródłem dla dziejów Rusi i Europy Środkowo-Wschodniej (w tym państwa polskiego) w XI–XIV w. Jednak przede wszystkim zawiera on szereg bezcennych informacji z zakresu historii i kultury republiki nowogrodzkiej. Starsza redakcja latopisu zachowała się w jednym tylko rękopisie pergaminowym, tzw. „odpisie synodalnym” z XIII–XIV w., przechowywanym obecnie w Państwowym Muzeum Historycznym w Moskwie (nr 786). Obejmuje ona wydarzenia z lat 1016–1352. Niestety, manuskrypt przetrwał w niekompletnej postaci: brakuje początkowych kart oraz fragmentu, zawierającego relację na temat wydarzeń z lat 1272–1299.

Trzeba mieć świadomość, że *Latopis nowogrodzki pierwszy* starszej redakcji jest tylko jednym z wielu zabytków niezwykle bogatej nowogrodzkiej spuścizny piśmiennej. Do naszych dni dotrwało kilkanaście latopisów, skompilowanych w ośrodku nad Wołchowem w XV–XVI w. Kilka z nich powstało, podobnie jak *Latopis nowogrodzki pierwszy* starszej redakcji, na podstawie annałów, spisanych na bieżąco w siedzibie nowogrodzkich arcybiskupów od lat trzydziestych XII w.

W latach trzydziestych XV w. w oparciu o powyższy latopis miała zostać sporządzona nowa kompilacja, tzw. „zwód nowogrodzko-sofijski”. Nie zachował się on do czasów obecnych, niemniej jednak stał się źródłem inspiracji dla twórców kilku późniejszych tekstów historiograficznych, m.in. *Latopisu Sofijskiego pierwszego* (spisanego w pierwszej połowie XV w.), *Latopisu Karamzinowskiego* (zabytku z pierwszej połowy XV stulecia, poświadczony tylko

w jednym odpisie z przełomu XV i XVI w.) oraz *Latopisu nowogrodzkiego czwartego*⁷. To ostatnie źródło znane jest badaczom w dwóch wariantach: opis wydarzeń w starszym z nich doprowadzono do 1437 r., a w młodszy – do 1447 r. Jego przerezegowaną wersję stanowi też tzw. *Latopis nowogrodzki piąty*, którego tekst urywa się na roku 1446.

W połowie XV stulecia kompilacja, od XII w. sukcesywnie uzupełniana w skryptorium przy soborze katedralnym Sofii – Mądrości Bożej, zmodyfikowana w latach 1167–1170, stała się podstawą jeszcze jednego zwołu, który znany jest obecnie w literaturze przedmiotu jako *Latopis nowogrodzki pierwszy* młodszej redakcji. Zachował się on w kilku odpisach z XV–XIX w. Za najbardziej reprezentatywne spośród nich uznaje się dwa manuskrypty, datowane na czwartą dekadę XV stulecia: tzw. „akademicki” oraz „komisyjny”. Opis wydarzeń historycznych kończy się w obu rękopisach (w ich obecnej postaci) odpowiednio na 1446 r. i 1441 r.

Do pewnego stopnia odrębnym utworem jest natomiast *Latopis Abramki*, spisany w 1495 r. w Smoleńsku na podstawie wcześniejszych przekazów północnoruskich. Kompilacja ta prezentuje zarys dziejów powszechnych oraz historii Rusi od stworzenia świata do 1469 r. Zwodem z końca XV stulecia jest też niewydany do tej pory *Latopis biskupa Pawła*.

Na przełomie XV i XVI stulecia, już po utracie przez Nowogród Wielki niezależności politycznej i przejściu ośrodka nad Wołchowem pod panowanie władców moskiewskich, sporządzono dwie nowe redakcje *Latopisu nowogrodzkiego czwartego*. Wariant, wykonany najprawdopodobniej

⁷ Tradycyjnie stosowana w literaturze przedmiotu klasyfikacja nowogrodzkich latopisów nie opiera się na przesłankach chronologicznych, lecz jest konsekwencją kolejności, w jakiej źródła te były publikowane i wprowadzane do obiegu naukowego w pierwszej połowie XIX w. Jakkolwiek *Latopis nowogrodzki pierwszy* jest więc rzeczywiście najstarszym tekstem historiograficznym z interesującego nas tu obszaru, to już *Latopis nowogrodzki drugi* powstał dopiero w XVI w., a *Latopis nowogrodzki trzeci* – w XVII w.

z inicjatywy arcybiskupa Gennadiusza w latach dziewięćdziesiątych XV w., w którym opis wydarzeń został doprowadzony do 1496 r., znany jest w literaturze przedmiotu jako *Latopis nowogrodzki chronograficzny*. W trzeciej dekadzie XVI w. powstała natomiast kolejna wersja wspomnianego zводу, której tekst urywa się na roku 1539. Zachowała się ona do naszych dni na kartach jednego tylko rękopisu i z tego też względu określana jest przez badaczy mianem *Latopisu nowogrodzkiego wg odpisu Dubrowskiego*. Pod koniec XVI w. spisany został również *Latopis nowogrodzki drugi*, zawierający wykład historii państwowości ruskiej od 919 r. do 1572 r. oraz trzy krótkie adnotacje na temat wydarzeń z 1573 r., 1581 r. i 1587 r. Teksty historiograficzne powstawały także w Nowogrodzie Wielkim w XVII stuleciu. Jednym z zabytków z tego okresu jest *Latopis nowogrodzki trzeci*.

Grodziszcze Rurykowe a Nowogród Wielki w X-XV w.

Powstanie Nowogrodu Wielkiego i zaadaptowanie przez jego mieszkańców chrześcijaństwa w obrządku bizantyńskim nie oznaczało jednak definitywnego kresu osadnictwa na Grodziszczu. Było ono prawdopodobnie miejscem, w którym rezydowali kolejni potomkowie Ruryka, sprawujący władzę nad ziemią nowogrodzką. W toku badań archeologicznych nie zostały, co prawda, odkryte pozostałości ówczesnej siedziby książęcej (wybudowanej zapewne z drewna), jednak pozyskany w trakcie wykopalisk materiał, zawierający sporo importów skandynawskich o dość elitarnym charakterze, pozwala przyjąć, iż miejsce to było w tamtym czasie nadal zasiedlone przez Rusów.

Najważniejsze obiekty, związane z upowszechnianiem się chrześcijaństwa, takie jak świątynia Sofii – Mądrości Bożej czy siedziba miejscowego biskupa, powstały już jednak nie na Grodziszczu Rurykowym, lecz na północ od niego: na obszarze, na którym uformował się nowy gród. Jarosław I Mądry, sprawujący tu władzę w pierw-

Grodziszcze Rurykowe z ruinami cerkwi Zwiastowania Bogurodzicy. Widok z monasteru św. Jerzego.

szych dekadach XI w., zdając sobie sprawę z faktu, iż centrum życia społecznego i gospodarczego przesunęło się w dół Wołchowa, podjął decyzję o opuszczeniu Grodziszcza i zorganizowaniu nowej siedziby książęcej w pobliżu najwcześniejszej, jeszcze drewnianej świątyni chrześcijańskiej w Nowogrodzie Wielkim (dedykowanej Sofii), ale na drugim brzegu rzeki, tuż obok kwartału handlowego. Z czasem obszar ten, dla upamiętnienia jego osoby, zaczął być określany mianem Dworu lub Targu Jarosławowego.

Co ciekawe, u schyłku XI w. Grodziszcze Rurykowe odzyskało swój dawny status. Przeniesienie rezydencji książęcej z powrotem poza wały Nowogrodu Wielkiego wiąże się zazwyczaj w historiografii ze stopniowym ograniczaniem władzy monarchicznej w tym ośrodku, a także – z będącym częścią tego procesu dążeniem lokalnych elit do zatrzymania kolejnych książąt Rurykowiczów, często zażarcie walczących o tron nowogrodzki i konkurujących ze sobą o niego, a przede wszystkim – ich wojsk, poza ścisłym terytorium grodu.

Grodziszczka
Rurykowie.
Ruiny cerkwi
Zwiastowania
Bogurodzicy.
Widok od
południowego
wschodu.

Najwcześniejsza wzmianka na temat Grodziszczka, która pojawia się na kartach *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego*, odnosi się do wydarzeń z roku 1103/1104 i dotyczy inicjatywy fundacyjnej, podjętej przez księcia Mściława II Haralda Wielkiego (1088–1094; 1095–1117). Dążąc do uświetnienia swej rezydencji (której pozostałości również nie dotrwały do czasów obecnych), podjął on decyzję o wzniesieniu na terenie Grodziszczka pierwszej budowli murowanej – cerkwi Zwiastowania Bogurodzicy. Badania archeologiczne wykazały, że miała ona plan krzyża równoramiennego wpisanego w kwadrat z trzema podkowiastymi w planie absydami od wschodu. Od zachodu poprzedzał ją inkorporowany w bryłę obiektu narteks, do którego dostawiono od północy kolistą klatkę schodową w kwadratowej obudowie. Wskazuje to na istnienie empory nad narteksem, a być może także – nad nawami bocznymi. Nawy rozdzielono czterema krzyżowymi filarami, na których zapewne spoczywała kopuła na tamburze.

Grodziszcze Rurykowe. Pozostałości pierwszej cerkwi Zwiastowania Bogurodzicy.

Spotykamy tu zatem – po raz pierwszy w naszym przewodniku – kanoniczny układ architektoniczno-przestrzenny, który zdominował sakralną architekturę bizantyńską, poczynając od końca IX w. Z Bizancjum rozprzestrzenił się na pozostałe tereny wschodniego chrześcijaństwa. Nic dziwnego, że odnajdziemy go także w niemal wszystkich świątyniach Nowogrodu Wielkiego.

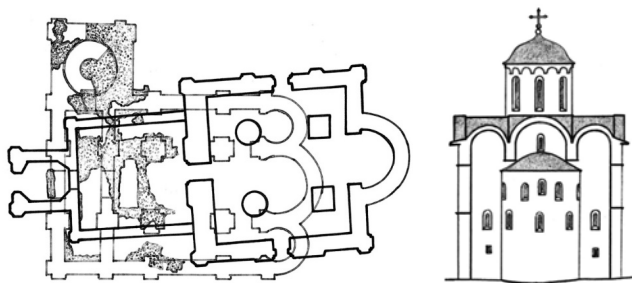
Wnętrze zdobiły prawdopodobnie malowidła, których drobne fragmenty odkryto w toku prac archeologicznych. Z cerkwią można powiązać jeden z najstarszych i najpiękniej iluminowanych rękopisów staro-cerkiewno-słowiańskich: słynny „ewangeliarz Mściśława”, sporządzony na zamówienie fundatora świątyni w latach 1103–1117.

Dalsze dzieje Grodziszcza Rurykowego spletają się ściśle z historią Nowogrodu Wielkiego. Wraz ze stopniowym ograniczaniem niezależności kupieckiej republiki przez Moskwę w XIV w., funkcja księcia nowogrodzkiego coraz częściej powierzana była tamtejszym władcom. Jeden z nich, Symeon Iwanowicz Dumny (1340–1353), nakazał

rozebranie cerkwi XII-wiecznej i wzniesienie na jej miejscu nowej, pod tym samym wezwaniem. Prace budowlane – jak informuje anonimowy autor *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* młodszej redakcji – zainaugurował 27 maja 1342 r. arcybiskup Grzegorz-Bazyli Pątnik. Zakończono je 8 sierpnia 1343 r. Szesnaście dni później odbyła się uroczystość konsekracji świątyni.

Plan dwóch cerkwi Zwiastowania Bogurodzicy na Grodziszczu Rurykowym: z XII w. (kolor szary) i z XIV w. (kolor czarny). Wg: В.А. Ядрышников, Рюриково Городище. Церковь Благовещения, Великий Новгород 2012, s. 9.

Rekonstrukcja rysunkowa cerkwi Zwiastowania Bogurodzicy na Grodziszczu Rurykowym, 1342/1343. Wg: Великий Новгород. История и культура IX-XVII вв. Энциклопедический словарь, red. В.Л. Янин, Э.А. Гордиенко, Санкт-Петербург 2007, s. 530.

Nowa cerkiew, podobnie jak poprzedniczka, była budowlą na planie krzyża wpisanego w kwadrat, zakończoną od wschodu półkolistą absydą. Usytuowana centralnie kopuła wspierała się na czterech podporach – dwóch kwadratowych od wschodu i dwóch okrągłych od zachodu. Ciekawym elementem było zastosowanie ostrołuku, np. nad głównym wejściem. Wnętrze, jak poświadczają fotografie wykonane w latach 30. XX w., zdobiła polichromia.

U schyłku średniowiecza na Grodziszczu istniały jeszcze inne obiekty sakralne, m.in. murowany przybytek Archanioła Michała, drewniane cerkwie św. Mikołaja z Miry i św. św. Kosmy i Damiana, a także przyklasztorna świątynia dedykowana męczennikowi Jerzemu. Ukazano je – wraz z obfitującą w szczegóły panoramą ówczesnego Nowogrodu Wielkiego – na XVI-wiecznej ikonie, przedstawiającej wizję, której miał ok. 1505 r. doświadczyć Tarazjusz, duchowny z monasteru Przemienienia Pańskiego w Chutyni. Niestety, zabytki te uległy zniszczeniu i ich lokalizacja jest obecnie nieznana.

Na Rurykowym Grodziszczu stacjonował wraz ze swoim wojskiem wielki książę moskiewski Iwan III Srogi (1462–1505) podczas oblężenia miasta w 1477–1478 r. Towarzyszący mu włoski architekt Arystoteles Fioravanti wznosił wówczas na jego polecenie specjalny most pontonowy na Wołchowie, łączący Grodziszczce z monasterem św. Jerzego, usytuowanym na przeciwległym brzegu rzeki. Warto dodać, że głównym celem wizyty Fioravantiego w Nowogrodzie Wielkim było zapoznanie się z architekturą tutejszego soboru katedralnego Sofii, w którym szukał on inspiracji dla przebudowy soboru Uspieńskiego na moskiewskim kremle.

Wiele budowli, znajdujących się na terenie Grodziszczca, ucierpiało w pożarze w 1542 r. Cerkiew Zwiastowania była wielokrotnie przebudowana w XVI–XVIII w. W 1941 r. została nieomal całkowicie zniszczona przez niemiecką artylerię. W drugiej połowie XX w. przeprowadzono szeroko zakrojone wykopaliska archeologiczne. Od 1975 r. miały one charakter corocznych misji. Świątyni nadano w toku prac restauratorskich formę trwałej ruiny. Aktualnie Grodziszczce jest przekształcane w obszar muzealno-archeologiczny, przystosowany do ruchu turystycznego.

III

Podział administracyjny Nowogrodu Wielkiego i podległych mu obszarów

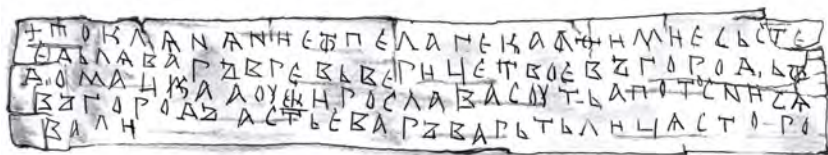
Podział administracyjny

Struktura administracyjna Nowogrodu Wielkiego była kilkustopniowa. Jak już nadmieniano, ze względu na położenie wzdłuż biegu Wołchowa miasto dzieliło się na dwie tzw. strony, a mianowicie Sofijską (leżąca na lewym brzegu rzeki) i targową (znajdującą się na jej brzegu prawym). Nazwa pierwszej z nich wywodziła się od świątyni dedykowanej Sofii – Mądrości Bożej, drugiej zaś – od funkcjonującego tu miejskiego rynku (targu). Strony dzieliły się z kolei na tzw. końce. W obrębie targowej części miasta znajdowała się początkowo jedynie dzielnica sławieńska, a w XII w. doszło do wyodrębnienia się z niej końca płotnickiego. Od tego czasu rejon sławieński stanowił południową część strony targowej, płotnicki zaś – północną. Stronę Sofijską początkowo tworzyły dwa końce: nerewski i ludyński. Ten pierwszy znajdował się w północnej jej części, drugi zaś leżał na południe i południowy zachód od kremla. W XIII w. z obszaru, usytuowanego na pograniczu dzielnic nerewskiej i ludyńskiej, wyodrębniono koniec zagorodski.

Każdy z końców nowogrodzkich dzielił się na dwie sotnie, a te z kolei – na ulice. Końce miały zapewne własne wiece i *posadników* (szerzej na ich temat piszemy w rozdziale V). Na czele sotni i ulic stali starostowie.

Obszar Nowogrodu Wielkiego, w granicach umocnień, wynosił ponad 400 ha. Jak dowodzą badania archeologiczne, układ ulic w mieście świadczy o planowym działaniu budowniczych – przecinały się one ze sobą prawie pod kątem prostym i zostały wytyczone zgodnie z kierunkami geograficznymi. Ich nawierzchnia wykładana była drewnianymi bierwionami, a kiedy ulegała ona zniszczeniu, kładziono na nią nową warstwę. Dla przykładu: przy ulicy Wielkiej, leżącej w końcu nerewskim, ułożono w okresie średniowiecza dwadzieścia osiem takich warstw. Do kwestii tej przykładano spore znaczenie, o czym świadczy istnienie specjalnego prawa, regulującego moszczenie ulic. Szerokość nowogrodzkich duktów komunikacyjnych sięgała 3,5–4,5 m. Zachowały się ślady, świadczące o tym, że dbano o ich kanalizację i odwodnienie. Istniejące przy nich domy (o powierzchni od 20 do 80 m²), często posiadające więcej niż jedną kondygnację, budowano z drewna. Na parterze urządzano warsztaty lub pomieszczenia gospodarcze, piętro stanowiło zaś część mieszkalną. Bojarzy i zamożni kupcy zamieszkiwali w dworach, składających się z 2–3 budynków, spośród których jeden był zdecydowanie większy. Do części z nich była doprowadzona woda.

Gramota na korce brzozowej nr 657, napisana przez Pelagię do Eufemii – prawdopodobnie mniszki z nieistniejącego obecnie monasteru św. Barbary. Ok. 1180–1200. Wg: <http://gramoty.ru/birchbark/document/show/novgorod/657/> [dostęp: 24.03.2019].

Podczas badań archeologicznych wydobyto szereg przedmiotów związanych z życiem codziennym czy produkcją rzemieślniczą, poczynając od fragmentów odzieży, obuwia i ozdób po narzędzia. Szczególnie ciekawym i charakterystycznym dla Nowogrodu Wielkiego znaleziskiem są tzw. gramoty – teksty o różnym charakterze (np. układy

handlowe, rachunki, ale i wiersze czy listy miłosne), wykonywane przy pomocy rylca na korze brzoźowej. Zachowało się ich niezwykle wiele w wilgotnej nowogrodzkiej glebie. Odkrywane są do dzisiaj. Stanowią znakomite źródło do poznania różnorodnych aspektów życia średniowiecznych Nowogrodzian.

Piatiny, wołosti, prigorody

Interesujący nas tu ośrodek w XII–XV w. stanowił centrum republiki nowogrodzkiej. Jak sądzi część uczonych, tereny podległe Nowogrodowi Wielkiemu dzieliły się na tzw. *piatiny*, co miało być nawiązaniem do układu urbanistycznego samego miasta, składającego się z pięciu końców. Nie można tego wykluczyć. Należy jednak mieć świadomość, że tego rodzaju podział terenu mógł zostać wprowadzony dopiero w XVI w., już po likwidacji niezależności politycznej Nowogrodu Wielkiego. Istniały następujące *piatiny*:

- Bieżecka – jedyna, która nie graniczyła bezpośrednio z miastem. Obejmowała międzyrzecze Msty i Mołogi;
- Wodzka – rozciągała się między rzekami Wołchow i Ługą;
- Obonieńska – tereny, położone w międzyrzeczu Wołchowa i Msty, aż po Morze Białe;
- Dieriewska – jej obszar wytyczały rzeki Msta i Łowac oraz jezioro Seliger;
- Szełonska – leżała między Łowacją i Ługą.

W skład republiki wchodziły również tzw. *wołosti*, czyli bardziej oddalone tereny lub też później przyłączone, np. Perm, Pieczora, Jugra za Uralem czy Jem oraz tzw. *prigorody*, jak: Stara Ładoga, Orzeszek, Stara Russa, Koporje, a zwłaszcza – Psków.

Jak już wspomniano, swój dynamiczny rozwój Nowogród Wielki zawdzięczał dobremu usytuowaniu na szlakach handlowych. Borys Rybakow komentował to w następujący sposób:

Płynąc z Nowogrodu w dół Wołchowa przez jezioro Ładoga i Nowę Łatwo było dostać się do Szwecji, na Gotlandię i na ziemie Słowian nadbałtyckich. Z Nowogrodu przez Ilmen i Mste docierano do Wołgi, od której brzegów wiodły szlaki do Bułgarii (Kamskiej), Chazarii i na odległe ziemie Wschodu. Trzeci szlak »od Greków do Waregów« przebiegał przez Kijów, stąd w górę Dniepru, przez przewłoki, a następnie Łowacją do Ilmenia i poprzez Nowogród do Wołchowa⁸.

Nowogród Wielki bogacił się dzięki handlowi (szerzej na ten temat w rozdziale VII), którym zajmowali się zarówno miejscowi kupcy, jak i bojarzy (ci ostatni uczestniczyli zwłaszcza w eksporcie futer), a nawet dostojnicy cerkiewni. Miasto znane było również ze swojej produkcji rzemieślniczej. Działali tu m.in. kowale, garncarze, złotnicy czy cieśle. Poświadczone w źródłach nazwy ulic odzwierciedlają funkcjonowanie przy nich wyspecjalizowanych grup, zajmujących się określoną gałęzią produkcji, np. ulica Szczytnicza czy Garbary. Warto odnotować również fakt, że jeden z nowogrodzkich końców (płotnicki) nosił nazwę, pochodzącą od terminu oznaczającego rzemieślnika zajmującego się ciesielstwem.

⁸ B. Rybakow, *Pierwsze wieki historii Rusi*, tłum. A. Olejarczuk, Warszawa 1983, s. 120.

IV

Szkic dziejów Nowogrodu Wielkiego

Jak sygnalizowaliśmy w jednym z poprzednich rozdziałów, Nowogród Wielki w X w. znalazł się pod zwierzchnością Kijowa. W 1014 r. panujący nad Wołchowem Jarosław I Mądry odmówił przesłania daniny do stołecznego grodu, co poszerzyło sferę niezależności jego księstwa. Włodzimierz I Wielki, ówczesny władca kijowski, chciał zorganizować wyprawę wojenną przeciwko Jarosławowi, swojemu synowi, lecz zmarł 15 lipca 1015 r. i nie zrealizował tego zamysłu. Jarosław przeniósł też siedzibę książęcą z Grodziszcza Rurykowego na Targ. Przypisuje się mu również powołanie do życia w 1030 r. pierwszej nowogrodzkiej szkoły.

Schyłek wieku XI to czas wzmocnienia pozycji bojarów i ograniczania znaczenia roli księcia. W latach 1088–1094 w Nowogrodzie Wielkim panował Mściśław II Harald Wielki, syn Włodzimierza II Monomacha († 1025 r.). W chwili przejęcia władzy miał on dwanaście lat. Korzystając ze słabości jego pozycji, bojarzy wyłonili ze swojego środowiska *posadnika*. Do tej pory decyzja o obsadzeniu tego urzędu znajdowała się w rękach księcia kijowskiego. Moźni podejmowali również działania na rzecz uniezależnienia obsady tronu nowogrodzkiego od zmian zachodzących w Kijowie. Konsekwencją umocnienia pozycji bojarów w mieście i ograniczenia roli księcia było ponowne

usytuowanie jego rezydencji na Grodziszczu. Nastąpiło to w początkach rządów Mścisława II Haralda Wielkiego. W tym okresie miało też miejsce kolejne ograniczenie zakresu książęcej władzy, dotyczące posiadania przez niego majątków na terenie ośrodka. Prowadzona była natomiast intensywne działalność budowlana.

Kijów podjął próbę osłabienia pozycji nowogrodzkiego możnowładztwa, co nastąpiło w 1117/1118 r. Nieco wcześniej Mścisław został odwołany z Nowogrodu Wielkiego przez swojego ojca i wysłany do Smoleńska, a na jego miejsce ustanowiony został jego syn, Wsiewołod I Mścisławowicz (Gabriel; 1117–1136). Włodzimierz II Monomach wezwał do Kijowa bojarów nowogrodzkich i doprowadził do złożenia przez nich przysięgi wierności. Opornych przy tej okazji uwięziono. Wśród nich znajdować się miał pewien Stawr, który, jak chce poświęcona mu opowieść, chełpił się swoim bogactwem i drwił z Kijowa:

Oj, wy durni bojarowie, nierozumni,
Co chęćcie się Kijowem-grodem...
A cóż to za mury w tym Kijowie
U dobrego kniazia Włodzimierza?
U mnie to, u Stawra, dziedziniec,
Niech się schowa Kijów-gród przestawny!⁹

Jak podkreślają badacze, akcja Monomacha była ostatnią siłową próbą ograniczenia roli bojarów nowogrodzkich. Książę Wsiewołod w początkach swojej obecności nad Wołchowem miał zobowiązać się do tego, że będzie w nim rezydował do końca życia. W kilkanaście lat później wyraźnie zapomniał o swej obietnicy i wdał się w próbę przechwycenia tronu w Perejasławiu (1132 r.). Zakończyła się ona całkowitym niepowodzeniem. Jak donosi autor *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* starszej redakcji:

⁹ *Ibidem*, s. 125.

I powrócił do Nowogrodu, i było wzburzenie wielkie wśród ludzi. I przybyli Pskowianie i Ładożanie do Nowogrodu, i wygonili księcia Wsiewołoda z miasta. Potem jednak, naradziwszy się, sprowadzili go znów.

Już dwa lata później doszło do kolejnego konfliktu między Nowogrodzianami a księciem, kiedy ten skłonił ich do wyprawy na Suzdał, w celu osadzenia tam swego brata Iziasława. Pochód ten zakończył się klęską w bitwie na Żdaniej Górze. Kolejną odśłoną niepopularnej polityki zewnętrznej Wsiewołoda było zaangażowanie się w mediację w sporze między Czernihowem a Kijowem, bez wytyczenia jasnego stanowiska, z którym z tych ośrodków związany winien być Nowogród Wielki. Do tego doszła jeszcze niejednoznaczna postawa wobec kupców. W efekcie 28 maja 1136 r. rozegrało się wydarzenie, które uznawane jest niekiedy za początek nowogrodzkiej republiki. Oto została przez wiec podjęta decyzja o aresztowaniu księcia i jego rodziny. Jego miejscem odosobnienia stała się rezydencja biskupa. Po dwóch miesiącach Wsiewołod został wypędzony z miasta. Zarzucono mu brak dbałości o mieszkańców i męstwa na polu walki, chęć przejęcia tronu w Perejasławiu i tym samym złamanie przysięgi, że będzie rządził w Nowogrodzie Wielkim aż do swojej śmierci, czy wreszcie – chwiejną politykę wobec Czernihowa. Wsiewołod znalazł schronienie w Pskowie. Nowogrodzianie zaprosili zaś z Czernihowa na książe „urząd” Światosława II Olegowicza (1136–1138). Nie uspokoiło to nastrojów w mieście. Zwolenników Wsiewołoda zrzucano z mostu nad Wołchowem, doszło też do próby zamachu na nowego księcia, a udziału w jego intronizacji odmówił nowogrodzki biskup Nifont (1130–1156). Próba powrotu Wsiewołoda do Nowogrodu Wielkiego także zakończyła się niepowodzeniem, a on sam niebawem rozstał się z życiem.

Jak podkreślają współcześni uczeni, po wypędzeniu Wsiewołoda polityka Nowogrodzian wobec książąt zmieniła się w sposób radykalny. Zrezygnowali oni z prób

zbudowania własnej, odrębnej, książęcej dynastii. Od-tąd będą zwracać się do najsilniejszego władcy na Rusi z prośbą o przysłanie im księcia (w myśl zasady „wolności w książęstwach”). Zostawał nim najczęściej brat lub syn adresata takiej prośby. Po jakimś czasie Nowogrodzianie usuwali zazwyczaj tak pozyskanego księcia i szukali sobie następnego. Ograniczyli też jego rolę do pełnienia funkcji militarnych. Władza znalazła się w rękach wiecu, na którym karty rozdawali jednak bojarzy, a także – powoływanych przez niego urzędników. W końcu XII w. ważnym elementem kształtowania się republikańskiego ustroju było umocnienie urzędu tysięcznika.

W drugiej połowie XII w. doszło też do zmian w położeniu nowogrodzkiego biskupstwa, dotąd ściśle podległego kijowskiej metropolii. W 1156 r. konstantynopolitański patriarcha nadał eparchii nowogrodzkiej, na czele której stał wówczas biskup Nifont, pewien zakres autonomii od Kijowa. W niecałe dziesięć lat później, w 1165 r., Eliaszyan II, ówczesny biskup grodu nad Wołchowem, otrzymał prawo noszenia tytułu arcybiskupa. Poza sferą religijną dostojnik ten – jak będzie o tym jeszcze mowa niżej – zaczął też pełnić i inne funkcje. Opiekował się skarbcem państwowym, zdeponowanym w świątyni Mądrości Bożej, mediował w konfliktach między mieszkańcami, przewodniczył posiedzeniom najwyższych urzędników czy reprezentował Nowogród Wielki na zewnątrz.

Wiek XIII był dla ośrodka okresem trudnych doświadczeń, zarówno w sferze życia wewnętrznego, jak i na arenie międzynarodowej (zagrożenie ze strony Szwedów, Zakonu Kawalerów Mieczowych i Mongołów). W 1236 r. księciem nowogrodzkim został ponownie Aleksander I Newski (1236–1240; wcześniej, w latach 1228–1229 w koregencji z bratem Teodorem; później: 1241–1252 i 1257–1259). Pokonał on Szwedów w 1240 r. w bitwie nad Newą, a w 1242 r. na zamarniętym Jeziorze Czudzkim rozbił wojska Zakonu Kawalerów Mieczowych i zdobył Psków, co zapobiegło niemiec-

kiej ekspansji na ziemię ruskie. Aleksander narzucił jednak Nowogrodzianom daninę i naruszał inne ich uprawnienia. Dlatego w umowie z kolejnym władcą, Jarosławem VI Jarosławowiczem (1264–1272) zagwarantowali sobie oni powrót dawnych prerogatyw: książę nie mógł odtąd zbierać daniny z terytorium republiki ani posiadać w niej osobiście jakichkolwiek majątków, jak również podejmować sądowych rozstrzygnięć bez akceptacji *posadnika*.

Choć Nowogród Wielki nie popadł w bezpośrednią zależność od Mongołów, to ich panowanie na ziemiach ruskich znacznie utrudniało mieszkańcom miasta nad Wołchowem prowadzenie działalności handlowej.

W 1230 r. miasto dotknęła klęska straszliwego głodu. Tak wydarzenie to zostało opisane w *Latopisie nowogrodzkim pierwszym* starszej redakcji:

W dzień Podwyższenia Czciwego Krzyża [14 września] mróz wybił zboża na terenie naszej wołosti i od tego momentu zapanowała wielka mizéria. Zaczęliśmy kupować chleb za 8 kun, kadź żyta – za 20 grzywien, a w dworach – za 25, [kadź] pszenicy – za 40 grzywien, prosa – za 50, a owsa – za 13 grzywien. Nasze miasto opustoszało i nasza wołost [także], zaś obce miasta i krainy pełne były naszych braci i sióstr. Pozostali zaczęli zaś umierać. Któż nie zapłakałby, widząc trupy leżące na ulicach i dzieci zjadane przez psy? I Bóg włożył w serce arcybiskupa Spirydona [chęć] uczynienia dobra. I założył zbiorową mogiłę w dole obok [cerkwi] Świętych Apostołów, na ulicy Pruskiej. I wyznaczył męża dobrego i skromnego o imieniu Staniła, aby końmi zwoził trupy, które [znajdzie] objeżdżając miasto. I on bez przerwy przez wszystkie dni zwłóczył [je] i wypełnił [dół] po wierzch, aż było w nim 3 030 [ciał].

Jakby tego było mało w roku następnym Nowogrodzianie doświadczeni zostali wielkim pożarem:

Wybuchł pożar w dworze Mateusza Wyszkowica i spłonął cały koniec sławieński, prawie że do końca Wzgórza, obok [cerkwi] św. Eliasza. Bóg jednak ustrzegł święte cerkwie. Pożar był tak bardzo srogi, że ogień zdawał się płonąć na wodzie, przechodząc przez Wołchow. I wszyscy ludzie przyglądali się temu, i kilka osób utonęło w Wołchowie.

Na marginesie należy zauważyć, że zarówno klęski głodu, jak i pożary, nie dotykały Nowogrodu Wielkiego jedynie w XIII stuleciu.

W XIII w. powołano do życia nową instytucję, związaną z miejscowym środowiskiem monastycznym, a mianowicie stanowisko archimandryty, który stanął na czele nowogrodzkich mnichów. Jego siedzibą stał się monaster św. Jerzego, leżący ok. 3 km na południe od Nowogrodu Wielkiego. Archimandryta był wybierany przez wiec. W tym czasie swoją organizację, kierowaną przez tysięcznika, uzyskali także kupcy. Przeprowadzono wówczas też zmiany dotyczące wyborów nowogrodzkich władz. Odtąd *posadnik*, tysięcznik, jak również archimandryta byli wybierani na okres jednego roku.

Z informacji wartych odnotowania, dotyczących życia ekonomicznego, wskazać należy, że na przełomie XIII i XIV w. w Nowogrodzie Wielkim powstała jednostka pieniężna – rubel.

W sferze polityki zagranicznej ważnym czynnikiem były stosunki z Litwą. Trwające od drugiej połowy XIII w. konflikty zakończyły się podpisaniem w 1326 r. układu pokojowego, który czynił z Litwinów sojuszników Nowogrodzian i zabezpieczał ich przed zagrożeniem ze strony Szwedów. W przyszłości Litwa stanie się też ważnym sprzymierzeńcem w zmaganiach z Moskwą.

Kwestią, która w ostatecznym rozrachunku zadecydowała o losach Nowogrodu Wielkiego, były jego stosunki z Moskwą. Zwycięstwo Dymitra Dońskiego (1359–1389) w 1380 r. nad Tatarami na Kulikowym Polu przyczyniło się do tego, że w rękach jego następców znalazł się dziedziczny tytuł wielkoksiążęcy. Tym samym przestały istnieć dla Nowogrodzian możliwości lawirowania między Rurykowiczami, pretendującymi do zwierzchności nad całą Rusią (np. między książętami twerskimi i moskiewskimi). W tej sytuacji mieszkańcy grodu nad Wołchowem, chcąc zachować jego niezależność, zmuszeni byli szu-

kać sojuszników wśród wrogów Moskwy (m.in. na Litwie i w Polsce). Już w 1386 r. notujemy moskiewską wyprawę na Nowogród Wielki. Zagrożenie ze strony tamtejszych władców wymusiło na Nowogrodzianach konieczność wzmocnienia obronności i wzniesienia w latach 1372–1392 pasa umocnień. Nastąpiła również konsolidacja środowiska bojarskiego i przeprowadzono reformy związane z zarządzaniem miastem (szerzej piszemy o tym w rozdziale następnym). W pewnym sensie odpowiedzią na te działania możliwym było wystąpienie w 1418 r. szerokich kręgów Nowogrodzian pod wodzą niejakiego Stiepana. Powstanie stłumiono. Podjęto również kolejne reformy administracyjne, mające zabezpieczyć pozycje bojarów. Wyraz niezadowolonych pozostałych mieszkańców z tej sytuacji znaleźć można w źródłach. Pojawiają się w nich słowa krytyki wobec możnych i stwierdzenia w rodzaju: „nie ma już prawdy i sprawiedliwego sądu”.

Lata pięćdziesiąte XV w. przyniosły zaostrzenie stosunków z Moskwą, którego szczególnie widocznym przejawem była wyprawa Wasyla II Ślepego (1425–1462) na Nowogród Wielki w 1456 r. Nieco ponad dwadzieścia lat później Iwan III Srogi zadał republice ostateczny cios. Przestała ona formalnie istnieć 15 stycznia 1478 r., a jej ziemie zostały podporządkowane wielkiemu księciu moskiewskiemu. Stało się to w konsekwencji realizowanej przez niego idei „scalania ziem ruskich”. Koncepcji tej zdecydowanie przeciwni byli nowogrodzcy bojarzy. W latach sześćdziesiątych XV w. funkcjonowało wśród nich silne stronnictwo prolitewskie, w którym przywódczą rolę odgrywali przedstawiciele rodziny Boreckich, na czele z Martą Borecką, wdową po *posadniku* i jej synem Dymitrem, również pełniącym ten urząd. Liczyli oni na wsparcie ze strony króla polskiego i wielkiego księcia litewskiego Kazimierza Jagiellończyka (1447–1492). W 1470 r. władzę w Nowogrodzie Wielkim powierzono przebywającemu na Litwie księciu Michałowi III Olelkowiczowi (1470–1471), prawnukowi

władcy litewskiego Olgierda (1345–1377). Wyraził na to zgodę Kazimierz Jagiellończyk, który w 1471 r. zobowiązał się jednocześnie do udzielenia Nowogrodzianom wsparcia zbrojnego. Sojusz ten stał się pretekstem do zorganizowania przez Iwana III Srogięgo wyprawy zbrojnej na republikę. Kazimierz nie wywiązał się ze swoich obietnic, czego konsekwencją była klęska wojsk nowogrodzkich nad rzeką Szelonią 14 lipca 1471 r. i dotkliwe straty (ok. 12 tysięcy poległych i 2 tysiące wziętych do moskiewskiej niewoli). Iwan III kazał stracić m.in. syna Marty Boreckiej, Dymitra. Ją samą oszczędzono. Miasto zostało zdobyte miesiąc później. Pozwolono mu jednak zachować okrojoną samodzielność. Mimo tej brutalnej lekcji, w Nowogrodzie Wielkim nadal silne były antymoskiewskie nastroje i nadzieje na wsparcie króla Kazimierza, który próbował budować koalicję przeciwko Iwanowi III, sprzymierzając się z Achmatem (1463–1481), chanem Wielkiej Ordy. Jej działania nie przyniosły pozytywnych skutków. W tej sytuacji książę moskiewski zdecydował się na ostateczne podporządkowanie niepokornego ośrodka. Zorganizował kolejną wyprawę na miasto, zakończoną jego zajęciem (1478 r.). Władzę w pokonanym Nowogrodzie Wielkim sprawowali odtąd wielkoksiążęcy namiestnicy. Wiec został zlikwidowany, a wiecowy dzwon, symbol niezależności republiki nowogrodzkiej, wywieziono do Moskwy. Wiele bojarskich rodzin pozbawiono majątków, a część – przesiedlono w głąb państwa moskiewskiego. Wśród zesłańców znalazła się i Marta Borecka (zmarła tam w niejasnych okolicznościach). Nowogrodzianie osiedlili się w miejscu, które nazwano Łubianka. W 1494 r. Iwan III rozkazał zlikwidować kantor Hanzy nad Wołchowem i skonfiskować znajdujące się w nim towary.

Blisko sto lat po podporządkowaniu Nowogrodu Wielkiego Moskwie doszło do wydarzenia, które przyniosło miasto ostateczną zagładę. Śmiertelny cios zadał mu Iwan IV Groźny (1533–1584). W styczniu 1570 r. pod pre-

tekstem ukarania jego mieszkańców za zawiązanie spisku, którego celem było przejście na stronę państwa polsko-litewskiego, doszło do straszliwej rzezi. Jednym z głównych spiskowców miał być arcybiskup Pimen (1552–1571) – rabowano zatem cerkwie i monastery nowogrodzkie. Podejrzanych o udział w sprzysiężeniu torturowano i mordowano, m.in. topiąc w Wołchowie. Kaźni podlegali nie tylko mężczyźni, ale także kobiety i dzieci. Miasto uległo również gruntownej grabieży, a tych, którzy chcieli się jej przeciwstawić, mordowano. Sam Iwan IV Groźny przyznał, że w czasie pogromu, który trwać miał aż sześć tygodni, zamordowano ponad dwa tysiące ludzi, ale rzeczywista liczba ofiar była zapewne zdecydowanie większa (choć nie doszła do sześćdziesięciu tysięcy – jak chcą niektóre źródła). Po pogromie przyszedł głód i choroby.

Iwan IV Groźny nie dość, że doprowadził do zniszczenia miasta, to zapoczątkował również proces wypierania faktu istnienia republiki nowogrodzkiej ze świadomości Rosjan. Można jednak stwierdzić, że w ostatecznym rozrachunku jego zamiar nie został zrealizowany.

V

Ustrój Nowogrodu Wielkiego – najważniejsze organy władzy

Książę

Instytucja władzy książęcej zrodziła się w Nowogrodzie Wielkim w połowie IX w. Tradycyjnie przyjmuje się, że pierwszym miejscowym władcą był Ruryk, założyciel dynastii, której przedstawiciele mieli panować na Rusi nieprzerwanie aż do 1598 r. W X w. gród nad Wołchowem uznał zwierzchność Kijowa i wypłacał na rzecz tamtejszego księcia daninę. Władzę nad Nowogrodem Wielkim kijowscy Rurykowicze realizowali głównie przez swoich przedstawicieli (tzw. *posadników*). Sami jednak pojawiali się nad Wołchowem sporadycznie. Wiadomo np., że w 947 r. przybyła tu księżna Olga (945–962).

Wzmocnienie władzy monarchicznej na omawianym obszarze nastąpiło na przełomie X i XI w. Tendencja ta jest szczególnie wyraźnie widoczna za panowania Jarosława I Mądrego. W 1014 r. odmówił on, jak już wspominaliśmy, wypłacania daniny Kijowowi, w którym rządził wówczas Włodzimierz I Wielki, jego ojciec. Przeniósł również swoją rezydencję z Rurykowego Grodziszcza, będącego siedzibą książęcą już od IX w., do samego Nowogrodu Wielkiego, w którym powstał wówczas tzw. Dwór Jarosławowy (Jarosławowe Grodziszcze). W późniejszych dekadach XI w. księcia ruskiego reprezentowali tu albo najstarsi synowie władców kijowskich, albo wyznaczeni przez Kijów *posadnicy*. Pod koniec lat osiemdziesiątych XI w. wielki książę kijowski Wsiewołod Jarosławowicz (1078–1093) wysłał nad Wołchow

swojego wnuka Mściława II Harald Wielkiego. Nowogrodzianie podjęli wówczas próbę stworzenia własnej dynastii, niezależnej od Kijowa. W latach dziewięćdziesiątych XI w. i w początkach wieku XII (1096 r. i 1102 r.) odmówili przyjęcia nowego władcy, przydzielonego im przez następcę Wsiewołoda, Światopełka Iziąsławowicza (1093–1113). Doszło wtedy także do wprowadzenia zakazu posiadania przez Rurykowiczów i ich ludzi majątków w obrębie Nowogrodu Wielkiego. Nastąpiło jednocześnie przeniesienie siedziby książęcej ponownie na teren Rurykowego Grodziszczca. Kroki te świadczyły o stopniowym osłabianiu władzy monarchicznej.

W 1117 r. księciem nowogrodzkim został Wsiewołod I Mściśławowicz, który zobowiązał się do dożywotniego przebywania nad Wołchowem. Otrzymał on od swojego ojca pokaźne dobra, które miały być podstawą samodzielności i jego, i następców. Nielojalna postawa Wsiewołoda wobec Nowogrodzian doprowadziła w 1136 r. do buntu, skutkiem którego było odsunięcie go od władzy. Autor *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* starszej redakcji tak relacjonuje przebieg wydarzeń:

W roku 6644 (1136), 14 indykcyj. Nowogrodzianie przywołali Pskowian i Ładożan, i naradzili się [z nimi], jak wygnać swojego księcia Wsiewołoda. I umieścili [go] w dworze biskupim wraz z żoną, dziećmi i teściową, w miesiącu maju, 28 [dnia]. I strażnicy pilnowali [ich] dniem i nocą, z bronią, trzydziestu mężów na dzień. I siedział [tam] przez dwa miesiące, i wypuścili go z miasta w lipcu, 15 [dnia], a jego syna Włodzimierza zatrzymali. Oto przewiny, które [mu] zarzucili: po pierwsze – nie ochrania smerdów; po drugie – „Dlaczego chciałeś osiąść w Perejaślawiu?”; po trzecie – „Oddaliłeś się od wojska przed wszystkimi”; a co więcej: „wpierw nakazał nam zaatakować Wsiewołoda [Olegowicza], a teraz nakazuje wycofać się”. Nie wypuścili go, dopóki nie przybył inny książę. [...] Tegoż roku przybył do Nowogrodu książę Światosław Olegowicz z Czernihowa, od brata Wsiewołodka, w miesiącu lipcu, 19 [dnia], 14 [dnia] przed kalendami sierpniowymi, w niedzielę, w święto św. Eufemii, w trzeciej godzinie dnia, 19 dnia księżycy na niebie.

Efektom buntu było również umocnienie pozycji *posadnika*, będącego odtąd reprezentantem bojarów nowogrodz-

kich, jak też utworzenie sądu, w którym, co prawda, książę odgrywał istotną rolę, ale jego rozstrzygnięcia nie mogły wejść w życie bez zgody *posadnika*. Następujący po 1136 r. długoletni okres przyniósł dalsze wzmocnienie niezależności politycznej Nowogrodu Wielkiego. Jego mieszkańcy wiązali się z różnymi ośrodkami władzy książęcej na Rusi, co owocowało częstymi zmianami władców nowogrodzkich, którzy stali się „personifikacją” związków miasta z najsilniejszym księstwem ruskim w danym czasie.

W okresie zależności Rusi od Mongołów (XIII–XIV w.) księciem nowogrodzkim, jak można by rzec: „z automatu”, zostawał ten z władców ruskich, który otrzymał od chanów Złotej Ordy jarłyk. Książęta w tej epoce dość rzadko pojawiały się w Nowogrodzie Wielkim. Jedynym dłużej przebywającym tu Rurykowiczem był Atanazy Danielewicz (w latach 1318–1322). W XIII w. mieszkańcy grodu nad Wołchowem zawarli dwa układy, dotyczące finansowej podstawy funkcjonowania książąt i ich administracji. Określono w nich terytorium, z którego dochody miały być przekazywane na utrzymanie władcy, pozostawiając jednak prawo do dokonywania poboru danin w rękach samych Nowogrodzian. Druga połowa XIV w. przynosi dalsze umocnienie tendencji republikańskich, których symbolicznym wyrazem było używanie określenia *Pan Nowogród Wielki*. W pierwszej połowie XV w. doszło do osłabienia pozycji księcia w sądzie i przejęcia w nim dominującej roli przez *posadnika*. Taki stan rzeczy istniał aż do podporządkowania Nowogrodu Wielkiego przez władcę moskiewskiego, Iwana III Srogiego w 1478 r.

Wiec – powszechne zgromadzenie mieszkańców Nowogrodu Wielkiego

Najważniejszym organem republikańskiej władzy w Nowogrodzie Wielkim był wiec. Wokół istnienia tej instytucji, jej kompetencji, składu czy sposobu podejmowania przez nią decyzji toczy się w nauce dyskusja, której za zamkniętą uznać nie można. Jest to z jednej strony konsekwencja

wagi wiecu w funkcjonowaniu republiki nowogrodzkiej, a z drugiej – dość skromnego i trudnego w interpretacji materiału źródłowego. Z tego względu przedstawione niżej informacje w dużej mierze mają charakter hipotetyczny. Wydaje się, że odrzucić należy radykalne stanowisko, według którego nie można mówić o istnieniu zinstytucjonalizowanego wiecu, a jedynie o jakichś spontanicznych zgromadzeniach Nowogrodzian.

W skład wiecu wchodził prawdopodobnie wszyscy wolni mieszkańcy Nowogrodu Wielkiego, poza kobietami, dziećmi i osobami niepełnosprawnymi. Nie oznacza to, że w praktyce uczestniczyli oni w każdym konkretnym zebraniu. W nauce istnieje pogląd, iż w rzeczywistości brało w nich udział ok. 300–500 mężczyzn, będących przedstawicielami poszczególnych końców (po 100 z każdego z nich). Wyliczenie to oparte jest również na założeniu, że uczestnicy wiecu siedzieli, a w miejscach, w których się gromadzili, nie było przestrzeni dla większej niż wskazana liczby wiecujących. Pogląd ten w ostatnim czasie podawany jest w wątpliwość. Z jednej strony wskazuje się na to, że źródła nie pozwalają na jednoznaczne stwierdzenie, czy reprezentanci siedzieli, a z drugiej – istnieją przesłanki wskazujące, że obrady odbywały się na stojąco. Do tego wyliczono, że w miejscu, w którym miał się gromadzić wiec, zmieścić się może 3000–4000 ludzi, co dawałoby potencjalną możliwość uczestniczenia w zgromadzeniu wszystkim uprawnionym (i to w okresie, w którym liczba mieszkańców ośrodka osiągnęła swoje apogeum, tj. ok. 50 000). Nie ma jednoznacznych danych o liczbie uczestników konkretnego zgromadzenia, a badania porównawcze wskazują, że w tego typu instytucjach bezpośredniej demokracji nigdy nie uczestniczyli wszyscy uprawnieni, a raczej zdecydowana ich mniejszość. Może to prowadzić do wniosku, że liczba pięciuset wiecujących bliska jest rzeczywistości.

Niewątpliwie szczególnie istotne, w kontekście funkcjonowania wiecu, jest pytanie o zakres jego kompetencji. Także i w tej kwestii trudno o jednoznaczne i kompleksowe odpowiedzi. Najogólniej można stwierdzić, że wiec wypowiadał się we wszystkich najważniejszych dla nowogrodzkiej społeczności kwestiach. W jego kompetencjach znajdowało się m.in. proklamowanie książąt, jak i ich odwoływanie, wybór *posadników*, tysięcy i archimandrytów, pewne sprawy sądowe, jak również zagadnienia dotyczące wojny i pokoju czy też układów handlowych i podatków. Gwoli uzmysłowienia sobie, czym zajmował się wiec, przytoczmy przykład jego aktywności z 1207 r. Zgromadzenie osądziło wówczas *posadnika* Dymitra i jego braci, którzy współpracowali z księciem przy wprowadzaniu niepopularnych obciążeń fiskalnych. Efektem postanowień wiecu było odebranie oskarżonym majątków, a także splądrowanie i spalenie ich domostw. Uzyskane ze sprzedaży posiadłości środki zostały rozdzielone między mieszkańców Nowogrodu Wielkiego.

W jaki sposób wiec podejmował decyzje dotyczące wyboru urzędników? Kandydatury były przygotowywane przez wąskie grono odpowiedzialne za jego zwoływanie. Nie przeprowadzano głosowania we współczesnym tego słowa znaczeniu, czy też losowania (jak w przypadku wyłaniania arcybiskupa), a poparcie lub sprzeciw wobec konkretnego pretendenta najpewniej wyrażano krzykiem. Zwycięzcą stawał się ten, który uzyskał głośniejsze wsparcie. W ten sam sposób zapewne podejmowano decyzje dotyczące innych spraw.

Klaus Zernack¹⁰, znawca historii Nowogrodu Wielkiego, twierdził, że przez cały okres istnienia północnoruskiej republiki nie było jednego oficjalnego punktu, w którym powinien zbierać się na obrady wiec, podobnie

¹⁰ K. Zernack, *Die burgstädtischen Volksversammlungen bei den Ost- und Westslaven. Studien zur verfassungsgeschichtlichen Bedeutung des Veče*, Wiesbaden 1967.

jak nigdy nie dokonano określenia terminów i częstotliwości zwoływania zgromadzeń. Z biegiem czasu ustalili się natomiast obyczaj zawiązywania wieców na Dworze Jarosławowym. W literaturze przedmiotu wymienia się cztery miejsca, w których mógł zbierać się nowogrodzki wiec: dziedziniec świątyni Mądrości Bożej, rejon soboru św. Mikołaja na Targu, okolice cerkwi Czterdziestu Męczenników oraz plac przed świątynią św. św. Borysa i Gleba. Najważniejsze dla republiki zgromadzenia rozpoczynały się zazwyczaj na Dworze Jarosławowym, a ich uczestnicy przemieszczali się następnie w okolice soboru Sofii. Istnieje również hipoteza zakładająca, iż w Nowogrodzie Wielkim mogły niekiedy równolegle obradować dwa wiece, po jednym dla każdej z podstawowych dzielnic ośrodka: na placu przed świątynią Mądrości Bożej (dla Sofijskiej strony miasta) i na Dworze Jarosławowym (dla strony targowej).

Wydaje się, że w Nowogrodzie Wielkim nie wzniesiono nigdy jakiegś specjalnej budowli na potrzeby powszechnych zgromadzeń, a mieszkańcy ośrodka zbierali się po prostu na placu przed soborem św. Mikołaja. Pogląd ten znajduje swe potwierdzenie w poetyce latopisarskich przekazów, w których niekiedy pojawia się fraza „zadzwoniono na wiec u cerkwi św. Mikołaja”. Wzmianki tego rodzaju pozwalają także przypuszczać, że właśnie na obszarze Dworu Jarosławowego znajdował się słynny dzwon wiecowy, symbol niezależności politycznej Nowogrodu Wielkiego.

Wiadomo, że funkcjonowały wiece skupiające mieszkańców poszczególnych końców, a nawet ulic, rozstrzygające sprawy tych społeczności. O ich konkretnej działalności nie da się jednak praktycznie nic powiedzieć. Ustalono natomiast, gdzie odbywały się tego rodzaju zgromadzenia: ludność nerewskiego końca zbierała się przy cerkwi Czterdziestu Męczenników, a ludyńskiego i ulicy Pruskiej – opodal świątyni św. św. Borysa i Gleba na terenie *Dietińca*.

Posadnik – najważniejszy urzędnik republiki

Posadnik był najważniejszym dostojnikiem republiki nowogrodzkiej, odpowiedzialnym za bezpieczeństwo wewnętrzne i zewnętrzne miasta, jego funkcjonowanie i organizowanie działalności wiecu. Kierował też polityką zagraniczną. Można by go porównać do dzisiejszego premiera rządu.

W X w. *posadnikiem* nazywano przedstawiciela władcy kijowskiego, jeśli ten nie przysyłał do Nowogrodu Wielkiego oddzielnego księcia. Co ciekawe, terminem tym określano też niekiedy panujących nad Wołchowem Rurykowiczów. Pod koniec wieku XI sytuacja się zmienia. *Posadnika* zaczyna wybierać wiec, spośród warstwy nowowładczej. Jego kompetencje nie są znane. Za rządów księcia Wsiewołoda I Mścisławowicza następuje kolejny etap ewolucji tego urzędu. *Posadnik* przestaje być wówczas dostojnikiem u boku księcia – staje się od niego niezależny.

W wyniku buntu z 1136 r. powołano do życia instytucję sądu rozstrzygającego istotne dla Nowogrodzian sprawy, w którym – co prawda – główna rola przypadła księciu, niemniej jednak jego decyzje musiały być akceptowane przez *posadnika*. Wzmocniło to pozycję tego ostatniego i uczyniło z niego najważniejszego przedstawiciela nowogrodzkiej społeczności.

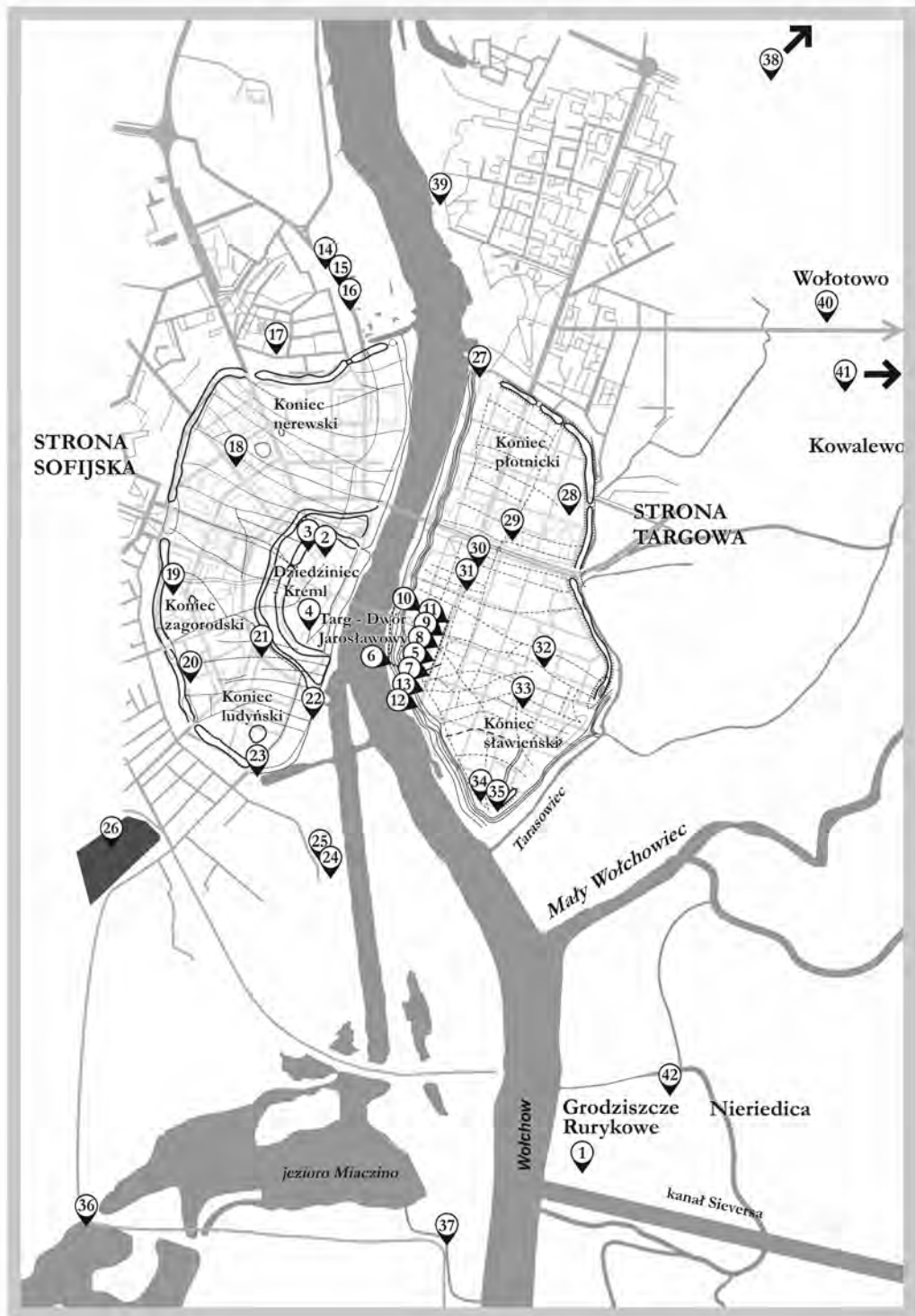
Do końca XIII w. nie został określony czas sprawowania urzędu *posadnika* ani jego dokładne kompetencje. Stanowisko to było przedmiotem rozgrywek między wpływowymi grupami bojarów nowogrodzkich, prowadzących niekiedy do fizycznej eliminacji osoby pełniącej ten urząd. Taką sytuację odnotowujemy np. w 1167 r., kiedy to zamordowany został *posadnik* Zachariasz Nieriewin, a jego miejsce zajął Jakun. Na przełomie XIII i XIV w. określono krąg osób, spośród których miał być wybierany *posadnik* i ustalono jego roczną kadencję, co uczyniło z walki o ten urząd stały element nowogrodzkiego życia politycznego. Z kolei na początku lat sześćdziesiątych XIV w. doszło do

uzgodnienia, że tytuł *posadnika* przysługiwać będzie sześciu bojarom, po jednym z każdego końca (z wyjątkiem płotnickiego, z którego wyznaczano dwóch, tym samym uzyskując równowagę między stroną Sofijską a targową). Spośród nich był wyłaniany główny *posadnik*. Wyboru dokonywano w początkach roku. Do kolejnych zmian, dotyczących funkcjonowania tego urzędu, doszło pod koniec drugiej dekady XV w. Wówczas podwojono liczbę osób noszących tytuł *posadnika* i zmieniono zasady ich wyboru w poszczególnych końcach: z nerewskiego i sławieńskiego wybierano odtąd po trzech, a z pozostałych – po dwóch. Przy okazji skrócono też do pół roku kadencję głównego *posadnika*, wybieranego spośród dwunastu urzędników. W 1423 r. zwiększono liczbę dostojników, mających prawo do noszenia tytułu *posadnika*, do 24, a w 1463 r. – do 36. Instytucja *posadnika* zlikwidowana została w styczniu 1478 r. w ramach układu, na mocy którego Nowogród Wielki przeszedł pod władzę Iwana III Srogiego.

Tysięcznik

Początkowo urzędnik ten był mianowany przez księcia i jemu podporządkowany. W końcu XII w. doszło do wyemancypowania tysięczników spod kontroli książęcej. Wybierano ich odtąd na wiecu. Osoby pełniące tę funkcję, należy do pewnego stopnia traktować jako reprezentantów szerokich warstw mieszkańców miasta. W ich kompetencjach znajdowały się kwestie sądownictwa związanego z prowadzeniem handlu, nadzór nad miarami, jak również spory między Nowogrodzianami a obcymi, pobór podatków. Tysięcznicy uczestniczyli w negocjacjach, dotyczących układów handlowych Nowogrodu Wielkiego, rozmów z przybywającymi do miasta obcymi posłami. Byli również członkami poselstw, wysyłanych przez republikę nad Wołchowem do innych ośrodków handlowych czy politycznych.

Tysięcznicy początkowo wywodzili się spoza warstwy bojarskiej. Pierwszym znanym z imienia jest Miłonieg, mieszkaniec ulicy Pruskiej, który piastował ten urząd ok. 1190 r. Najwcześniejszy *casus* wyboru tysięcznika przez wiec źródła odnotowują w 1219 r. Grupa społeczna, z której rekrutowano tysięczników, zmieniała się w początkach XIV w. Odtąd byli oni wybierani spośród bojarów, a pełnienie tego urzędu stało się dla części nowogrodzkich dostojników drogą do objęcia stanowiska *posadnika*. Po połowie XIV stulecia instytucja ta została przekształcona w kolegialny organ, składający się najpierw z sześciu, a później z ośmiu członków (od 1429 r.). Na jego czele stał główny tysięcznik, któremu podporządkowani byli tysięcznicy z poszczególnych końców. W XV w. wprowadzona została jednoroczna kadencja pełnienia urzędu głównego tysięcznika. Godność ta również przestała istnieć w konsekwencji podporządkowania Nowogrodu Wielkiego przez Iwana III Srogiego.

Średniowieczne zabytki Nowogrodu Wielkiego i okolic.

1. Ruiny cerkwi Zwiastowania Bogurodzicy na Grodziszczu Rurykowym
2. Sobór katedralny Sofii – Mądrości Bożej
3. Siedziba arcybiskupów nowogrodzkich
4. Cerkiew św. Andrzeja Stratelatesa – fragment cerkwi św. św. Borysa i Gleba
5. Sobór św. Mikołaja na Dworze Jarosławowym (na Targu)
6. Cerkiew Niewiast Niosących Wonności na Dworze Jarosławowym (na Targu)
7. Cerkiew św. Prokopiusza na Dworze Jarosławowym (na Targu)
8. Cerkiew św. Paraskiewy Piątnicy na Targu
9. Cerkiew Zaśnięcia Bogurodzicy na Targu
10. Cerkiew św. Jana Chrzciciela „na opokach” (na Targu)
11. Cerkiew św. Jerzego na Targu
12. Cerkiew Archanioła Michała na Targu (przy ulicy Michajłowej)
13. Cerkiew Zwiastowania Bogurodzicy na Targu (przy ulicy Michajłowej)
14. Monaster Zwierzyniecki (Opieki Bogurodzicy)
15. Cerkiew św. Mikołaja Białego
16. Cerkiew Apostołów Piotra i Pawła w Kozewnikach
17. Cerkiew Trójcy Świętej w monasterze Zesłania Ducha Świętego
18. Cerkiew św. Teodora Stratelatesa przy ulicy Szczerkowej
19. Cerkiew Dwunastu Apostołów „na rozpadlinach”
20. Ruiny cerkwi Narodzenia Bogurodzicy w Monasterze Dziesięcinnym
21. Cerkiew św. Błażeja, biskupa Sebasty
22. Cerkiew Trójcy Świętej przy ulicy Riediatinej (w Jamskiej Słobdzie)
23. Biała (Aleksiejewska) Baszta
24. Cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego (Uwierzenia Apostoła Tomasza) nad jeziorem Miaczino
25. Cerkiew św. Jana Miłosiernego nad jeziorem Miaczino
26. Cerkiew Apostołów Piotra i Pawła na Sikorczej Górze (na cmentarzu Piotrowskim)
27. Cerkiew św. św. Borysa i Gleba w Plotnikach
28. Cerkiew Narodzenia Bogurodzicy na Michalicy
29. Cerkiew św. Teodora Stratelatesa nad Ruczajem
30. Cerkiew św. Demetriusza z Tesaloniki
31. Cerkiew św. Klemensa Rzymskiego
32. Cerkiew Przemienienia Pańskiego przy ulicy Iliniej
33. Cerkiew Apostoła Filipa przy ulicy Nutnej (wraz z cerkwią św. Mikołaja Cudotwórcy)
34. Cerkiew Proroka Eliasza na Sławnie (na Wzgórzu)
35. Cerkiew Apostołów Piotra i Pawła na Sławnie (na Wzgórzu)
36. Cerkiew Zwiastowania Bogurodzicy nad jeziorem Miaczino
37. Monaster św. Jerzego
38. Monaster Przemienienia Pańskiego w Chutyńi
39. Monaster Narodzenia Bogurodzicy (Antoniewski)
40. Cerkiew Zaśnięcia Bogurodzicy na Wołotowym Polu
41. Cerkiew Przemienienia Pańskiego na Kowalewie
42. Cerkiew Przemienienia Pańskiego na Nieriedicy

VI

***Dietiniec* – nowogrodzki kreml**

Kreml jest niewątpliwie jedną z najstarszych części Nowogrodu Wielkiego, a także obszarem, który od niepamiętnych czasów stanowił serce metropolii nad Wołchowem, zamykając w obrębie swoich umocnień najważniejsze dla jej mieszkańców budowle: katedralny sobór Sofii – Mądrości Bożej oraz wzniesioną nieopodal niego siedzibę arcybiskupów nowogrodzkich. Warto dodać, iż wspomniany termin upowszechnił się dopiero w XIX w. Średniowieczni Nowogrodzianie zwykli określać ufortyfikowany teren, znajdujący się na niewielkim wzgórzu na zachodnim brzegu Wołchowa, po prostu mianem grodu. W XII stuleciu pojawiła się jeszcze jedna nazwa – *Dietiniec*.

Najstarsza wzmianka źródłowa odnosząca się do tego obszaru dotyczy wydarzeń z 1044 r. Jak podaje autor *Latoпису новгородского* pierwszego młodszej redakcji, książę Włodzimierz II (1034–1052), syn Jarosława I Mądrego, miał wówczas podjąć decyzję o założeniu grodu. Badania archeologiczne, przeprowadzone w ostatnich latach na terytorium kremla, pozwalają jednak stwierdzić, iż ruskie osadnictwo rozwinęło się tu już znacznie wcześniej, ok. 925–975 r. Prawdopodobnie obejmowało ono środkową część późniejszego *Dietińca*, podobnie jak najstarszy gród, wzniesiony w 1044 r. Obszary, usytuowane nieopodal niego (tzw. *Krom/Okrom* – na północnym wschodzie oraz *Okołotka* – na

południu), włączono w obręb umocnień kilka dekad później. Najstarszy nowogrodzki kreml został zniszczony w trakcie pożarów, które nawiedzały tę część ośrodka w 1097 r. i 1113 r. Jego odbudowę nakazał już w 1116 r. książę Mściśław II Wielki (Harald). „W tymże roku – relacjonuje autor *Latopisu nowogrodzkiego* pierwszej starszej redakcji – Mściśław założył Nowogród większy od wcześniejszego”. Najprawdopodobniej to wówczas *Dietiniec* zyskał rozmiar i kształt, w którym przetrwał do czasów obecnych.

W linii obwarowań z początku XII stulecia znajdowało się pięć bram, prowadzących ku najważniejszym duktom komunikacyjnym Sofijskiej strony miasta. W kolejnych dekadach wzniesiono nad nimi lub w ich bezpośrednim sąsiedztwie niewielkie cerkwie, których patroni użyczyli im z czasem swego imienia. W 1195 r. arcybiskup nowogrodzki Martyriusz (1193–1199) ufundował nad wrotami, wiodącymi w kierunku tzw. Wielkiego Mostu na Wołchowie, murowaną świątynię, upamiętniającą Złożenie Szaty i Pasa Bogurodzicy w sanktuarium w konstantynopolitańskich Blachernach. W nawiązaniu do jednego z przydomków, nadanych Matce Bożej w chrześcijaństwie wschodnim (Przeczysta), bramę tę zaczęto określać mianem Prieczistienskiej. W 1233 r. nad wyjściem z grodu w stronę końca nerewskiego, u wylotu ulicy Wielkiej (ob. Wielikaja), wzniesiono świątynię św. Teodora. Znajdujące się pod nią wrota średniowieczni Nowogrodzianie nazwali Fiodorowskimi. Trzy pozostałe bramy – ku ul. Legoszczy (ob. Ludogoszcza) na zachodzie; ku ul. Pruskiej (ob. Prusskaja) na południowym zachodzie i ku ul. Probojnej (ob. Troickaja) na południu – otrzymały swych patronów i nazwy prawdopodobnie dopiero na przełomie XIII i XIV w.

Umocnienia z początku XII stulecia musiały być trwałe. O wzniesieniu nowych autor *Latopisu nowogrodzkiego* pierwszej starszej redakcji wspomina dopiero w opisie wydarzeń z 1262 r. Co ciekawe, ówczesne obwarowania *Dietinca* wykonano – podobnie jak wcześniejsze, z XI–XII w. – z drew-

na. Archeolodzy przyjmują, że w pierwszych wiekach istnienia gród otaczała fosa i wał ziemny, na którym posadowiono drewniane fortyfikacje. Współczesnego czytelnika zdziwi może informacja, iż system ten zasadniczo zapewniał kremłowi wystarczającą ochronę. W materiale źródłowym odnajdujemy tylko jedną wzmiankę o zdobyciu *Dietinca* przez obcego najeźdźcę: w 1066 r. wkroczył zbrojnie na jego teren książę połocki Wsiesław Briaczysławowicz (1044–1067), by splądrować świątynię Sofii – Mądrości Bożej.

Fortyfikacje kamienne zaczęły powstawać dopiero na przełomie XIII i XIV w. W 1296 r. arcybiskup nowogrodzki Klemens (1274–1299) polecił wybudować murowaną cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego nad zachodnią bramą, wiodącą ku ul. Legoszczy. Najprawdopodobniej wzniesiono też wówczas basztę, którą w późniejszym okresie nazwano Woskriesienską. W następnym roku Cyryl, igumen monasteru św. Jerzego, ufundował murowaną świątynię Przemienienia Pańskiego nad bramą, prowadzącą w stronę końca ludyńskiego. Obiekt ten stał się częścią baszty, która – od staroruskiego terminu oznaczającego Zbawiciela – otrzymała miano Spaskiej. W *Latopisie nowogrodzkim pierwszym* starszej redakcji, w narracji na temat wydarzeń z 1302 r., odnajdujemy natomiast wymowny zapis: „Założono kamienny gród w Nowogrodzie”. Najprawdopodobniej wzniesiono wówczas mur w rejonie dworu arcybiskupiego. Kontynuowano także budowę murowanych baszt wraz ze świątyniami nadbramnymi. W 1305 r. Semen Klimowicz, piastujący przez wiele lat urząd *posadnika*, zlecił budowę murowanej, małej, jednonawowej cerkwi z absydą, poświęconej Opiece Bogurodzicy, przy bramie, przez którą przebiegał dukt ulicy Pruskiej. Znajdującą się obok niej basztę Nowogrodzianie zwykli nazywać Pokrowską. W 1311 r. arcybiskup Dawid (1308–1325) ufundował murowaną świątynię, dedykowaną św. Włodzimierzowi I (Wielkiemu), nad nowopowstałą bramą wiodącą w kierunku końca nerewskiego. Tutejszą basztę określono mianem Włodzimierskiej.

Dietiniec.
Fragment murów
z basztami
Złotoustowską
i Pokrowską.
Widok od
północnego
zachodu.

Zintensyfikowanie prac nad budową kamiennych fortyfikacji przypada na okres nasilającego się zagrożenia ze strony władców moskiewskich. W 1331 r., w sytuacji narastającego konfliktu między kupiecką republiką a wielkim księciem Iwanem I Kalitą, władającym w Nowogrodzie Wielkim w latach 1328–1337, władcyka Grzegorz-Bazyli Pątnik (1330–1352) nakazał wznieść mur na odcinku od umocnień dworu arcybiskupiego i cerkwi św. Włodzimierza do świątyni Złożenia Szaty i Pasa Bogurodzicy, a następnie przedłużyć go szerokim łukiem aż do znajdującej się nieopodal cerkwi św. św. Borysa i Gleba, nowo wzniesionej baszty Boryso-Glebskiej. Budowę tej części fortyfikacji ukończono w 1334 r. W drugiej połowie XIV w. była ona jeszcze kilkakrotnie ulepszana: w 1361 r. podwyższono mury, a w 1373 r. pogłębiono fosę. W 1375 r. *posadnik* Jerzy Iwanowicz ufundował murowaną cerkiew św. Jana Chryzostoma (Złotoustego) w rejonie Okołołki, nieopodal której miała wkrótce powstać baszta Złotoustowska.

Dietiniec.
 Fragment murów
 obok siedziby
 arcybiskupiej
 z basztami
 Metropolitalną
 i Fiodorowską
 oraz wieżą
 zegarową. Widok
 od południowego
 zachodu.

Budowę kamiennych umocnień kontynuował arcybiskup Jan III (1388–1415). Jak informuje autor *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* młodszej redakcji, w lipcu 1400 r., w święto męczennicy perskiej Golinduchy, zainaugurował on prace nad murem w rejonie cerkwi św. św. Borysa i Gleba. W ciągu trzech kolejnych dekad doprowadzono nową linię fortyfikacyjną do baszty Woskriesienskiej, tj. do miejsca, w którym zaczynały się obwarowania dworu arcybiskupiego. *Dietiniec* został tym samym otoczony pełnym pierścieniem kamiennych fortyfikacji. W 1450 r. władca Eutymiusz II (1429–1458) zlecił renowację umocnień wokół siedziby arcybiskupiej. Powstały wówczas dwie spośród dwunastu zachowanych do naszych czasów baszt: Fiodorowska (wzniesiona w miejscu dawnej nadbramnej cerkwi św. Teodora) oraz całkowicie nowa Metropolitalna. Na odcinku muru między nimi znajdowała się też do 1671 r. wieża zegarowa.

Gruntowna przebudowa *Dietinca* dokonała się już po utracie niezależności politycznej przez republikę nowogrodzką i przejściu miasta nad Wołchowem pod panowanie

władców moskiewskich. Jak informuje autor *Latopisu Sofijskiego pierwszego* młodszej redakcji, latem 1484 r. na rozkaz Iwana III Srogiego rozpoczęto budowę nowego kamiennego grodu, z wykorzystaniem fragmentów wcześniejszych obwarowań. Inicjatywę tę *de facto* współfinansował i nadzorował arcybiskup Gennadiusz (1484–1504). Prace ukończono – jak podaje *Latopis nowogrodzki trzeci* – w 1490 r. Nie można też wykluczyć, że ich ostateczne zamknięcie miało miejsce 8 XII 1499 r., kiedy to celebrowano uroczystą procesję dziękczynną wokół murów kremla.

U schyłku XV stulecia *Dietiniec* został zatem otoczony jednolitym wieńcem fortyfikacji, złożonym z kamiennie-ceglanych murów i dwunastu baszt, z których pięć pełniło jednocześnie funkcję bram. Przebudowano wówczas siedem baszt (Włodzimierską, Priczistienską, Boryso-Glebską, Spaską, Pokrowską, Złotoustowską i Woskriesienską) wraz z połączonymi z nimi cerkwiami z XII–XIV w. Być może, dokonano także pewnych zmian w konstrukcji dwóch okrągłych baszt, wzniesionych na terenie dworu arcybiskupiego w połowie XV stulecia: Fiodorowskiej i Metropolitalnej. Wybudowano też kilka nowych, m.in. Dworską i Książęcą. W tym miejscu warto zaznaczyć, iż nazwy trzech ostatnich budowli nie pojawiają się w materiale historycznym – upowszechniły się dopiero na przełomie XIX i XX w.

W późniejszych wiekach kompleks fortyfikacji kremla poddawany był zmianom. W pierwszej połowie XVI w., podczas prac konserwatorskich przy nadbrzeżnym murze, znacznej przebudowie uległa średniowieczna dzwonnica. W latach 1582–1589 zlikwidowano przelot bramny w baszcie Pokrowskiej. W 1673 r. metropolita nowogrodzki Joachim (1672–1674) ufundował zachowaną do naszych czasów wieżę zegarową, usytuowaną nieopodal dworu arcybiskupiego (wcześniejsza, XV-wieczna zawałiła się dwa lata wcześniej). W XVII stuleciu powstała także w południowo-zachodniej kurtynie murów najmłodsza i najwyższa (38,5 m) z kremlowskich baszt, tzw. Kokuj.

Cerkiew przybramna Opieki Bogurodzicy. W głębi fragment murów z basztami Pokrowską i Kokuj.

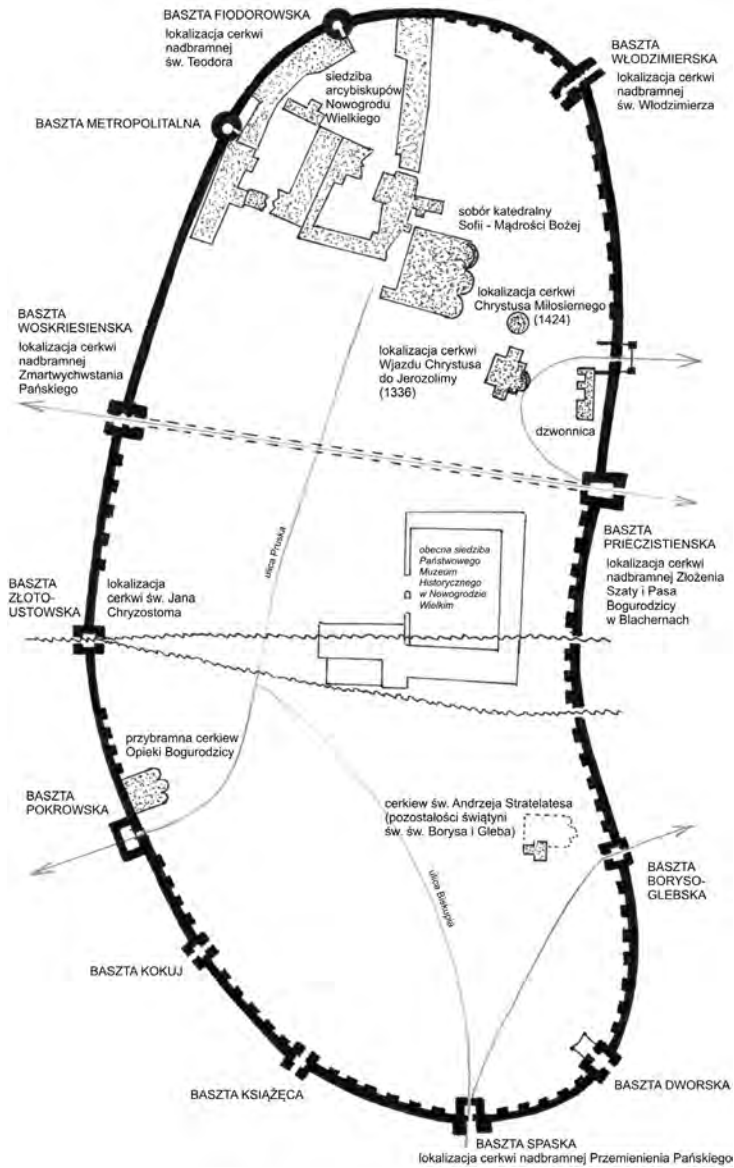
Niestety, spośród siedmiu średniowiecznych nad- i przybramnych cerkwi *Dietinca* do naszych czasów przetrwała tylko świątynia Opieki Bogurodzicy przy bramie Pokrowskiej. I ona nie prezentuje pierwotnej postaci. Obiekt z 1305 r. rozebrano bowiem w 1389 r. i – dopiero pod koniec XVI stulecia – zastąpiono nowym, zachowującym układ poprzednika. Ten – po kilku przebudowach – zyskał w drugiej połowie XVII w. obecny kształt z ośmioboczną nadbudową i cebulastą kopułą na ośmiobocznym tamburze. Jedynymi elementami, które mogą stanowić pozostałości budowli z początku XIV w., są – wmurowane w ścianę absydy – trzy kamienne krzyże fundacyjne o charakterystycznej dla średniowiecznego Nowogrodu Wielkiego formie: ujęto je w okrąg, a ich ramionom nadano zaokrąglone zakończenia.

Aktualnie w fortyfikacjach kremla znajduje się dziewięć baszt. W 1745 r. usytuowane po przeciwnych stronach baszty Prieczistienską i Woskriesienską rozebrano, a w ich miejscu w 1820 r. wzniesiono dwa szerokie, łukowate

Cerkiew przy-
bramna Opieki
Bogurodzicy.
Charakterystycz-
ny dla Nowogrodu
Wielkiego śred-
niowieczny krzyż
fundacyjny.

przeloty, tworząc trakt komunikacyjny od placu Zwycięstwa (Sofijskiego), znajdującego się za zachodnim murem *Dietińca*, do brzegu Wołchowa i mostu-deptaka. W 1818 r. zawaliła się baszta Boryso-Glebska. Kreml ucierpiał w trakcie drugiej wojny światowej. Prace archeologiczne i konserwatorskie w latach 50. i 60. XX w. przywróciły fortyfikacjom postać z XV–XVII w. W 1992 r. kompleks został wpisany na listę światowego dziedzictwa UNESCO.

Plan Dietinca – nowogrodzkiego kremła. Wg: *Великий Новгород. История и культура IX–XVII вв. Энциклопедический словарь*, ред. В.Л. Янин, Э.А. Гордиенко, Санкт-Петербург 2007, s. 255.

1. Sobór katedralny Sofii – Mądrości Bożej

Katedralny sobór Sofii jest najstarszą i najważniejszą świątynią w Nowogrodzie Wielkim, a zarazem jednym z najistotniejszych przybytków Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Źródła historyczne pozwalają przyjąć, że wraz z narastaniem tendencji republikańskich nabrał on – poza religijnym – także znaczenia ideowego. W świadomości Nowogrodzian stał się symbolem suwerenności i niezawisłości politycznej ich miasta. Z tych m.in. powodów zasługuje na szersze opisanie.

Według *Latopisu Abramki*, pierwsza, dębowa cerkiew dedykowana Sofii powstała już w 998 r. z inicjatywy Joachima Korsunianina – bizantyńskiego duchownego, w młodości sprawującego posługę w Chersonesie na Krymie, który uznawany jest za pierwszego biskupa grodu nad Wołchowem (ok. 990–ok. 1030). O wzniesieniu świątyni wspomina też najstarszy latopis nowogrodzki. Warto podkreślić, że przekazy źródłowe korespondują ze sobą w opisie tej budowli: miała ona odznaczać się wyjątkowym pięknem i posiadać aż – co wydaje się przesadą – dwanaście lub trzynaście kopuł. Jak czytamy w *Latopisie Abramki*, stała u wylotu ulicy Biskupiej w południowej części późniejszego kremla, czyli w innym miejscu niż późniejszy murowany sobór sofijski z połowy XI stulecia. Drewniana świątynia spłonęła w 1045 r. lub 1049 r. W XII w., jak podaje autor *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* młodszej redakcji, na jej ruinach kupiec Sadko Sytincz – postać owiana tajemnicą, być może historyczny pierwowzór gęślarza Sadki, bohatera bylin nowogrodzkich, zdolnego oczarować swą grą baśniowego władcę jeziora Ilmen – ufundował przybytek św. św. Borysa i Gleba.

Murowany sobór katedralny powstał w 1045 r. na polecenie księcia Włodzimierza II Jarosławowicza, tego samego władcy, który zainicjował – jak już wiemy – wzniesienie najstarszych umocnień na terenie *Dietinca*. Informują o tym zgodnie autorzy *Powieści minionych lat* (najstarsze-

Sobór katedralny Sofii – Mądrości Bożej. Widok od południa.

go, zredagowanego na początku XII w. kijowskiego tekstu historycznego) oraz twórcy *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* starszej redakcji. Odkryte we wnętrzu świątyni *graffiti* podaje, że jej budowę rozpoczęto w święto cesarza Konstantyna I Wielkiego i jego matki, Heleny, tj. w dniu 23 maja. Ukończono ją w 1050 r., dzięki staraniom księcia Włodzimierza, jego ojca Jarosława I Mądrego oraz biskupa nowogrodzkiego Łukasza Żydiaty (1035–1059).

Świątynię nowogrodzką wzniesiono według tych samych założeń, co sobór katedralny pod tym samym wezwaniem, powstały w Kijowie w pierwszej połowie XI w. (w 1017 r. – wg *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego*; w 1037 r. – wg *Powieści minionych lat*). Mimo że kijowska budowla jest znacząco większa, obie prezentują niemal identyczny układ architektoniczno-przestrzenny, a różnice – w gruncie rzeczy drugorzędne – sprowadzają się do liczby absyd głównego korpusu (pięciu w Kijowie i trzech w Nowogrodzie) oraz

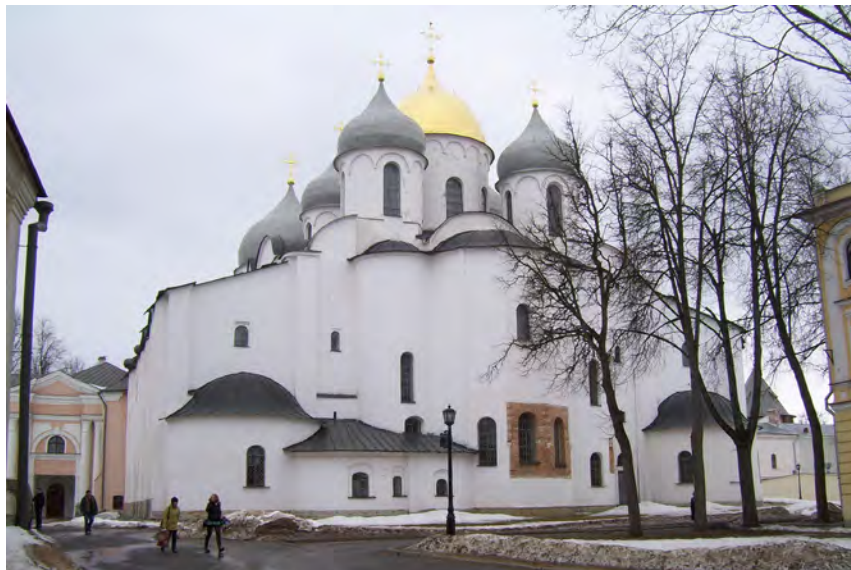

Sobór katedralny
Sofii – Mądrości
Bożej. Widok od
zachodu.

zdwojenia w kijowskiej świątyni struktur dobudowanych od północy, zachodu i południa. Paweł Rappoport¹¹ uważa, że oba zabytki są dziełem tej samej strzechy budowlanej, która po ukończeniu prac nad Dnieprem przeniosła się nad Wołchow.

Nowogrodzki sobór katedralny zbudowano z miejscowego wapienia ciętego we w miarę regularne, prostopadłocienne bloki. Wzniesiono z nich podstawowe elementy nośne, np. filary. Do konstrukcji pozostałych użyto cegły. Jako spoiwo posłużyła zaprawa wapienna. Technikę tę odnajdziemy w niemal wszystkich późniejszych zabytkach nad Wołochem. Mury soboru pokryto tynkiem i pobiałą, co także wejdzie na stałe do nowogrodzkiej tradycji. Świątynia jest budowlą dużą. Wraz z dostawionymi do korpusu strukturami ma 36 m długości i 38 m szerokości. Powstała na klasycznym planie krzyża równoramienneo wpisanego w kwadrat. Jest orientowana, to znaczy, że jej

¹¹ П.А. Раппопорт, *Зодчество Древней Руси*, Ленинград 1986, s. 30.

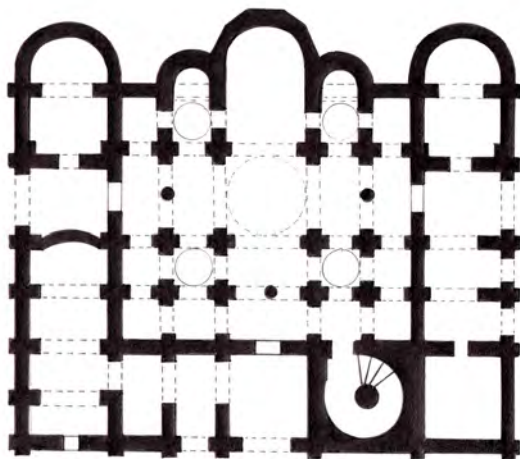

Sobór katedralny Sofii – Mądrości Bożej. Widok od wschodu (fotografia z 2013 r.)

absydy zwrócone są ku wschodowi. Taki układ będą miały również prawie wszystkie późniejsze cerkwie Nowogrodu Wielkiego. Korpus główny składa się z pięciu naw rozdzielonych krzyżowymi filarami i dwiema kolumnami (na osi poprzecznej). Nawę główną, wydatnie szerszą, zamyka od wschodu obszerna, głęboka półkolista absyda z pięcioboczną obudową po stronie zewnętrznej. Flankują ją dwie mniejsze, półkoliste absydy na przedłużeniu wewnętrznych naw bocznych. Zewnętrzne nawy boczne zakończone prostymi ścianami. Zachodnie przęsła wszystkich pięciu naw tworzą narteks, inkorporowany w bryłę. Komunikuje się on z nawami przez szerokie arkadowe przeloty: pojedyncze w przypadku wszystkich czterech naw bocznych i podwójny, rozdzielony kolumną – w przypadku nawy głównej. Górną część narteksu tworzy empora, połączona w jeden ciąg z emporami nad zewnętrznymi, bocznymi nawami korpusu. Do tak ukształtowanej podstawowej części obiektu zostały dostawione z trzech stron *paperti (nanepmu)*. Tym terminem – niemającym jednoznacznego

odpowiednika w języku polskim i w ogóle trudnym do precyzyjnego zdefiniowania – Georgij K. Wagner¹² określa obszerne dobudowy, w pierwotnym zamyśle jedno-, a ostatecznie dwukondygnacyjne. *Paperti* północna i południowa w widoku zewnętrznym sprawiają – ze względu na wysokość – wrażenie dodatkowych pseudo-naw bocznych, zwłaszcza, że ich wschodnie krańce zamknięto niskimi, szerokimi, półkolistymi absydami. W zachodnią wbudowano okrągłą klatkę schodową prowadzącą na emporę. Z zewnątrz *paperti* dostępne są przez trzy szerokie arkady na osiach wzdłużnej i poprzecznej centralnego przęsła korpusu i poprzedzają trzy wejścia do świątyni. Wewnątrz podzielono je dość nieregularnie na mniejsze pomieszczenia o różnych funkcjach.

Plan soboru
katedralnego Sofii
– Mądrości Bożej.
Wg: Г. Колпакова,
*Искусство
Древней Руси.
Домонгольский
период*, Санкт-
Петербург 2007,
s. 61.

Świątynię wieńczy *piatigławie* (пятиглавие) czyli pięć kopuł – wsparta na czterech filarach kopuła większa nad centralnym przęsłem korpusu oraz cztery mniej-

¹² Г.К. Вагнер, *Старые русские города*, Москва–Лейпциг 1984, s. 372. P.A. Rapoport określa je bardzo pojemnym, a przez to mało fortunnym, terminem *galerie* (галереи).

sze nad przęsłami narożnymi. Wszystkie posadowiono na wysokich tamburach i osłonięto cebulastymi hełmami. Takie rozwiązanie – symbolizujące Chrystusa w otoczeniu czterech ewangelistów – występuje na wszystkich terenach chrześcijańskiego Wschodu. Spotkamy je także w kilku innych zabytkach Nowogrodu Wielkiego. Była to oznaka wysokiej rangi budowli i jej szczególnego znaczenia ideowo-historycznego. W soborze Sofii jest jeszcze jedna, szósta kopuła, dorównująca wielkością centralnej, wzniesiona nad klatką schodową. Wszystkie pozostałe części obiektu przesklepiono kolebkami lub półkolebkami, a absydę – ćwierćkulistą konchą.

Dekoracja architektoniczna jest nader skromna. Surowe, promieniujące białą elewacje ożywiają jedynie pasma klasycznego fryzu arkadowego, który obiega górne krawędzie tamburów. Zasadniczy walor estetyczny wynika z samej kompozycji bryły, opartej na zasadzie addytywności, czyli zestawieniu całości z oddzielnych elementów o wyraźnie uwidaczniających się kształtach, zbliżonych do prostych brył geometrycznych (prostokątów, walców, półwalców, półkul itp.). Przy zróżnicowaniu ich wysokości dało to plastyczno-światłocieniowy efekt schodkowej gradacji – od najniższych *paperti* przez wyższy korpus po górujące nad nim *piatigławie*. Uzyskane w ten sposób wrażenie umiarkowanej, nieco statycznej wertykalności równowagi – dla zharmonizowania – bardzo dynamiczny, horyzontalny dukt krawędzi dachów *paperti* i korpusu, złożony z łuków półkolistych i trójkątnych szczytów. W wyrazie symbolicznym gradacja ta odzwierciedla ideę wznoszenia się, podążania: od sfery *profanum* – ziemskiej doczesności, ku sferze *sacrum* – niebiańskiej wieczności i doskonałości.

Pierwotna dekoracja malarska wnętrza zachowała się, niestety, bardzo fragmentarycznie. Jej pozostałością jest prawdopodobnie pełnopostaciowe wyobrażenie cesarza Konstantyna Wielkiego i jego matki Heleny na północnej

Sobór katedralny
Sofii – Mądrości
Bożej. Fragment
polichromii:
Deesis.

ścianie *paperti* południowej, tuż obok przejścia do nawy bocznej. Wizerunek ten jest jednym z najstarszych, znanych z obszaru Rusi, przykładów szeroko rozpowszechnionej w sztuce bizantyńskiej IX–XI w. konwencji ukazywania tych postaci jako pary osób w jednakowym wieku, odzianych w purpurowe, cesarskie szaty i trzymających między sobą krzyż. Malowidło powstało najpewniej ok. 1050 r., choć pojawiają się też propozycje datacji na XI w., a nawet – na drugą połowę XII stulecia. Rozbieżności te wynikają głównie z niejednorodności stylu, spowodowanej, być może, przerwaniem prac malarskich w związku z najazdem księcia połockiego Wsiesława Briaczysławowicza. W 1066 r. splądrował on świątynię, zabierając z niej m.in. dzwony i świeczniki. Prace nad malarskim wystrojem nowogrodzkiego soboru podjęto ponownie dopiero w 1108–1110 r. na polecenie biskupa Jana I Papina (1109/1110–1130). Polichromię w mniej eksponowanych częściach budowli (m.in. w *papertiach* i kaplicach bocznych) wykonano natomiast w 1144 r. z inicjatywy biskupa Nifonta, który zlecił

Sobór katedralny
Sofii – Mądrości
Bożej. Fragment
polichromii:
cesarz Konstantyn
Wielki z matką
Heleną.

też w 1151 r. pokrycie soboru ołowianym poszyciem i otynkowanie jego ścian.

W świątyni istniały pierwotnie trzy kaplice boczne: Narodzenia Bogurodzicy (w absydzie *paperti* południowej), św. Jana Teologa (w absydzie *paperti* północnej) oraz Ścięcia Jana Chrzciciela (w północno-zachodniej części obiektu). Pomieszczenia, okalające główny korpus budowli, rychło zaczęły też pełnić funkcję nekropoli,

Sobór katedralny
Sofii – Mądrości
Bożej. Sarkofag
księżnej
nowogrodzkiej
Ingegerdy-Anny.

w której składano szczątki najbardziej zasłużonych dla Nowogrodu Wielkiego osób: władców, duchownych i *posadników*. Według miejscowych przekazów pochowano tu: fundatora przybytku, księcia Włodzimierza II Jarosławowicza († 1052 r.), biskupa Arkadiusza († 1163 r.), księcia Mściława IV Rościszawowicza († 1178 r.), księcia Mściława V Rościszawowicza Chrobrego († 1180 r.), arcybiskupa Eliasza-Jana II († 1186 r.), arcybiskupa Gabriela-Grzegorza († 1193 r.), arcybiskupa Martyriusza († 1199 r.), księcia Wasyla Mściławowicza († 1218 r.), arcybiskupa Mitrofana († 1223 r.), arcybiskupa Dobrynię-Antoniego († 1232 r.), *posadnika* Stefana Twierdzisławicza († 1243 r.), arcybiskupa Spirydona († 1249 r.), *posadnika* Michała Fiodorowicza († 1268 r.), arcybiskupa Klemensa († 1299 r.), arcybiskupa Dawida († 1325 r.) oraz arcybiskupa Grzegorza-Bazylego Pątnika († 1352 r.). Grobowce kilku z wymienionych tu osób zachowały się do naszych czasów.

Sobór nowogrodzki był wielokrotnie remontowany, uległ natomiast zaskakująco niewielu przebudowom. W 1261 r. arcybiskup Dalmacjusz (1249–1274) zlecił wykonanie nowego, ołowianego poszycia. W dniu 9 maja 1276 r. zawaliła się aż do fundamentów północna ściana świątyni i prawdopodobnie w tym samym roku zo-

stała odbudowana. Kolejne remonty podjął arcybiskup Grzegorz-Bazyli Pątnik: w 1333 r. odnowiono zadaszenie i krzyż wieńczący centralną kopułę, a trzy lata później zamontowano drzwi z połącanej miedzi i otoczono budowlę nowym ogrodzeniem. W 1340 r. cerkiew uległa uszkodzeniu w trakcie pożaru, który strawił niemal cały *Dietiniec*. Ogień rozprzestrzenił się tak szybko, że nie zdołano nawet uratować znajdujących się wewnątrz ikon. Arcybiskup Grzegorz-Bazyli zadbał jednak o to, by najważniejsza świątynia Nowogrodu Wielkiego szybko odzyskała dawny blask. Już w następnym roku zlecił przeprowadzenie wszelkich koniecznych prac remontowych, a także zamówił nowe ikony i niezbędne elementy wyposażenia. W 1342 r. sprowadził też z Moskwy mistrza ludwisarskiego o imieniu Borys i nakazał mu odlać wielki dzwon dla soboru katedralnego.

Nowogrodzki kreml, wraz ze wszystkimi znajdującymi się na jego terenie obiektami, ucierpiał w drugiej połowie XIV w. w wyniku dwóch pożarów, które spustoszyły tę część miasta 12 maja 1368 r. i jesienią 1394 r. Zniszczoną wówczas kopułę soboru nakazał odrestaurować w 1396 r. władca Jan III. Ogień naruszył ponownie katedrę i siedzibę arcybiskupów 6 czerwca 1407 r. Już w następnym roku świątynia została pokryta nowym, ołowianym poszyciem, a jej centralna kopuła – pozłocona. W 1411 r. przy południowym krańcu zachodniej elewacji dobudowano niewielką cerkiew, dedykowaną męczennikowi Habibowi z Edessy oraz jego towarzyszom: Samonowi i Guriaszowi. W 1442 r. tuż obok niej, opodal południowo-wschodniego narożnika soboru, powstał jeszcze jeden przybytek, poświęcony św. Mikołajowi. W 1528 r. wykonano wielkie malowidło nad głównym, zachodnim wejściem, składające się z trzech kwater. W górnej przedstawiono Trójcę Starotestamentową, tj. trzech wędrowców-aniołów, którzy według Księgi Rodzaju (18, 1–15) mieli złożyć wizytę Sarze i Abrahamowi pod dębem w Mamre; w prawej

Sobór katedralny
Sofii – Mądrości
Bożej. Fragment
ikonostasu
z ikonami Sofii
– Mądrości Bożej
– Zwiastowania.

dolnej – wizerunek Chrystusa w typie *acheiropoietos* („nie ludzką ręką uczyniony”); w lewej dolnej – personifikację Mądrości Bożej, patronki świątyni.

W połowie XVI w. do wschodniej elewacji soboru, po południowej stronie absydy głównej, dobudowano dwie niskie kaplice absydowe dedykowane św. św. Joachimowi i Annie. W 1862 r. w południowo-zachodniej części katedry urządzono kaplicę ku czci kanonizowanych w XV stuleciu władców nowogrodzkich: fundatora świątyni, Włodzimierza II Jarosławowicza oraz jego matki Ingegerdy-Anny († 1050 r.). W XIX w. wykonano też nową polichromię we wnętrzu świątyni.

Ważnym elementem wystroju katedry jest ikonostas. Pierwotnie, w XI–XIII w., przestrzeń ołtarzowa była tu prawdopodobnie oddzielona od nawy głównej – wzorowaną na bizantyńskich – drewnianą przegrodą. Klasyczny ikonostas pojawił się dopiero w XIV w., a obecny kształt zyskał w kolejnych stuleciach (XV–XVII w.). Najprawdopodobniej jego najstarszą część stanowi rząd ikon z wyobrażeniami dwunastu głównych świąt, który mógł powstać na zamówienie arcybiskupa Grzegorza-Bazylego już w 1341 r., wraz z innymi dziełami, wykonanymi przez wywodzącego się z Bizancjum Izajasza Greka. Większość elementów

Współczesne kopie ikon Sofii – Mądrości Bożej i Bogurodzicy Znak.

wystroju wnętrza wykonano natomiast w XVI stuleciu. Wizerunek upersonifikowanej Mądrości Bożej pochodzi – jak będzie o tym jeszcze mowa – z XVII w.

Opodal ikonostasu znajduje się też aktualnie ikona Bogurodzicy Znak, datowana na drugą połowę XII w. i uznawana za jedną z najstarszych i najsłynniejszych ikon nowogrodzkich. Przedstawia ona Marię w pozie orantki z wyobrażeniem dziecięcego Chrystusa w medalionie na wysokości piersi.

W tym miejscu nie można nie wspomnieć o jeszcze jednym zabytku, interesującym zwłaszcza dla polskiego Czytelnika. Chodzi o tzw. „drzwi płockie” (określane również mianem magdeburskich), arcydzieło sztuki romańskiej, wmontowane w portal zachodniej elewacji soboru nowogrodzkiego. Na ich kwaternionach – 24 kwadratowych i 2 prostokątnych – ukazana została historia Zbawienia: od grzechu pierworodnego przez życie i pasję Chrystusa po Jego tryumf w scenie *Maiestas Domini*, w której ujęty w mandorłę Zbawiciel-Sędzia tronuje na łuku tęczy w asyście czterech stworów apokaliptycznych, symboli czterech ewangelistów.

Sobór katedralny
Sofii – Mądrości
Bożej. Tzw. drzwi
płockie w portalu
zachodnim.

Drzwi odlano z brązu ok. 1155 r. w Magdeburgu na zamówienie Aleksandra z Malonne, biskupa płockiego w latach 1129–1156, z przeznaczeniem dla romańskiej katedry Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Płocku, konsekrowanej w 1144 r. Ostatecznie jednak w niewyjaśnionych bliżej okolicznościach znalazły się one w Nowogrodzie Wielkim. Mógł je zrabować litewski książę Mendog

(1236–1266), który najechał Płock w 1262 r., by podarować je następnie arcybiskupowi nowogrodzkiego Dalmacjuszowi. Istnieje też hipoteza, według której drzewo było darem płockich duchownych dla księcia Lingwena Olgierdowicza, władającego w Nowogrodzie Wielkim w latach 1389–1407 – *nota bene*, rodzonego brata polskiego króla Władysława II Jagiełły (1386–1434). Jeszcze inna hipoteza zakłada, że zabytek trafił do grodu nad Wołchowem za pośrednictwem Hanzy. Obecnie w płockiej katedrze znajduje się jego wierna kopia, wykonana w 1981 r.

Sobór katedralny zajmował ważne miejsce w życiu politycznym Nowogrodu Wielkiego. Jak zaświadczenia miejscowe przekazy, na placu przed świątynią Sofii zbierał się zazwyczaj wiec – w teorii najwyższy organ władzy kupieckiej republiki. Najwcześniejszą wzmiankę na ten temat odnajdujemy w *Latopisie nowogrodzkim pierwszym* młodszej redakcji w opisie wydarzeń z 1291 r.: „Nowogrodzianie zadzwonili na wiec u Świętej Sofii i u św. Mikołaja”. Co prawda, plac soborowy jest w tym przypadku tylko jednym z dwóch miejsc wyznaczonych na zgromadzenie, niemniej jednak warto mieć na uwadze, iż cytowany *passus* pochodzi z opisu niepokojów społecznych, kiedy po nagłej depozycji urzędującego *posadnika* i zabójstwie pewnego Nowogrodzianina, mieszkańcy miasta zbierali się w trybie nagłym, w pełnym bojowym rynsztunku. Całkowicie jednoznaczna jest natomiast wzmianka o wiecu zwołanym kilka lat później, w 1299 r.: „zadzwoniono na wiec u Świętej Sofii”.

Ciekawa sytuacja miała też miejsce w 1342 r. Gdy został zabity Łukasz, syn byłego *posadnika* Warfołomieja Juriewicza, jego syn Oncifor i brat Mateusz zwołali wiec na placu soborowym. Ich polityczny oponent, urzędujący *posadnik* Fiodor Danielewicz, oskarżany przez nich o przy czynienie się do zabójstwa, zorganizował zaś odrębne zgromadzenie na Dworze Jarosławowym. Dwa wiece, obradujące dokładnie w tych samych miejscach, odbyły się

także w 1384 r. W opisie wydarzeń z 1388 r. plac przed świątynią Mądrości Bożej jest już natomiast jedynym miejscem, w którym zgromadzili się Nowogrodzianie.

1.1. Sobór katedralny świątynią dedykowaną Sofii – Mądrości Bożej

W tym miejscu warto poświęcić trochę uwagi patronce najważniejszej świątyni Nowogrodu Wielkiego¹³. Wbrew pojawiającej się w popularnych opracowaniach opinii, tamtejszy sobór katedralny nie był dedykowany świętej kobiecie o imieniu Zofia, lecz upostaciowionej Mądrości Bożej. Tradycję wznoszenia kościołów ku czci Sofii średniowieczni Nowogrodzianie, podobnie jak mieszkańcy pozostałych części Rusi oraz innych terenów, które weszły w sferę oddziaływania cywilizacji bizantyńskiej (np. Bułgarzy), zaczerpnęli z Konstantynopola. Tam właśnie powstała *Hagia Sofia*, największa budowla sakralna wschodniego chrześcijaństwa, ufundowana w połowie IV w. przez Konstancjusza II (337–361), a następnie odbudowana po pożarze przez Justyniana I Wielkiego (527–565) w latach 532–537.

Jak pojmowali Bizantyńczycy wezwanie swej stołecznej katedry? Można chyba przyjąć, że zagadnienie to nie budziło wśród nich większych kontrowersji. Zdecydowana większość tamtejszych autorów z okresu od V do XIV stulecia utrzymuje, że świątynia *Hagia Sofia* jest *de facto* przybytkiem dedykowanym Słowu Bożemu, tzn. Chrystusowi. Wykładnia ta musiała też być znana niektórym Nowogrodzianom, zwłaszcza tym, którzy mieli możliwość spędzenia choć kilku dni w Konstantynopolu. Jednym z nich był Dobrynia Jadrejkowicz († 1232 r.), arcybi-

¹³ Zamieszczone tu rozważania na temat Sofii – Mądrości Bożej stanowią rekapitulację treści, wyłożonych przez współautorkę przewodnika w kilku wcześniejszych publikacjach, zwłaszcza w monografii: Z.A. Brzozowska, *Sofia – upersonifikowana Mądrość Boża. Dzieje wyobrażeń w kręgu kultury bizantyńsko-słowiańskiej*, Łódź 2015, s. 55–70, 319–377. Tam znajdzie Czytelnik dalszą literaturę przedmiotu.

skup nowogrodzki w latach 1212–1220 i 1225–1229, znany również pod chrześcijańskim imieniem Antoni. W młodości, najprawdopodobniej ok. 1200 r. przebywał on nad Bosforem, z zapałem odwiedzając tamtejsze kościoły i monasterium. Wrażenia swe zawarł w spisany już po powrocie do ojczyzny *itinerarium*, któremu późniejsza tradycja nadała tytuł *Ksiąg pielgrzymich*. W utworze tym odnajdujemy obszerny opis *Hagia Sofii* wraz z wyjaśnieniem, iż przybytek ten należy pojmować jako świątynię Mądrości i wiekuistego Słowa Bożego.

Wezwanie najstarszej, jeszcze Konstancjuszowej, konstantynopolitańskiej *Hagia Sofii* mogło stać się inspiracją przy dedykowaniu późniejszych świątyń w całej wschodniej ekumenie *Orbis Christianus*. Na koniec IV w. datowana jest najwcześniejsza faza bazyliki sofijskiej w Serdycie. *Nota bene* – kościół ten użyczył z czasem nazwy miastu, w którym powstał – Sofii, stolicy dzisiejszej Bułgarii. Najstarszym źródłem, w którym Serdyka określona została mianem Sofii, jest chyba dokument z 1378 r., wydany przez cara Jana Szyszmana (1371–1393). Na przełomie IV i V w. miała powstać bazylika pod tym wezwaniem w Efezie, a w połowie V w. w Jerozolimie. W latach 543–554 kościół Mądrości Bożej wzniesiono w Edessie (uległ całkowitemu zniszczeniu w 1031 r.), a między połową VII w. a latami 30. VIII stulecia – w Tesalonice. W okresie średniobizantyńskim świątyniami *Hagia Sofia* poszczycić się mogły m.in. Nikea, Trapezunt (od XIII w.), Mistra, Arta, Vis, a nawet Benewent (od schyłku VIII w.) i Nikozja na Cyprze (XIII–XV w.).

Kościół sofijskie powstawały również na obszarze *Slavia Orthodoxa* – np. w Ochrydzie w IX–XI stuleciu, a jakis czas później – w Sliwenie. Mądrości Bożej dedykowane były także najważniejsze świątynie przedmongolskiej Rusi. W 1017 r. lub 1037 r. rozpoczęto budowę katedralnego soboru w Kijowie, a w latach 60. XI stulecia – cerkwi w Połocku.

Trudno dać jednoznaczną odpowiedź na pytanie, komu tak naprawdę poświęcono wszystkie wymienione wyżej obiekty. Część badaczy, bazując na przekonaniu, iż świątynie te wzniesiono na wzór konstantynopolitańskiej katedry, skłania się do wniosku, że – podobnie jak ona – musiały być dedykowane Chrystusowi, Wcielonemu Słowu. Jak pokażemy niżej, wyobrażenia średniowiecznych Nowogrodzian na temat patronki najważniejszego przybytku w ich mieście wykraczały jednak znacznie poza ramy, zarysowane przez wschodnich Ojców Kościoła i autorów bizantyńskich. Jak w niemal każdej innej sferze, tak i w tej kwestii mieszkańcy ośrodka nad Wołchowem mieli się wykazać oryginalnością i niezależnością sądów.

1.2. Republika Świętej Sofii. Mądrość Boża patronką Nowogrodu Wielkiego

W *imaginarium* średniowiecznych Nowogrodzian Sofia – upostaciowiona Mądrość Boża zajmowała wyjątkowe miejsce. Rozpowszechnione wśród nich wyobrażenia na jej temat nie znajdują żadnych analogii w kulturze bizantyńsko-prawosławnej. Analizując miejscowe teksty, nie sposób nie zauważyć znacznego odejścia nowogrodzkich autorów od patrystycznych i bizantyńskich korzeni myśli sapiencjalnej, której najważniejszym założeniem było utożsamienie upersonifikowanej Mądrości ze Słowem Bożym, Chrystusem. W Nowogrodzie Wielkim najprawdopodobniej już w XIII w. Sofia zaczęła być pojmowana jako nieomal niezależny od Stwórcy byt osobowy, dysponujący suwerennym prawem wpływania na los miasta i jego mieszkańców.

Na ślad tego typu wyobrażeń natrafiamy w wielu różnych tekstach, których autorami byli Nowogrodzianie. Wspomniany wyżej Dobrynia Jadrejkowicz oraz jego krajan Stefan, zwiedzający Konstantynopol w 1348/9 r., jednomyślnie stwierdzają, iż dotarli bezpiecznie nad Bosfor dzięki opiece Mądrości Bożej. Konstatacje tego rodzaju po-

jawiają się także bardzo często na kartach latopisów nowogrodzkich. Zazwyczaj mamy w nich do czynienia z formułą, zawierającą przekonanie, iż Sofia jest opiekunką ośrodka nad Wołchowem, nieustannie wypraszającą u Stwórcy łaski i dobrodziejstwa dla swych podopiecznych. Ważne wydarzenia w dziejach republiki dokonywały się zatem, zdaniem Nowogrodzian, za sprawą bezpośredniej interwencji Boga i ich patronki, bądź też były swoistą epifanią ich siły, woli czy miłosierdzia. Co więcej, upostaciowiona Mądrość zdaje się być istotą stale obecną w codziennym życiu mieszkańców Nowogrodu Wielkiego, interweniującą zarówno w ich sprawy prywatne, jak i poczynania o pierwszorzędnym znaczeniu dla całego ośrodka.

We wzmiankach latopisarskich odnoszących się do wydarzeń z XIII w. Sofia występuje również jako obrończyni republiki, strzegąca jej politycznej niezawisłości, a tym samym – wspomagająca Nowogrodzian w walce z zagrożeniem zewnętrznym. Dla przykładu: w 1234 r. w bitwie z wojskami litewskimi szalę zwycięstwa pomógł przechylić na rzecz oddziałów ruskich „Bóg, czcigodny Krzyż i Święta Sofia, Mądrość Boża”. Błyskotliwe sukcesy militarne księcia Aleksandra I Jarosławowicza Newskiego w 1240 r. również uwarunkowane były, zdaniem autora *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* starszej redakcji, pomocą Boga i Sofii oraz modlitwami wstawienniczymi Bogurodzicy i świętych. Zgodnie z przekazem latopisów, w 1327 r. Mądrość Boża ustrzegła też Nowogród Wielki przed najazdem wojsk tatarskich, które wcześniej zdobyły Twer i spuściły olbrzymie połacie ziem ruskich.

W *Latopisie nowogrodzkim pierwszym* młodszej redakcji odnajdujemy też tekst modlitwy, z jaką mieszkańcy miasta zwracali się do swojej patronki. Autor źródła wpłótł bowiem w opis dokonań arcybiskupa Grzegorza-Bazylego następujące słowa: „Daj mu, Panie Boże, Święta Sofio, w tym życiu i w następnym odpuszczenie grzechów, wraz z jego dziećmi, Nowogrodzianami”.

W kontekście tych przykładów nie powinna więc dziwić upowszechniająca się w Nowogrodzie Wielkim w XIII w. praktyka wiązania upostaciowionej Mądrości Bożej ze sferą militarną. W latopisach odnaleźć możemy passusy, pozwalające przypuszczać, iż mieszkańcy miasta nad Wołchowem, podejmując działania zbrojne w obronie ojczyzny, wyruszyli w bój z imieniem Sofii na ustach, a oddanie życia za republikę i jej niebieską patronkę uznawali za czyn godny podziwu i naśladowania, przejaw najszczytniejszych cnót. Jedną z najwcześniejszych potwierdzających to wzmianek odnajdujemy na kartach najstarszego latopisu nowogrodzkiego w opisie konfliktu w 1224 r. z wielkim księciem włodzimierskim Jerzym Wsiewołodowiczem (1212–1216; 1218–1238). Wspomagany przez wojska innych władców ruskich zażądał on wydania najznacniejszych Nowogrodzian, grożąc, iż w przeciwnym razie „napoi swego konia w Wołchowie”. Ultimatum to spotkało się jednak z kategoryczną odmową: Nowogrodzianie zapowiedzieli, iż wolą umrzeć za Sofię, niż zdradzić swoich współbraci. Postawę taką przekazy źródłowe odnotowują wielokrotnie. Najpóźniejsze jej przykłady odnajdujemy w opisach zmagają z wojskami książąt moskiewskich, dążących do stopniowego ograniczenia suwerenności republiki. Dla przykładu: w 1398 r. mieszkańcy miasta, podnosząc bunt przeciwko zakusom ekspansjonistycznym Wasyla I (1389–1425), zadeklarowali wprost, iż wolą zginąć w obronie Sofii i Nowogrodu Wielkiego, niż znieść krzywdy i upokorzenia ze strony Moskwy.

Spśród passusów na temat Mądrości rozsianych w latopisach nowogrodzkich na szczególną uwagę – ze względu na swe znaczenie ideologiczne – zasługują zwłaszcza dwa, odnoszące się do XIII stulecia. W opisie wydarzeń z początku 1216 r. przytoczono wypowiedź Mścysława VII Mścysławowicza Udałego (1210–1215; 1216–1218) świadczącą o tym, iż za jego panowania Sofia i poświęcony jej sobór stanowiły już niezaprzeczalny symbol niezawisłości Nowogrodu Wielkiego. Zagrzewając zebranych na wiecu mieszkańców do pod-

jęcia działań przeciwko Jarosławowi V Wsiewołodowiczowi, przebywającemu wówczas w Torżku, wypowiedział on, według autora latopisu, znamienne słowa: „Nie będzie Torżok Nowogrodem, ani Nowogród – Torżkiem, lecz gdzie Święta Sofia – tam i Nowogród, i w tym, co wielkie, jest Bóg, i w tym, co małe, jest Bóg i sprawiedliwość”.

Niemniej znacząca zdaje się wypowiedź Łazarza Mojżeszowicza, przytoczona przez twórców latopisu w kontekście wydarzeń z 1270 r. Pozbawiony władzy przez wiec księżę Jarosław VI Jarosławowicz, pragnąc odzyskać władzę w Nowogrodzie Wielkim, zwrócił się o pomoc do Ordy. Gdy militarna interwencja Tatarów pod wodzą Mengu-Temira nie skłoniła Nowogrodzian do uległości, Jarosław podjął próbę rozstrzygnięcia polubownego. Posłuchujący do niego w imieniu ogółu mieszkańców Łazarz odmówił jednakże poddania się jego władzy, argumentując wolę wiecu w następujący sposób:

Książę, zamysłałeś zło przeciwko Świętej Sofii, więc odejdz. Już prędeż umrzemy godnie za Świętą Sofią. U nas nie ma księcia, lecz jest Bóg, sprawiedliwość i Święta Sofia, a ciebie nie chcemy!

Powyższy fragment krótko i przejrzysto ukazuje istotę ustroju politycznego Nowogrodu Wielkiego: mieszkańcy republiki zdają się całkowicie świadomie odrzucać władzę monarchiczną, podkreślając, że ich suwerenem i opiekunem może być jedynie Bóg lub Mądrość Boża.

Teza, iż Sofia była przez mieszkańców Nowogrodu Wielkiego postrzegana jako samoistny duchowy byt, niemal niezależny od Boga, a tym samym mogący pełnić rolę zarówno niebiańskiej patronki/opiekunki republiki, jak i depozytariuszki najwyższej władzy politycznej, znajduje potwierdzenie również w materiale numizmatycznym z obszaru północnej Rusi. Nie ulega wątpliwości, iż ok. 1420 r. Nowogród Wielki rozpoczął emisję własnej monety. Jej program ikonograficzny odbiegał przy tym od wyobrażeń, zamieszczanych zwyczajowo na ruskim pieniądzu

kruszcowym schyłku średniowiecza. Nowogrodzianie pokusili się bowiem o ozdobienie rewersu swych monet zagadkową kompozycją. Widzimy na niej dwie postacie: jedna, wyobrażona w pozycji tronującej, z otwartą koroną na głowie, zdaje się przyjmować hołd od drugiej, klęczącej przed nią. Znanca historii i kultury średniowiecznego Nowogrodu Wielkiego, Walentin Janin¹⁴ (a w ślad za nim wielu innych badaczy) przypuszcza, iż na rewersach monet republiki widniało przedstawienie Sofii, ukazanej z anielskimi skrzydłami, w szatach cesarskich i z insygniami władzy monarchicznej (podobnie, jak na ikonach powstających w warsztatach nowogrodzkich od XV w. – o czym jeszcze będzie mowa niżej). Wizerunkowi opiekunki miasta towarzyszyło zazwyczaj wyobrażenie *posadnika*, odbierającego z rąk niebiańskiej zwierzchniczki symbol najwyższej władzy (być może tarczę, pas lub pieczęć).

Niekiedy na rewersach nowogrodzkich monet o drobnym nominale odnajdujemy inny wizerunek: głowę kobiety o długich, upiętych wokół twarzy włosach. Jej skronie zdobi otwarta korona, łudząco podobna do tej, która pojawia się na ikonach tronującej Sofii. Zabytki te potwierdzałyby zatem tezę, iż postacią wyobrażaną na monetach republiki była jej Boska opiekunka – upersonifikowana Mądrość Boża.

Moneta
nowogrodzka,
1420–1456 r.
(Typ I, nr 25C).
Odrys numizmatu
ze zbiorów
Bogdana
Jachimczyka.

¹⁴ В.Л. Янин, *Очерки комплексного источниковедения. Средневековый Новгород*, Москва 1977, s. 167-168, 231, 250; idem, *Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода*, Москва 2009, s. 149, 186–189.

Unikalność obu kompozycji na tle innych przedstawień, charakterystycznych dla ruskiego pieniądza kruszcowego schyłku średniowiecza, nakazuje postawić pytanie o genezę programu ikonograficznego nowogrodzkich monet. Walentin Janin, porównawszy analizowane monety z zabytkami numizmatyki zachodnioeuropejskiej, zwrócił uwagę na znaczną zbieżność między schematem nowogrodzkim a przedstawieniem, pojawiającym się na rewersie monet i pieczęciach weneckich z XIII–XVIII w., na których także odnajdujemy wyobrażenie dwóch postaci: klęczącego doży odbierającego insygnia władzy od stojącego przed nim patrona włoskiej republiki – św. Marka¹⁵.

Zaadaptowanie nad Wołchowem elementów weneckiego systemu autoprezentacji władzy zdaje się uzasadnione podobieństwem ustroju społeczno-politycznego obu republik kupieckich. Sprawę jednak komplikuje fakt, iż kontakty nowogrodzko-weneckie są niezwykle słabo udokumentowane źródłowo. W łapisach miasto św. Marka wspomniane jest tylko incydentalnie, np. w opisie zdobycia Konstantynopola przez uczestników czwartej krucjaty w 1204 r. Wykopaliska archeologiczne potwierdzają wprawdzie obecność na obszarze Nowogrodu Wielkiego przedmiotów pochodzenia włoskiego, niemniej jednak nie pozwalają jednoznacznie rozstrzygnąć, jaką drogą, w jakich okolicznościach i w którym okresie zabytki te tam dotarły.

Julia L. Szczapowa, badając importy szkła weneckie odkryte na interesującym nas tu terenie, wysunęła hipotezę, zakładającą, iż za panowania cesarza Karola IV Luksemburskiego (1355–1378) zyskał na znaczeniu szlak handlowy łączący północną Italię z Brugią we Flandrii. Produkty weneckiego rzemiosła po dotarciu na rynki zachodnioeuropejskie miały być następnie sprzedawane

¹⁵ Idem, *Очерки...*, s. 168, 231, 250; idem, *Денежно-весовые системы...*, s. 188–189.

w wielu miastach hanzeatyckich, np. w Lubecie¹⁶. Jeśli weźmiemy pod uwagę ożywione kontakty Nowogrodu Wielkiego z Hanżą, przenikanie towarów i monet weneckich na obszar republiki północnoruskiej wyda się nam bardzo prawdopodobne.

Moneta
nowogrodzka,
1420–1456 r.
(Typ II, nr 71).
Odrys numizmatu
ze zbiorów
Bogdana
Jachimczyka.

Sofia pojawia się również w folklorze ziemi nowogrodzkiej. Spośród utworów zapisywanych przez badaczy podań ludowych od XIX w., warto przywołać legendę o kupcu Iwanie, synu Gostiewa. Miał on przez całe życie czcić Mądrość Bożą i podejmować niebezpieczne, bo sięgające aż wybrzeży Morza Lodowatego (tj. Oceanu Arktycznego) wyprawy handlowe. U progu starości, podczas jednej z ekspedycji ogarnęło go zwątpienie – zaczął zastanawiać się nad sensem swojej działalności. I wtedy miał doświadczyć osobliwej wizji. Pod głównym masztem statku ujrzał młodą kobietę o jaśniejącym nadnaturalnym światłem obliczu. Za jej plecami dostrzegł parę ognistych skrzydeł. Zwrócił też uwagę na okrywającą ją monarsze szaty: zdobiącą głowę koronę i purpurową suknię. Dziewczyna rachowała coś i zapisywała w złotej księdze. Gdy spytał, kim

¹⁶ Ю.Л. Шапова, *Новый взгляд на две новгородские находки (Венецианское стекло в Новгороде)*, [w:] *История и культура древнерусского города*, red. Г.А. Федоров – Давыдов, Москва 1989, s. 84–86.

jest i co robi na jego statku, przedstawiła mu się wprost jako Mądrość Boża, Sofia Nowogrodzka. Następnie dodała, że każda wyprawa morska, wszelkie niebezpieczeństwa i trudy, które były udziałem bohatera legendy, zostały przez nią zapisane w księdze życia Nowogrodu Wielkiego. Skonfundowany kupiec zrozumiał wówczas, że nie powinien nigdy już wątpić w celowość swych poczynań.

Dla naszych rozważań wspomniana legenda ma znaczenie pierwszorzędne. W swej najwcześniejszej wersji musiała bowiem powstać w okresie, w którym handel nowogrodzki osiągnął swój największy zasięg terytorialny, tj. właśnie w XIV–XV w. Można ją również uznać za kolejny dowód rozpowszechnionego w kulturze północnoruskiej przekonania, iż Mądrość Boża jest samoistnym bytem duchowym, niezwykle mocno związanym z losem Nowogrodzian. Co więcej, w świetle podania o kupcu Iwanie należy ją uznawać za istotę o jednoznacznie kobiecej tożsamości. Zwraca także uwagę sposób, w jaki anonimowy autor tekstu opisał uosobioną Sofię. W jej wizerunku odnajdujemy bowiem szereg elementów, charakterystycznych dla jej ikonograficznych wyobrażeń, pojawiających się w sztuce nowogrodzkiej od XV w.: skrzydła, purpurowa szata, korona i pałające ogniem oblicze.

W Nowogrodzie Wielkim wykształcił się bowiem oryginalny kanon wyobrażania Mądrości Bożej, nieznajdujący analogii w sztuce Bizancjum i Bałkanów w XIV–XV w. Z całą pewnością został on opracowany dopiero u schyłku średniowiecza. Wzmianki o ikonie Mądrości Bożej pojawiają się w przekazach historycznych niezwykle późno. Odnajdujemy je np. w jednej z młodszych redakcji *Latoпису новгородского четвертого*. Jego autor stwierdza, że wielki książę moskiewski Wasyl III (1505–1533) rozkazał w 1510 r. przez całą dobę palić świecę „przed Sofią Mądrością Bożą”, nawiązując do zwyczaju, kultuwanego w nowogrodzkiej katedrze w okresie wcześniejszym. Passus ten nie zawiera jednak jednoznacznej informacji o istnieniu

w teże świątyni ikony Sofii. Jest ona natomiast wspomniana wprost w relacji o pracach restauratorskich, przeprowadzonych w 1528 r. we wnętrzu i na fasadzie nowogrodzkiego soboru, z inicjatywy arcybiskupa Makarego (1526–1542), późniejszego metropolity moskiewskiego. Twórca latopisu, opisując znajdujący się w katedrze ikonostas, nadmieniał, że jedną z najbardziej wyeksponowanych w nim ikon było właśnie wyobrażenie Sofii. Podaje również, że w tymże roku miało powstać opisane wyżej malowidło, umiejscowione nad wejściem na zachodniej elewacji. Kompozycja ta – o czym będzie jeszcze mowa – doskonale wplata się w typowy dla sztuki Nowogrodu Wielkiego kanon wyobrażania uosobionej Mądrości Bożej.

O późnym wykształceniu się tego motywu ikonograficznego świadczy fakt, że najstarsze zachowane przedstawienia tego rodzaju datować możemy na XV w. Jednym z nich jest dwustronna ikona znajdująca się obecnie w muzeum soboru Zwiastowania Bogurodzicy na moskiewskim kremlu. Wykonano ją w pierwszej ćwierci XV stulecia w Nowogrodzie Wielkim, a po 1542 r. przewieziono do Moskwy z inicjatywy metropolity Makarego. Inne zabytki sztuki nowogrodzkiej, powtarzające omawiany schemat, pochodzą z późniejszego okresu. Oprócz wspomnianego malowidła nad zachodnim wejściem soboru (1528 r.) należy wymienić zwłaszcza XVII-wieczną ikonę, znajdującą się w jego głównym ikonostasie. Co więcej, w XVI–XVII w. wyobrażenie Sofii pojawia się na przedmiotach powstających w Nowogrodzie Wielkim na zamówienie tamtejszych arcybiskupów. Jej wizerunek odnajdujemy zatem m.in. na *panagii* (medalionie przeznaczonym do noszenia na piersi), wykonanej dla arcybiskupa Pimena w latach 50. XVI w. i na palicy (elemencie episkopalnych szat liturgicznych) z 1654 r.

W jaki sposób ukazywano upersonifikowaną Mądrość Bożą w Nowogrodzie Wielkim? Jej figura wpisana tu została w dość skomplikowaną kompozycję. Sofia za-

Nowogrodzki
kanon
wyobrażenia Sofii
– upersonifiko-
wanej Mądrości
Bożej.

siała na tronie, umiejscowionym w centrum przedstawienia. Okrywają ją cesarskie szaty. Porównując wyobrażenie uosobionej Mądrości z wizerunkami bizantyńskich i południowosłowiańskich władców z XIV–XV w., można stwierdzić, iż nowogrodzkich twórców zainspirował konstantynopolitański strój monarszy z epoki Paleologów (1259–1453). Sofia ma na sobie purpurowy lub złoto-brunatny sakkos, ozdobiony złotym, udrapowanym według bizantyńskiej mody dworskiej lorosem, tj. długą szarfą, której koniec przrzucany był zazwyczaj przez lewe ramię. Za elementy oficjalnego stroju cesarskiego należy również uznać purpurowe buty, pojawiające się na większości wizerunków Sofii, oraz szeroki, złoty kołnierz, wysadzany perłami i drogimi kamieniami. O wiele bardziej złożoną kwestię stanowią insygnia władzy, z którymi przyjęto w Nowogrodzie Wielkim wyobrażać Mądrość Bożą. Na jej głowie spoczywa korona przypominająca diadem bizantyńskich i południowosłowiańskich monarchiń z XIV–XV w., niekiedy wzbogacona o *pendulia*, tj. zwisające

po obu stronach twarzy wisiory. W prawej dłoni dzierży długie berło z krzyżem, charakterystyczne dla przedstawień cesarzy z dynastii Paleologów, bądź też ozdobione na końcu perłami i drogimi kamieniami (tzw. *baion*), przynależne w tym okresie cesarzowym. Przedmiot trzymany przez Sofię w lewej ręce można interpretować jako zwój pergaminu lub *akakia* – jedwabny, cylindryczny woreczek, wypełniony popiołem.

Równocześnie jednak wizerunek upersonifikowanej Mądrości Bożej na malowidłach nowogrodzkich wykazuje różnice w porównaniu z przedstawieniami monarchów bizantyńskich. Cera Sofii ma nieodmiennie purpurowo-czerwony kolor. Włosy są odkryte, dość luźno zaczesane, podtrzymywane niekiedy przez *pendition*, którego końce unoszą się swobodnie po obu stronach twarzy. Za plecami dostrzegamy parę purpurowych skrzydeł.

Sofia zasiada na tronie wspierającym się na siedmiu filarach. Element ten nawiązuje do Księgi Przysłów (9, 1–6), zawierającej opowieść o Pani Mądrości, wznoszącej dla siebie dom. Postać Sofii wpisano tu też w klasyczny schemat *Deesis*: po jej prawej ręce wyobrażono Bogurodzicę, a po lewej – św. Jana Chrzciciela. Maria trzyma na wysokości piersi medalion z wizerunkiem Chrystusa. Jest to czytelne nawiązanie do rozpowszechnionego w teologii bizantyńskiej przekonania, że była ona rodzicielką Słowa i Mądrości Bożej. Nowogrodzki kanon ukazywania Sofii przewidywał również miejsce dla wizerunku dorosłego Jezusa. Był on wyobrażany nad głową tronującej Mądrości.

Warto w tym miejscu zauważyć, iż ten sposób przedstawiania upersonifikowanej Mądrości Bożej musiał budzić wątpliwości natury teologicznej, zwłaszcza wśród nowogrodzkich hierarchów. Z pewnością zadawali sobie oni pytanie, kim jest wyobrażona na ikonach postać i w jaki sposób można wpisać ją w pryncypia doktryny chrześcijańskiej. Teksty polemiczne, powstałe na przełomie XV i XVI w. (au-

torstwa m.in. mnicha Zenobiusza z Otyni) wyraźnie wskazują na fakt, iż „nieortodoksyjne” poglądy na temat Sofii były w owym czasie tak rozpowszechnionym w kulturze Nowogrodu Wielkiego zjawiskiem, że wielu duchownych odczuwało potrzebę przypomnienia wiernym, iż upostaciowioną Mądrość Bożą należy uznawać, w świetle nauczania wschodnich Ojców Kościoła, za byt całkowicie tożsamy z Chrystusem.

2. Dom Sofii – siedziba arcybiskupów nowogrodzkich

Nieopodal soboru katedralnego Mądrości Bożej, w północno-zachodniej części kremła znajduje się rozległy, zamknięty kompleks murowanych budowli, pochodzących z XIV–XIX w. Jest to siedziba arcybiskupów nowogrodzkich. Mieszkańcy miasta zwykli określać ją mianem Dworu czy też Domu Sofii. Terminy te pojawiają się w lokalnych przekazach historycznych już w połowie XII stulecia. Najprawdopodobniej wiążą się one z typowym dla średniowiecznych Nowogrodzian przeświadczeniem o szczególnej roli, jaką w ich społeczności pełnił miejscowy arcybiskup, w pewnym okresie będący jedną z najbardziej wpływowych politycznie postaci republiki, odpowiedzialną nie tylko za kwestie religijne, ale również gospodarczo-finansowe, np. opiekę nad skarbcem i zarządzanie majątkami ziemskimi Nowogrodu Wielkiego.

Dzieje Domu Sofii spletają się ściśle z historią biskupstwa nowogrodzkiego. Miejskowa tradycja wiąże jego początki z działalnością wspomnianego już Joachima Korsunianina, bizantyńskiego duchownego, który przybył nad Wołchow rychło po przyjęciu chrztu przez księcia kijowskiego Włodzimierza I Wielkiego (988/9 r.), aby rozwinąć tu intensywną działalność chrystianizacyjną, walcząc z wyznawcami kultów pogańskich i szerząc nową religię, a tym samym – położyć podwaliny pod organizację kościelną w Nowogrodzie Wielkim.

Erygowane u schyłku X w. biskupstwo od samego początku zajmowało poczesne miejsce w strukturze Cerkwi Ruskiej, tzn. metropolii kijowskiej, stanowiącej aż do XV w. integralną część patriarchatu konstantynopolitańskiego. Jak zauważył polski historyk, Andrzej Poppe, najstarszy bizantyński spis biskupstw ruskich, sporządzony za panowania cesarza Manuela I Komnena (1143–1180), wymienia nowogrodzkiego dostojnika na drugim miejscu wśród sufraganów metropolity kijowskiego (po białogrodzkim). Późniejsze tego rodzaju wykazy lokują go już nieodmiennie na pozycji pierwszej¹⁷. Awans prowincji nowogrodzkiej wiąże się zapewne z podniesieniem jej zwierzchnika do rangi arcybiskupa. Godność tę otrzymał biskup Eliaszy-Jan II w 1165 r.

Badacze dzielą średniowieczne dzieje eparchii na trzy okresy¹⁸. W najwcześniejszym z nich, w którym chrześcijaństwo dopiero upowszechniało się na rozległych obszarach północnej Rusi, a kościelne struktury znajdowały się tu *in statu nascendi*, miejscowi biskupi byli zazwyczaj dostojnikami wyznaczanymi bezpośrednio przez kijowskiego metropolitę i przysyłanymi nad Wołchow z dość odległych terenów. Dwaj pierwsi – Joachim Korsunianin i Efrem Grek (ok. 1030–1035) – wywodzili się z Bizancjum, a ich następcy przed otrzymaniem święceń episkopalnych przebywali w Monasterze Pieczerskim w Kijowie. Pozycja tych hierarchów w północnoruskim grodzie nie mogła więc być, z natury rzeczy, zbyt silna. Zmianę przyniosły dopiero rządy biskupa Nifonta, któremu udało się polepszyć sytuację majątkową eparchii, a jednocześnie ugruntować swą pozycję jako duchowego zwierzchnika Nowogrodzian, cieszącego się wśród nich estymą i zaufaniem.

¹⁷ A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, Warszawa 1968, s. 154–164.

¹⁸ А.С. Хорошев, *Архиепископия новгородская*, [w:] *Великий Новгород. История и культура IX–XVII вв. Энциклопедический словарь*, red. В.Л. Янин, Э.А. Гордиенко, Санкт-Петербург 2007, s. 81–83.

Okres drugi (od 1156 r. do połowy XIV w.) to czas rozszerzania zakresu niezależności wobec kijowskiej metropolii, a także stałego wzrostu autorytetu i realnych wpływów politycznych w mieście. Warto też nadmienić, iż poczynając od drugiej połowy XII w. zwierzchnicy eparchii nowogrodzkiej byli wybierani, niejako wbrew tradycji eklezjalnej Kościoła wschodniego, w dość niezwykle sposób. Kandydata na nowego biskupa wskazywali bowiem sami Nowogrodzianie, zebrani na wiecu. Dopiero po uzyskaniu ich aprobaty, elekt był wysyłany do Kijowa, aby przyjąć wyższe święcenia z rąk metropolity. W najstarszym latopisie nowogrodzkim po raz pierwszy czytamy o tego rodzaju procedurze w narracji na temat wydażeń z 1156 r.

„Tegoż roku zebrano się całe miasto” – relacjonuje anonimowy miejscowy annalista – i ludzie zechcieli ustanowić swoim biskupem męża wybranego przez Boga, Arkadiusza. I poszedłszy liczną rzeszą, zabrali go z monasteru Świętej Bogurodzicy. I był tam też książę Mścisław Jerzewicz i cały kler Świętej Sofii, i wszyscy popi miejscy, i igumeni, i mnisi. I wprowadzili go, powierzwszy mu biskupstwo, do dworu Świętej Sofii, do czasu przybycia metropolity na Ruś: „I wówczas pójdiesz, by zostać ustanowionym”.

W *Latopisie nowogrodzkim pierwszym* młodszej redakcji odnajdujemy natomiast opisy pozwalające przyjąć, że już u schyłku XII w. procedura wyboru władcy zyskała swoją ostateczną formę, kultywowaną aż do kresu republiki. Zgromadzeni na wiecu mieszkańcy wskazywali trzech kandydatów na tron arcybiskupi, a następnie, zwłaszcza gdy wśród obradujących nie było jednomyślności, o dokonanie ostatecznego wyboru zwracali się bezpośrednio do... patronki soboru katedralnego, Sofii. By poznać wolę Mądrości Bożej wypisywano imiona wszystkich pretendentów na specjalnie do tego celu przygotowanych gramotach-losach, które następnie kładziono na ołtarzu sofijskiej świątyni. Po odprawieniu uroczystej liturgii do cerkwi przyprowadzano ślepego, aby ciągnął losy (w późniejszym

okresie zazwyczaj był to duchowny). Zwycięzał kandydat, którego gramota pozostała na ołtarzu jako ostatnia. Procedura ta potwierdzona jest w latopisach wielokrotnie. Dla przykładu, w 1359 r. przebiegała ona tak:

Długo zaś naradzali się posadnik i tysięcy, i cały Nowogród, igumenowie i popi, i nie zechcieli poprzestać na wyborze ludzi, lecz zechcieli przyjąć wyrok od Boga i zdać się na jego miłosierdzie, kogo Bóg zechce i Święta Sofia, tego wskaże. I wybrali trzech mężów: mnicha Aleksego, klucznika domu Świętej Sofii, i Sabę, igumena monasteru Antoniewskiego, i Jana, prezbitera od św. Barbary, i położyli trzy losy na ołtarzu w Świętej Sofii, dawszy sobie słowo: kogo zechce Bóg i Święta Sofia – Mądrość Boża mieć za sługę przy swoim ołtarzu, tego los niech pozostawi na ołtarzu swoim. I wybrał Bóg, Święta Sofia na kapłana swego męża dobrego, rozumnego i o wszystko się troszczącego – mnicha Aleksego, i pozostawił jego los na swoim ołtarzu.

Z opisaną tu praktyką wiąże się jeszcze jedna fundamentalna kwestia: Nowogrodzianie zwykli wybierać swego duchowego przywódcę przede wszystkim spośród miejscowych mnichów i kapłanów. Zasiadający po 1156 r. na tronie arcybiskupim dostojnicy cieszyli się więc niewątpliwie o wiele większym zaufaniem społecznym niż ich poprzednicy, osoby obce, pozbawione lokalnego zaplecza, przysyłane nad Wołchow przez metropolitę kijowskiego. Od połowy XII w. arcybiskupi zaczynają zatem pełnić coraz więcej ważnych funkcji w systemie formującej się kupieckiej republiki: rozporządzają władzą sądowniczą, sprawują pieczę nad skarbem publicznym, administrują majątkami ziemskimi Nowogrodu Wielkiego, a nawet – wyznaczają kurs jego polityki zagranicznej.

Okres trzeci (od połowy XIV w. do 1478 r.) do epoki największej potęgi i splendoru Domu Sofii. Arcybiskup Nowogrodu Wielkiego sprawował zazwyczaj swoją funkcję przez wiele lat, a nierzadko – nawet dożywotnio. W naturalny sposób mógł więc zyskać o wiele większy autorytet i zakres osobistej władzy niż książęta-Rurykowicze, przyzy-

wani z innych części Rusi i najczęściej wyganiani po kilku latach panowania, czy zmieniający się cyklicznie *posadnicy*. Nowogrodzki władca od połowy XIV w. staje się więc najważniejszą w mieście-republice osobą, często posiadającą decydujący głos w wielu fundamentalnych dla jej racji stanu kwestiach. Co istotne, zwierzchnicy eparchii nowogrodzkiej na przełomie XIII i XIV stulecia z zaniepokojeniem obserwowali zmianę w statusie metropolity kijowskiego. W 1299 r. jego siedziba została przeniesiona do Włodzimierza nad Kłajmą, a już w 1325 r. – do Moskwy. Obawiając się wzrostu wpływu książąt moskiewskich na funkcjonowanie Cerkwi Ruskiej, arcybiskup Grzegorz-Bazyli Pątnik podjął nawet w latach 40. XIV w. w Konstantynopolu starania o uzyskanie autokefalii dla swojej eparchii, zakończone najprawdopodobniej połowicznym sukcesem, tj. przyznaniem jej znacznej autonomii. Symbolem wyjątkowego statusu nowogrodzkiego władcy w strukturze Cerkwi Ruskiej miał być odtąd tzw. biały kłobuk, nakrycie głowy przynależne jedynie metropolitom, przysłany Grzegorzowi-Bazylemu ok. 1350 r. – jak chce miejscowa tradycja – przez patriarchę konstantynopolitańskiego.

Radykalną zmianę przynosi kres republiki w 1478 r. Po przejściu Nowogrodu Wielkiego i jego ziem pod władzę księcia moskiewskiego Iwana III Srogiego miejscowy hierarcha traci wszystkie polityczne prerogatywy i – chociaż zachowuje tytuł arcybiskupa – zostaje zdegradowany do pozycji jednego z wielu biskupów, bezpośrednio podległych metropolicie ruskiemu. W 1589 r., po proklamowaniu patriarchatu moskiewskiego, zwierzchnik eparchii nowogrodzkiej otrzymał tytuł metropolity, który – jakkolwiek z przerwami – zachował aż do czasów obecnych.

Na temat siedziby władcyków nowogrodzkich odnajdujemy natomiast zaskakująco mało informacji w materiale źródłowym. Chociaż najwcześniejsze zabudowania reprezentacyjno-mieszkalne musiały powstać na terytorium *Dietinca* już na przełomie X i XI stulecia, to pierwsza

Siedziba arcybiskupów nowogrodzkich i wieża zegarowa. Widok od wschodu (fotografia z 2013 r.).

wzmianka o dworze arcybiskupim – już jako o istniejącej, ukończonej budowli – pochodzi dopiero z 1136 r. Jak podaje autor najstarszego latopisu nowogrodzkiego, był on wówczas miejscem tymczasowego internowania pozbawionego władzy księcia Wsiewołoda I Mściśławowicza (Gabriela) oraz jego rodziny. Warto dodać, że funkcję tę Dom Sofii będzie jeszcze pełnić wielokrotnie w późniejszym czasie.

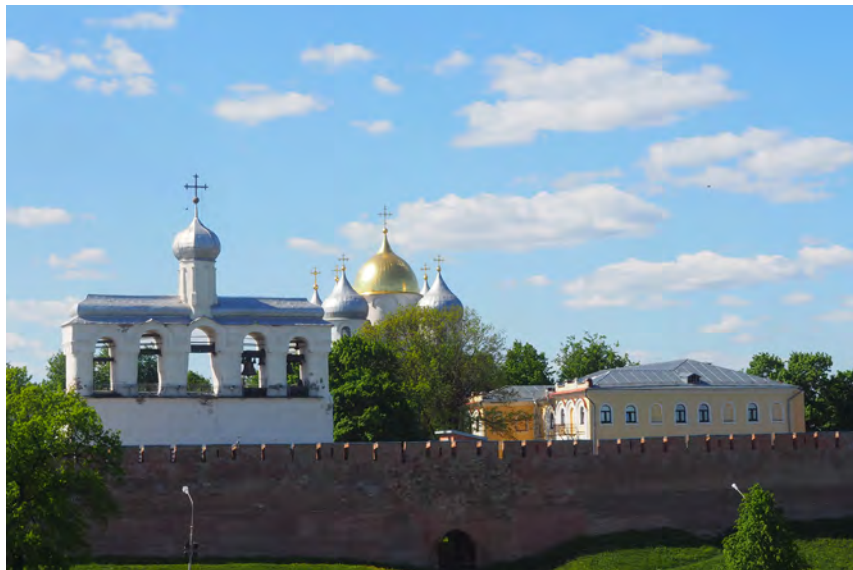
W 1191 r. arcybiskup Gabriel-Grzegorz (1186–1193) ufundował przy swojej siedzibie cerkiew Ofiarowania Pańskiego, a arcybiskup Dobrynia-Antoni – w 1211 r. świątynię św. Antoniego (obie nie zachowały się do czasów obecnych).

W 1268 r. rozpoczęto prace przy wznoszeniu fortyfikacji wokół dworu władcy. Zadanie powierzono, jak notuje autor *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* starszej redakcji, doświadczonym budowniczym, specjalizującym się w założeniach obronnych. W tym samym okresie wzniesiono też prawdopodobnie świątynię Narodzenia Pańskiego.

Rozbudowę Domu Sofii zainicjował arcybiskup Grzegorz-Bazyli, odpowiedzialny również, jak pamiętamy, za powstanie pierwszego odcinka kamiennego muru kremłowskiego, a także – za przeprowadzenie remontów i prac nad wystrojem soboru Mądrości Bożej. Dostojnik ten w 1341 r. miał nakazać wzniesić „wielki terem”, a w 1350 r. – wybudować kamienną komnatę.

Gruntowna przebudowa siedziby arcybiskupiej miała miejsce za rządów władcy Eutymiusza II. Rezydencja zyskała wówczas całkowicie nowy kształt. Sprowadzeni z Niemiec architekci wzniesli w 1433 r. w zupełnie nowym stylu tzw. wielką komnatę, mającą pełnić funkcję oficjalnej jadalni (rozebraną w 1805 r.). Prawdopodobnie ten sam zespół wybudował też ok. 1440 r. ceglany, trójkondygnacyjny obiekt o unikalnych dla architektury ruskiej cechach. Najwyższe jego piętro, tj. słynną, reprezentacyjną „Komnatę Granowitą” przekryto bowiem typowym dla gotyku północnoeuropejskiego sklepieniem gwiazdzystym. Eutymiusz II zlecił również wzniesienie zespołu murowanych zabudowań mieszkalnych, tzw. korpusu Niketasa (tradycyjnie łączonego z osobą biskupa nowogrodzkiego z lat 1096–1109) wraz ze znajdującą się na jego terenie cerkwią dedykowaną swemu patronowi, św. Eutymiuszowi Wielkiemu († 473 r.).

W 1463 r. władca Jonasz (1458–1470) ufundował w obrębie rezydencji arcybiskupiej cerkiew św. Sergiusza z Radoneża († 1392 r.). Dom Sofii był jeszcze kilkakrotnie przebudowywany w XVII–XIX w., a od połowy XX w. na jego terenie przeprowadzono szereg prac badawczych i konserwatorskich. Obecnie mieści się w nim filia nowogrodzkiego Państwowego Muzeum Historycznego.

Panorama
Dietirica
z soborem
katedralnym Sofii
– Mądrości Bożej
i dzwonnica.
Widok od
wschodu z mostu
na Wołchowie.

W tym miejscu warto wspomnieć o podejmowanych w okresie średniowiecza kulturalnych inicjatywach arcybiskupów Nowogrodu Wielkiego. W soborze Mądrości Bożej oraz w Domu Sofii istniała od połowy XI w. tzw. Biblioteka Sofijska. W okresie największej świetności liczyła ona ponad 1100 rękopisów, była zatem księgozbiorem o rzadkiej w tamtych czasach wielkości. W 1919 r. jej zasoby przeniesiono do St. Petersburga. Aktualnie znajdują się one w Dziale Manuskryptów Rosyjskiej Biblioteki Narodowej, tworząc wyodrębnioną kolekcję o numerze 728. W Domu Sofii powstawały też na przestrzeni stuleci unikalne teksty literackie. To tu spisywano nowogrodzkie laptopisy. W 1499 r. z inicjatywy arcybiskupa Gennadiusza zostało także wykonane pierwsze, całościowe tłumaczenie Biblii (Starego i Nowego Testamentu), znane z obszaru *Slavia Orthodoxa*. Translatorzy posilkowali się wcześniejszymi, fragmentarycznymi przekładami, a teksty nieistniejące dotąd w wersji (staro)cerkiewnosłowiańskiej tłumaczyli z łacińskiej Wulgaty. W 1529/1530 r. arcybiskup Maka-

ry (1526–1542), późniejszy metropolita moskiewski (1542–1563), zainaugurował – w oparciu o księgozbiór Biblioteki Sofijskiej – prace nad tzw. *Wielkimi Minejami Lekcyjnymi*, monumentalnym, 12-tomowym zbiorem żywotów świętych i innych tekstów przeznaczonych do osobistej lektury, ułożonych według porządku roku liturgicznego Kościoła Wschodniego. Był to zamysł niezwykle ambitny – w obrębie jednej kompilacji uporządkowane zostały wszystkie znane na Rusi utwory hagiograficzne.

3. Cerkiew św. Andrzeja Stratelatesa – fragment świątyni św. św. Borysa i Gleba

Ważnym obiektem sakralnym, wzniesionym w południowej części *Dietinca*, włączonej w obręb obwarowań w połowie XI w. i tradycyjnie określanej mianem Okołatki, była świątynia, dedykowana dwóm synom księcia kijowskiego Włodzimierza I Wielkiego – Borysowi i Glebowi – zamordowanym rychło po śmierci ojca przez przyrodniego brata Światopelka i zaliczonym w poczet świętych Cerkwi Ruskiej prawdopodobnie w 1072 r. Według najstarszego latopisu nowogrodzkiego pierwsza, zapewne drewniana cerkiew poświęcona męczennikom powstała już w 1146 r. Murowany przybytek miał natomiast ufundować w 1167 r. znany nam już kupiec Sadko Sytincz. Uroczystej konsekracji świątyni dokonał 14 października 1173 r. arcybiskup nowogrodzki Eliasz-Jan II.

Cerkiew ta nie zachowała się – spłonęła wskutek uderzenia pioruna w 1262 r. Opisujący to zdarzenie autor *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* starszej redakcji nie omieszczał nadmienić, iż była doskonałą i piękną budowlą. Opinię kronikarza zdają się potwierdzać badania archeologów z lat 1940–1941. Odsłonięto wówczas XII-wieczne fundamenty wraz z fragmentami posadzki, a także odnaleziono kunsztownie wykonany kamienny kapitel z ornamentem roślinnym oraz okruchy szkła okiennego.

Cerkiew
św. Andrzeja
Stratelatesa.
Widok od
południowego
zachodu.

Pozostałości murów pozwalają stwierdzić, że świątynię założono na kanonicznym planie krzyża wpisanego w kwadrat z trzema półkolistymi absydami od wschodu i inkorporowanym narteksem po stronie zachodniej, skomunikowanym z wnętrzem trzema przelotami rozdzielonymi krzyżowymi filarami. Układ ten wzbogacała niewątpliwie empora, na co wskazuje okrągła klatka schodowa w kwadratowej obudowie, dostawiona do południowo-zachodniego naroża korpusu – jedyna, zachowana fragmentarycznie część obiektu. Jak większość nowogrodzkich świątyń, ta również posiadała zapewne centralną kopułę na tamburze, spoczywającą na czterech krzyżowych filarach.

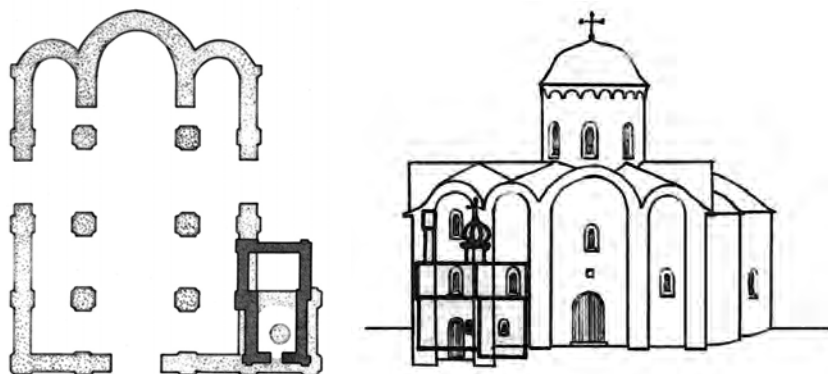
Cerkiew była ważnym miejscem dla średniowiecznych Nowogrodzian, a zwłaszcza dla mieszkańców końca ludyńskiego i przynależnej doń ulicy Pruskiej, gdyż zbierał się przy niej lokalny wiec tej dzielnicy. Jak informuje autor *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* starszej redakcji, w 1220 r. nieopodal świątyni, w której złożono

Cerkiew
św. Andrzeja
Stratelatesa.
Fragment poli-
chromii:
Wniebowstąpie-
nie Pańskie.

wówczas chorego *posadnika* Twierdziśława Michałkowi-
cza, zgromadzili się uzbrojeni mieszkańcy ulicy Pruskiej
oraz końców ludyńskiego i zagorodskiego, szykując się
do starcia z księciem Wsiewołodem II Mściśławowiczem
(1218–1221). Jeśli wierzyć miejscowej tradycji, w świątyni
przechowywano tzw. „maczugi Peruna” – przedmioty,
stanowiące relikwiarz wierzeń pogańskich, spalone w 1652 r.
na rozkaz metropolity nowogrodzkiego Nikona (1649–
1652). W trakcie badań archeologicznych pod posadzką
z XII w. odkryto także kilka bogato wyposażonych po-
chówków.

Zniszczoną przez pożar cerkiew szybko odbudowa-
no. W 1300 r. został w niej ogłoszony arcybiskupem no-
wogrodzkim Teoktyst (1299–1308). Kilka miesięcy później
świątynia zawaliła się. Kolejną – w tym samym miej-
scu – ufundowano już w 1302 r. Jej uroczystej konsekracji
dokonał Teoktyst 9 grudnia 1305 r. Budowla ta przetrwa-
ła dokładnie sto lat – do pożaru, który spustoszył *Dietiniec*
i koniec ludyński w 1405 r.

Plan cerkwi
św. św. Borysa
i Gleba
z zaznaczeniem
miejsca kaplicy
bocznej
św. Andrzeja
Stratelatesa. Wg:
Л.А. Секретарь,
*Церковь Андрея
Стратилата,
Великий
Новгород 2011,*
s. 10–11.

Rekonstrukcja
rysunkowa
cerkwi św. św.
Borysa i Gleba
z zaznaczeniem
kaplicy bocznej
św. Andrzeja
Stratelatesa.

Następną świątynię, dedykowaną dwóm świętym Rurykowiczom, ufundował w 1441 r., w porozumieniu z mieszkańcami miasta, arcybiskup nowogrodzki Eutymiusz II – dostojnik, dzięki któremu zostało odbudowanych lub wyremontowanych wiele innych obiektów w mieście. Nową cerkiew wzniesiono na fundamentach XII-wiecznej. Pozostałości dawnej klatki schodowej wykorzystano wówczas do budowy kaplicy bocznej św. Andrzeja Stratelatesa († ok. 302 r.). W jej zachodnią elewację wmurowano okazały krzyż fundacyjny. Interesujący nas tu przybytek ukazano na XVI-wiecznej ikonie, ilustrującej wizję, której – jak chcą hagiografowie – ok. 1505 r. doświadczył Tarazjusz, duchowny z monasteru Przemienienia Pańskiego w Chutyń.

Cerkiew ucierpiała w czasie Wielkiej Smuty: w 1613 r. strawił ją ogień. Jej ostatnie przedstawienie ikonograficzne znalazło się na planie Nowogrodu Wielkiego, wykonanym dla dowództwa szwedzkiego w 1611 r. Widnieje na nim znacznych rozmiarów świątynia krzyżowo-kopułowa z przylegającą od południa kaplicą boczną.

W 1682 r. budowlę rozebrano do fundamentów z wyjątkiem części, dedykowanej św. Andrzejowi Stratelatesowi, którą rozbudowano ku wschodowi i przekształcono w od-

rębną, wolnostojącą kaplicę. Wówczas też zwieńczono ją zapewne centralnie usytuowaną kopułą. W takiej postaci odnajdujemy omawiany obiekt na schematycznym planie *Dietinca*, zamieszczonym na ikonie Bogurodzicy Znak, pochodzącej z cerkwi Archanioła Michała na Targu i datowanej na początek XVIII w. Kolejna przebudowa miała miejsce w XIX stuleciu. Zmieniono wówczas zadaszzenie na dwuspadowe, na elewacji zachodniej dodano gzyms i niewielką, arkadową dzwonnice, a pośrodku korpusu – małą kopułę na smukłym tamburze.

W XVI w. wnętrze ozdobiono malowidłami, z których część zachowała się do naszych czasów. Na ścianach północnej, południowej i zachodniej przedstawiono Wniebowstąpienie Pańskie. Nad wejściem zachowała się dolna połowa postaci Bogurodzicy, ku której zwracają się apostołowie, rozmieszczeni symetrycznie po obu jej stronach, na ścianach sąsiednich. Malowidła we wschodniej części świątyni pochodzą z czasów XVII-wiecznej rozbudowy.

Obiekt uległ zniszczeniu w trakcie drugiej wojny światowej. W 1947 r. przeprowadzono wstępne prace konserwatorskie, a w 1969 r. – badania archeologiczne pod kierunkiem Michaiła Kargera, kontynuujące wykopaliska z lat 1940–1941. Gruntowna renowacja obiektu miała miejsce w latach 70. XX w., a sprawował nad nią pieczę Grigorij Sztender. Wieloaspektowe badania nad świątynią były kontynuowane przez O.N. Kowalenko i L.G. Markową w latach 2000–2003. Zabezpieczono wówczas malowidła we wnętrzu. Obecnie obiekt stanowi filię nowogrodzkiego Państwowego Muzeum Historycznego.

VII

Dwór Jarosławowy i Targ

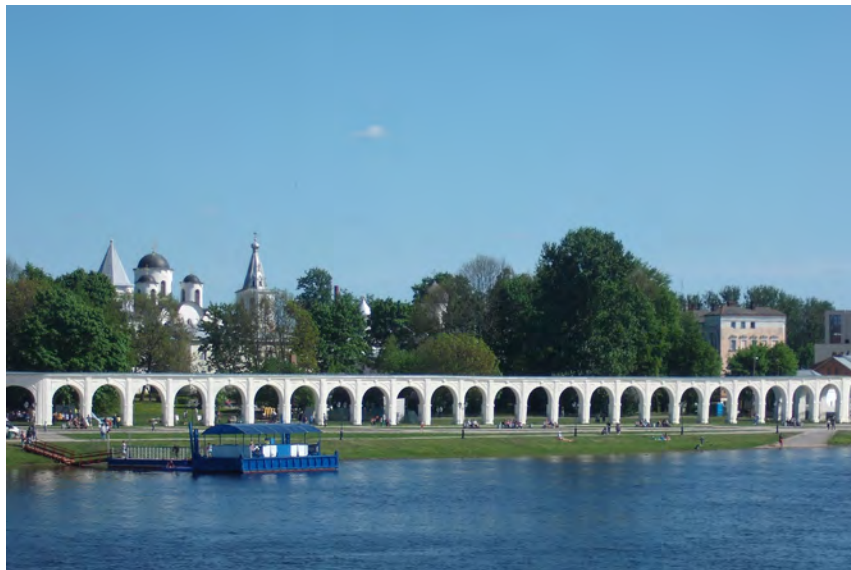
Średniowieczny Nowogrodzianin, gdy opuścił już terytorium kremla przez wschodnią bramę i przeszedł na drugi brzeg Wołchowa, korzystając z tzw. Wielkiego Mostu, wzniesionego najprawdopodobniej na początku XII w. w miejscu, w którym obecnie znajduje się most-deptak (przystosowany jedynie do ruchu pieszego), trafiał na Targ. Obszar ten był, obok usytuowanego po drugiej stronie rzeki *Dietińca* z katedralnym soborem Sofii – Mądrości Bożej, najważniejszą częścią Nowogrodu Wielkiego, która zresztą dała nazwę interesującej nas tu połowie miasta (strona targowa).

Lokalna tradycja przechowała jeszcze inną nazwę tego terenu – Dwór Jarosławowy. Wielu badaczy, idąc za przekazem miejscowych latopisów, przyjmuje bowiem, iż przez kilka dekad w XI stuleciu znajdowała się tu rezydencja Rurykowiczów, sprawujących władzę nad omawianym ośrodkiem. Decyzję o przeniesieniu siedziby książęcej z Grodziszcza Rurykowego w samo serce miasta miał podjąć Jarosław I Mądry. Badania archeologiczne nie ujawniły na terenie Dworu Jarosławowego pozostałości murowanego kompleksu rezydencjonalnego, nie wyklucza to jednak możliwości, że zabudowę wzniesiono z drewna. Niektórzy badacze do kwestii tej podchodzą bardziej sceptycznie, uznając hipotezę o istnieniu rezydencji książęcej na Targu za wytwór późniejszej tradycji.

Już u schyłku XI w. Rurykowicze mieli ponownie przenieść swoją siedzibę na Grodziszczce. Termin „Dwór Jarosławowy” zaczyna się natomiast dość regularnie pojawiać na kartach *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* starszej redakcji dopiero w narracji na temat wydarzeń... z początku XIII w. I to w zgoła nieoczekiwanym kontekście: omawiany obszar jest miejscem, na którym odbywają się egzekucje (1208 r., 1227 r.), a także – zbiera się nowogrodzki wiec, symbol niezależności politycznej Nowogrodu Wielkiego. Miejscowy kronikarz zanotował pod datą roczną 1214: „Mścisław [VII Mścisławowicz] zwołał wiec na Dworze Jarosławowym i zaczął przyzywać Nowogrodzian [na wyprawę] na Kijów”. Zapisy tego rodzaju odnajdziemy w dalszej partii narracji kilkakrotnie (1215 r., 1218 r.). Już pod datą 1228 r. czytamy natomiast o zwołaniu wiecu na Jarosławowym Dworze przez samych Nowogrodzian, bez udziału księcia. Republika nad Wołchowem stała się faktem?

Dwór Jarosławowy był jednak przede wszystkim targiem – na co wskazuje jego druga nazwa, utrwalona w przekazach historycznych i lokalnej tradycji. To tu koncentrowało się życie gospodarcze miasta i regionu, tu krzyżowały się szlaki handlowe, a zagraniczni przybysze (m.in. z tzw. Gockiego Brzegu, czyli Gotlandii, z Lubeki i innych hanzeatyckich miast niemieckich czy z Rygi) prowadzili transakcje z rodzimymi kupcami, zjeżdżającymi do Nowogrodu Wielkiego z innych części Rusi. Można przypuszczać, iż teren Targu był bardzo zatłoczony. Sugeruje to zapis w projekcie umowy, negocjowanej przez Nowogrodzian z kupcami z Lubeki i Gotlandii w 1268/1269 r.: cudzoziemcy powinni wznosić nowe zabudowania wyłącznie w miejscu starych, nie próbując przy tej okazji zaanektować dla siebie większej przestrzeni, niż została im przydzielona w przeszłości.

Trudno o jednoznaczną odpowiedź na pytanie, jak rozległy obszar zajmował Dwór Jarosławowy i Targ. Pod koniec XVIII w. podjęto bowiem decyzję o przebudowie tej

Dwór Jarosławowy i Targ. Widok od zachodu z mostu na Wołchowie.

części miasta według nowych założeń urbanistycznych, wytyczając ulice w zupełnie innych miejscach niż w średniowieczu. Tradycyjnie przyjmuje się, że znajdował się on w kwartale, którego zachodnią granicą było nadbrzeże rzeki, wschodnią – obecna ulica Bolszaja Moskowskaja, południową – ul. Nikolskaja, a północną – ul. Iwańskaja. Na terenie tym nie zachowała się, niestety, ani jedna średniowieczna budowla świecka. Przetrwało natomiast siedem świątyń, z których najstarsze datowane są na wiek XII: św. Mikołaja, św. Jana Chrzciciela „na opokach”, Zaśnięcia Bogurodzicy, św. Jerzego, św. Paraskiewy Piątnicy, Niewiast Niosących Wonności i św. Prokopiusza.

Na terenie Targu lub w jego bezpośrednim sąsiedztwie znajdowały się siedziby gotlandzkich i hanzeatyckich kupców. Lokalizację tzw. Gockiego Dworu, założonego przez przybyszów z Gotlandii już na początku XII w., można wskazać w miarę precyzyjnie, biorąc pod uwagę fakt, iż stał on w pobliżu dwóch, zachowanych do dnia dzisiejszego murowanych cerkwi (Archanioła Michała i Zwiastowania

Bogurodzicy), usytuowanych na południe od kompleksu budowli, tradycyjnie łączonych z Dworem Jarosławowym i Targiem, przy ulicy Michajłowej. Co ciekawe, istniała tu też tzw. „świątynia wareska” – kościół św. Olafa († 1030 r.), wybudowany specjalnie dla skandynawskich kupców. Był to najprawdopodobniej jedyny przybytek katolicki w Nowogrodzie Wielkim. Obiekt ten jest także wspomniany w źródłach północnoeuropejskich, m.in. w inskrypcji runicznej z drugiej połowy XI w., odnalezionej na terenie Szwecji oraz w kilku łacińskich tekstach hagiograficznych, dedykowanych św. Olafowi (XII–XIII w.). Nie wiemy, kiedy dokładnie został wzniesiony. Autor najstarszego latopisu nowogrodzkiego wspomina o nim po raz pierwszy, opisując pożar, który spustoszył targową stronę miasta w kwietniu 1152 r. Świątynia miała również paść ofiarą żywiołu w lipcu 1181 r., w maju 1217 r. oraz w lipcu 1311 r. Najprawdopodobniej po tym ostatnim kataklizmie nie została już odbudowana.

Miejsce, w którym w 1191/1192 r. wzniesiono tzw. Niemiecki Dwór, w źródłach zachodnioeuropejskich nazywane niekiedy mianem Dworu św. Piotra (*Peterhof* – od patrona zbudowanego przy nim kościoła), wskazywane jest tylko hipotetycznie. Był to najprawdopodobniej kwartał, którego granice stanowią obecnie ulice: Bolszaja Moskowskaja (od zachodu), Michajłowa (od wschodu), Ilina (od północy) oraz Nikolskaja (od południa).

Zmiany w statusie i charakterze Targu przyniósł schyłek XV stulecia, kiedy to – jak pamiętamy – Nowogród Wielki, wcześniej niezależny byt polityczny, został podporządkowany przez księcia moskiewskiego Iwana III Srogięgo. Początkowo pragnął on urządzić na Dworze Jarosławowym swoją siedzibę, później jednak od pomysłu tego odstąpił, kontentując się dawną rezydencją władców nowogrodzkich na Grodziszczu Rurykowym. Warto dodać, że po 1478 r. miasto nad Wołchowem opuściło, bynajmniej nie dobrowolnie, wielu członków miejscowej elity. W ich miejsce Iwan III sprowadzał rodziny kupieckie z Moskwy,

przydzielając im majątki wygnanych nowogrodzkich wielmożów. Przesiedleńcami tego rodzaju byli m.in. członkowie rodu Syrkowych: Iwan i jego dwaj synowie, Atanazy i Dymitr. Najprawdopodobniej zamieszkali oni we dworze, usytuowanym nieopodal Targu.

Stefan Bratkowski, w książce *Pan Nowogród Wielki* uważał ciekawą przemianę, jaka miała się dokonać w umysłowości przedstawicieli tej rodziny i wielu im podobnych, podkreślając, „że ci nowi nie zmienili Nowogrodu, że, przeciwnie, to Nowogród zmienił ich. Zostaną bowiem i oni – Nowogrodzianami. Tak samo niepoprawnymi jak tamci, przesiedleni na nizowskie ziemie”¹⁹. Syrkowowie przejęli niewątpliwie jeden element mentalności mieszkańców miasta nad Wołchowem – zamiłowanie do wznoszenia obiektów sakralnych. Działalność fundacyjną rozwinięli natomiast w tym rejonie, w którym znajdowały się ich nowe włości: z własnych środków odbudowali lub odrestaurowali trzy cerkwie na Dworze Jarosławowym, zniszczone przez pożar w 1508 r.: Niewiast Niosących Wonności, św. Prokopiusza i św. Paraskiewy Piątnicy.

W 1692 r. z rozkazu cara Piotra I Romanowa (1682–1725) na nowogrodzkim Targu wzniesiono murowany Gościnny Dwór – swego rodzaju galerię handlową, kompleks budynków mieszczących sklepy, warsztaty rzemieślnicze, magazyny oraz kwatery dla przybywających do miasta kupców. Spośród tych obiektów zachowała się nadbramna baszta z dzwonnicy. W XVIII w. dobudowano arkadę, umiejscowioną nieomal nad samym brzegiem rzeki. Z tej epoki pochodzi też niewielki budynek handlowy przy skrzyżowaniu ulic Bolszoi Moskowskiej i Iliniej. W 2009 r. odsłonięto naprzeciwko niego *Znak Hanzeatycki*, pomnik upamiętniający związki Nowogrodu Wielkiego z Hanzą. W 1992 r. kompleks zabytków Dworu Jarosławowego i Targu został wpisany na listę światowego dziedzictwa UNESCO.

¹⁹ S. Bratkowski, *Pan Nowogród Wielki...*, s. 10.

Kontakty Nowogrodu Wielkiego z Hanżą

W okresie późnego średniowiecza Nowogród Wielki był jednym z najsilniejszych centrów handlu międzynarodowego w północno-wschodniej Europie i najważniejszym kupieckim miastem Rusi. Przybysze z Zachodu, zainteresowani nawiązaniem stałych kontaktów i rozwinięciem regularnej wymiany, zaczęli się pojawiać nad Wołchowem już na przełomie XI i XII w. Wiadomo, że działali tu kupcy gotlandzcy, którzy na początku XII stulecia powołali do życia wspomniany wyżej tzw. Gocki Dwór. Z kolei na Gotlandii, w Visby, funkcjonowało przedstawicielstwo nowogrodzkie.

Ok. 1185 r. (zachowała się umowa z 1189 r.) doszło do stowarzyszenia republiki nowogrodzkiej z Hanżą, związkiem miast handlowych Europy Północnej, w której szczególnie ważną rolę odgrywały ośrodki nadbałtyckie z Lubeką na czele. Następnym tego kroku było pojawienie się nad Wołchowem kupców z terytorium Niemiec. Powstał wówczas tzw. Niemiecki Dwór, o którym była już mowa.

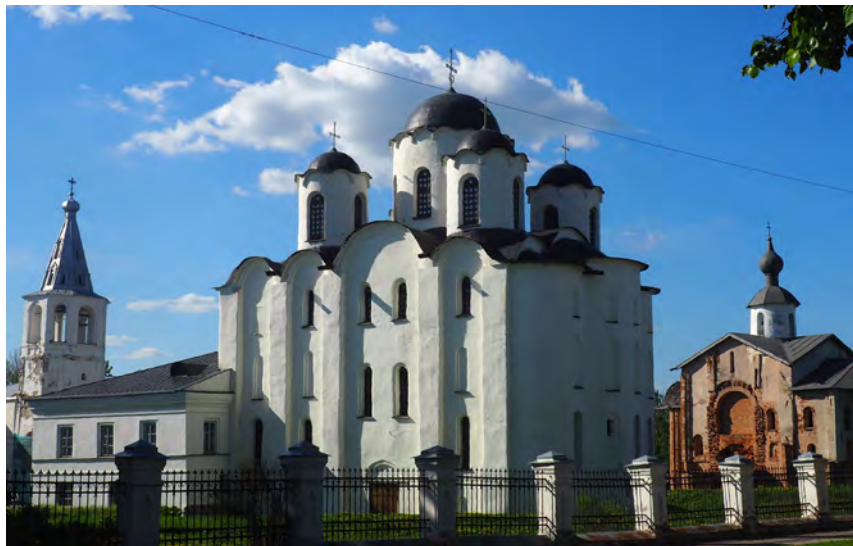
W XIII w. współpraca Nowogrodu Wielkiego z zachodnimi partnerami stopniowo się rozszerzała i umacniała. W 1205 r. został tu utworzony kantor Hanzy. Przybysze niemieccy przyjeżdżali nad Wołchow dwa razy w roku – latem i zimą. Jednorazowo w mieście przebywało ok. 150–200 kupców i do 700 służących. Szczególny rozkwit handlowych kontaktów z Hanżą nastąpił w XIV i XV w. Ożywione były również stosunki dyplomatyczne władz miasta z przedstawicielami związku. Zachowało się siedem umów Nowogrodu Wielkiego z Hanżą z XIV w. i osiem – z XV w. Najważniejszą z nich zawarto w 1392 r. Nie tylko rozwiązywała ona długotrwałe spory, od których nie były wolne relacje nowogrodzko-hanzeatyckie, ale także na długi czas określiła charakter handlu zagranicznego północnoruskiej republiki i stała się podstawą przy rozstrzyganiu konfliktów między miejscowymi i niemieckimi kupcami. Ci ostatni handlowali głównie solą i tkanina-

mi (suknem, aksamitem, atłasem), a w mniejszym stopniu m.in. złotem, srebrem, metalami kolorowymi, winem czy bronią. Z kolei przedmiotem nowogrodzkiego eksportu były przede wszystkim bardzo cenione w Europie Zachodniej futra, szczególnie z gronostajów i soboli. Dla przykładu: kupiec niemiecki Wittenborg sprzedał w latach 50. XIV w. tylko w ciągu trzech lat aż 65 tys. skór nabytych w Nowogrodzie Wielkim. Szacuje się, że w XIV i XV w. wywożono ok. pół miliona skór rocznie. Eksportowano także воск. W XV w. był on transportowany w ważących 160 kg „kręgach”, a jego jakość potwierdzano specjalną pieczęcią z napisem „Boży towar”. Na Zachód sprzedawano również tkaniny: len, jedwab czy też pewien rodzaj materiału bawełnianego, sprowadzanego z Buchary, określanego w źródłach ruskich mianem *ziendień*, a w przekazach niemieckich – *zendeling*.

Źródła nowogrodzkie (m.in. gramoty na korze brzozowej) zawierają wiele informacji o relacjach hanzeatyckich kupców i mieszkańców miasta nad Wołchowem. Niemcy – jak określają ich autorzy ruscy – zdają się tu być pełnoprawnymi członkami społeczności, ludźmi, z którymi Nowogrodzian łączyły zarówno interesy, jak i osobiste kontakty. Kres nowogrodzkiemu handlowi zagranicznemu położył Iwan III Srogi, który w 1494 r. polecił odesłać ok. pięćdziesięciu niemieckich kupców do Moskwy i zlikwidować na zawsze ich nowogrodzki kantor.

1. Sobór św. Mikołaja na Dworze Jarosławowym (na Targu) ul. Bolszaja Moskowskaja

Najstarszą świątynią na Dworze Jarosławowym, a jednocześnie drugim pod względem wieku obiektem w Nowogrodzie Wielkim, jest sobór dedykowany św. Mikołajowi z Miry († 342 r.), patronowi, który na średniowiecznej Rusi cieszył się niebywałą wprost popularnością. Wzmianki zawarte w *Latopisie nowogrodzkim pierwszym* wskazują, że

Sobór
św. Mikołaja
na Dworze
Jarosławowym
(na Targu). Widok
od południowego
wschodu.
W tle cerkiew
św. Paraskiewy
Piątnicy.

sobór ten pełnił funkcję punktu zbornego dla mieszkańców miasta gromadzących się na wiece (m.in. w 1228 r., 1255 r., 1270 r., 1291 r.). Tę monumentalną budowlę, ustępującą wielkością jedynie katedrze sofijskiej, ufundował – jak informuje anonimowy autor *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego starszej redakcji* – książę Mściśław II Wielki Harald w 1113 r. Tradycja wiąże niekiedy jej powstanie z niezwykłym wydarzeniem: gdy Mściśław podupadł na zdrowiu, został w cudowny sposób uleczony za sprawą okrągłej ikony św. Mikołaja. Sobór miałby zatem charakter wotywny.

Świątynia – ukończona przypuszczalnie w 1117/1118 r. – mogła być dziełem mistrzów sprowadzonych przez księcia Mściśława z Kijowa. Pod względem architektonicznym wpisuje się bowiem w tradycje tamtejszego budownictwa sakralnego schyłku XI w. Sobór ma kanoniczny plan krzyża wpisanego w kwadrat z trzema półkolistymi absydami od wschodu, z których środkowa jest nieco szersza i głębsza od bocznych. Integralną częścią bryły jest inkorporowany w nią wysoki, zachodni narteks z emporą, oddzielony pełną ścianą i skomunikowany z wnętrzem świątyni poje-

Sobór
św. Mikołaja
na Dworze
Jarosławowym.
Fragment
polichromii:
św. Łazarz,
biskup Cypru.

Sobór
św. Mikołaja
na Dworze
Jarosławowym.
Fragment
polichromii: żona
Hioba.

dynczym wejściem na osi. Cerkiew przesklepiono pięcioma półkolistymi kopułami: większą, centralną, wspartą na czterech krzyżowych filarach i czterema mniejszymi w narożach korpusu. Wszystkie kopuły spoczywają na masywnych tamburach z wąskimi oknami.

Wśród badaczy dość powszechna jest opinia, że pierwotnie świątynia stanowiła integralną część rezydencji książęcej²⁰. Sugeruje to fakt, że początkowo we wnętrzu nie było schodów wiodących na emporę. Można się było na nią dostać jedynie przez drewniany podest łączący bezpośrednio cerkiew z dworem, znajdującym się po stronie południowo-zachodniej. Schody w południowej części narteksu dobudowano w połowie XII w., prawdopodobnie w związku ze zmianą funkcji soboru po przeniesieniu siedziby książęcej na Rurykowe Grodziszcze.

²⁰ Т.Ю. Царевская, *Никольский собор на Ярославовом дворище*, Великий Новгород 2017, s. 3.

Ok. 1118–1120 r. wewnątrz ozdobiono malowidłami. Przepuszczalnie wykonali je kijowscy artyści, sprowadzeni nad Wołchow przez Mściława lub jego syna, Wsiewołoda I Mściławowicza. Historycy sztuki dostrzegają pewne podobieństwa między zachowanymi fragmentami polichromii nowogrodzkiego soboru, a mozaikami z monasteru św. Michała Archanioła o Złoty Kopyłach, wybudowanego w Kijowie na początku XII w.

Niestety, z pierwotnej polichromii zachowało się tylko kilka fragmentów. W przejściu między przęsłem ołtarzowym a diakonikonem widnieje pełnopostaciowy wizerunek nowotestamentowego św. Łazarza, według starej tradycji wschodniej – biskupa Cypru. Przedstawienia figuralne zachowały się też w dolnych partiach ścian południowej części narteksu, zakrytych wbudowaną w połowie XII stulecia klatką schodową i wydobytych na światło dzienne po jej likwidacji u schyłku XVII w. Odnajdujemy tu pełne ekspresji fragmenty Sądu Ostatecznego: dolną część postaci Szatana, jadącego wierzchem na fantastycznej bestii o silnych łapach z pazurami oraz sylwetki wydanych na piekielne męki grzeszników, tonących w rzece ognistej lub duszonych przez węże. Na zachodniej ścianie narteksu umiejscowiono natomiast kompozycję zaczerpniętą z Księgi Hioba. Zachował się m.in. wizerunek jego żony odzianej w jasnoczerwony maforion.

Zabytek był rzadko przebudowywany. W XV w. skonstruowano drewniany strop, który podzielił nawę główną na dwie kondygnacje. Dwa stulecia później zastąpiono go mурowanym sklepieniem. *Paperti* przylegające od zachodu i północy pochodzą z XIX w. W latach 1836–1837 wykonano nową polichromię wnętrza. W trakcie drugiej wojny światowej obiekt służył za koszary. Po wojnie, do 1962 r. sobór św. Mikołaja przynależał do Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej i pełnił funkcje liturgiczne. Obecnie jest filią nowogrodzkiego Państwowego Muzeum Historycznego. W latach 1994–1999 przeprowadzono w nim kompleksowe prace restauratorskie.

2. Cerkiew Niewiast Niosących Wonności na Dworze Jarosławowym (na Targu) ul. Nikolskaja

Cerkiew Niewiast Niosących Wonności na Dworze Jarosławowym (na Targu). Widok od północy.

Świątynia usytuowana jest opodal Dworu Jarosławowego, w południowo-zachodniej części nowogrodzkiego Targu. Jej wezwanie odnosi się do trzech kobiet, które według ewangelii św. Marka (16, 1–8) przybyły do grobu Chrystusa po Jego zmartwychwstaniu. Czas powstania najstarszej, zapewne drewnianej, cerkwi nie jest znany. W materiale źródłowym odnajdujemy jedynie wzmiankę, iż spłonęła ona w pożarze, który spustoszył tę część miasta w 1299 r.

Świątynię murowaną wzniesiono, jak podaje *Latopis nowogrodzki pierwszy* młodszej redakcji, w 1445 r., wykorzystując fundamenty wcześniejszej budowli. Została ona zniszczona przez ogień już w dwa lata później. Kolejny tego rodzaju kataklizm nawiedził Dwór Jarosławowy w 1508 r.

Zachowany do naszych dni murowany obiekt powstał w 1510 r. Jego fundatorami nie byli Nowogrodzianie, lecz

wspomniani wyżej przybysze z Moskwy: Iwan Syrkow i jego dwaj synowie, Atanazy i Dymitr. Z tego też względu świątynia, podobnie jak znajdująca się tuż obok niej cerkiew św. Prokopiusza, łączy nowogrodzkie tradycje architektoniczne z zapożyczeniami moskiewskimi. W tym wypadku jest nim dwukondygnacyjne podpiwniczenie, w którym – jeśli wierzyć miejscowej tradycji – car Iwan IV Groźny zdeponował część skarbu państwa moskiewskiego.

Budowla ma plan krzyża wpisanego w kwadrat. Od wschodu zamykają ją trzy absydy, większa, środkowa i dwie mniejsze po bokach, a od zachodu – inkorporowany narteks. Nad centralnym przęsłem korpusu wznosi się kopuła na tamburze, wsparta na dwóch filarach kwadratowych i dwóch okrągłych. Z czasem do głównej bryły dobudowano dwie, niewiele od niej niższe *paperti* – północną, w 1541 r. podczas remontu po kolejnym pożarze, oraz zachodnią, w XVII w. Wówczas też wzniesiono niewielką dzwonicę nad narteksem. Ponadto cerkiew posiada dwie kaplice boczne.

Na dekorację architektoniczną składają się m.in. zwieńczone półkolistym łukiem uskokowe płyciny na elewacjach oraz dwojakiemu rodzajowi fryz arkadkowy. Na tamburze ma on formę klasyczną. Natomiast na całej długości elewacji *paperti* północnej nadano mu postać bardziej ozdobną przez wzbogacenie trójkątnymi szczytami. Oprócz tego pięć znajdujących się powyżej okien ujęto uskokowymi obramieniami zakończonymi oślim grzbieciem. Elementy te można wiązać z budownictwem moskiewskim XVI stulecia.

Budowla ucierpiała w trakcie drugiej wojny światowej. Podczas restauracji w latach 1958–1960 przywrócono jej kształt z początku XVI w., zachowując jednak późniejsze dobudowy. Obecnie mieści się tu filia nowogrodzkiego Państwowego Muzeum Historycznego z ekspozycją rzemiosła ludowego.

3. Cerkiew św. Prokopiusza na Dworze Jarosławowym (na Targu) ul. Bolszaja Moskowskaja

Cerkiew św. Prokopiusza na Dworze Jarosławowym (na Targu). Widok od południowego zachodu.

Nie wiemy, kiedy wzniesiono pierwszą, drewnianą świątynię dedykowaną męczennikowi Prokopiuszowi († 303 r.), usytuowaną w południowo-wschodniej części nowogrodzkiego Targu, nieopodal Dworu Jarosławowego. Według najstarszego latopisu nowogrodzkiego, 16 lipca 1311 r. strawił ją – wraz z innymi obiektami sakralnymi – pożar targowej strony miasta. Cerkiew murowaną miał wznieść „na dworze książęcym” – jak podaje autor *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* młodszej redakcji – w 1359 r. arcybiskup Mojżesz (1325–1330; 1352–1359). Budowla spłonęła w 1477 r. Na jej miejscu, być może, stanęła świątynia drewniana, która również padła ofiarą ognia w 1508 r.

Zachowany do naszych dni murowany przybytek został ufundowany w 1529 r. przez przybysza z Moskwy – kupca

Cerkiew
św. Prokopiusza
na Dworze
Jarosławowym
(na Targu). Widok
od wschodu.
W tle cerkiew
Niewiast
Niosących
Wonności.

Dymitra Iwanowicza Syrkowa. W *Latopisie nowogrodzkim czwartym* czytamy, że prace budowlane trwały zaledwie siedem miesięcy. Budowla ma plan krzyża wpisane-
go w kwadrat z trzema półkolistymi, niemal jednakowymi
absydami od wschodu. Po stronie zachodniej dostawiono
obszerny, znacznie niższy narteks. Centralną, cebulastą
kopułę na wysokim tamburze wspierają dwa kwadratowe
i dwa okrągłe filary. Wysmuklenie tamburu uznawane jest

za wpływ moskiewski, podobnie jak dwukondygnacyjne podpiwniczenie korpusu oraz zastosowanie łuku w ośli grzbiet w zakończeniach arkadowych płycin na elewacjach i w arkadowym fryzie na tamburze.

Z malarskiego wystroju wnętrza zachowały się jedynie pełnopostaciowe wizerunki dwóch niezidentyfikowanych świętych na południowo-zachodnim filarze. Obiekt był przebudowywany w XVIII–XIX w. Uszkodzony w trakcie drugiej wojny światowej, został odrestaurowany w latach 1953–1956. Przywrócono mu wówczas XVI-wieczną postać.

4. Cerkiew św. Paraskiewy Piątnicy na Targu ul. Bolszaja Moskowskaja

W samym centrum nowogrodzkiego Targu, w sąsiedztwie soboru św. Mikołaja i cerkwi Zaśnięcia Bogurodzicy, wznosi się kamiennie-ceglana świątynia dedykowana św. Paraskiewie Piątnicy († XI w.), jednej z najpopularniejszych na całym obszarze *Slavia Orthodoxa* kanonizowanych kobiet, otoczonej szczególnym kultem przez Bułgarów i Serbów. Na Rusi utożsamiano ją często z męczennicą Paraskiewą z Ikonium († III w.), postacią niezwykle ważną w słowiańskim folklorze. W Nowogrodzie Wielkim uznawano ją przede wszystkim za opiekunkę osób trudniących się handlem.

Według najstarszego latopisu nowogrodzkiego, pierwszą, zapewne drewnianą cerkiew św. Paraskiewy wybudowali w 1156 r. na Targu „przybysze zza morza”, tj. zagraniczni kupcy. Najprawdopodobniej zniszczył ją pożar. Kolejną ufundowali w tym samym miejscu w 1191 r. dwaj mieszkańcy miasta, Konstantyn i jego nieznan z imienia brat. Ta również przetrwała zaledwie kilkanaście lat. Anonimowy autor *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* starszej redakcji odnotował, że 30 sierpnia 1207 r. „kupcy zamorscy” ukończyli budowę cerkwi murowanej. Zdaniem

Cerkiew
św. Paraskiewy
Piątnicy na Targu.
Widok
od południa.

niektórych badaczy, termin ten nie odnosi się do cudzoziemców, lecz do Nowogrodzian zajmujących się handlem zagranicznym²¹. Warto jednak wskazać, iż w łacińskiej wersji układu z 1268/1269 r. między przedstawicielami miasta a kupcami z Lubeki i Gotlandii znajduje się zapis, który zobowiązuje opuszczających republikę niemieckich i gotlandzkich przybyszów do uiszczania na rzecz świątyni św. Paraskiewy specjalnej daniny w wysokości jednej marki srebra.

Cerkiew odznacza się wyraźną odmiennością względem innych nowogrodzkich świątyń. Układ krzyża równoramiennego został tu zastosowany dwukrotnie: wewnątrz, w planie samego, kwadratowego korpusu oraz na zewnątrz, w rzucie całej budowli. Do głównej bryły dobudowano bowiem od północy, zachodu i południa trzy *prytwory* (*притворы* – rodzaj kruchty osłaniającej wejście),

²¹ Л.Н. Круговых, *Церковь Параскевы Пятницы на Торгу*, Великий Новгород 2016, s. 5.

Cerkiew
 św. Paraskiewy
 Piątnicy na Targu.
 Widok
 od północy.
 W tle cerkiew
 Niewiast
 Niosących
 Wonności.

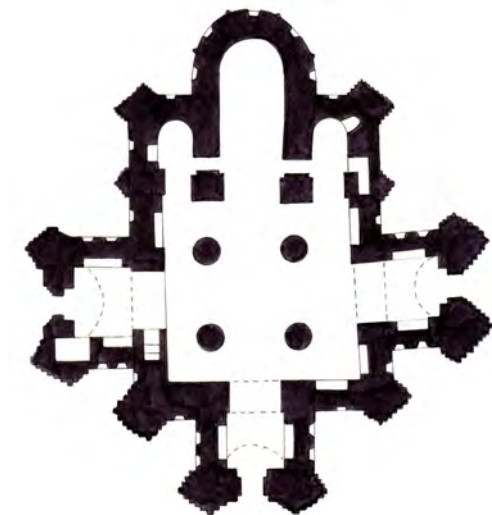
którym w tym wypadku nadano wyjątkowo monumentalną postać. Te dwukondygnacyjne, niewiele niższe i węższe od korpusu struktury, zwieńczone szerokimi archiwoltami, można uznać za swoistą odmianę narteksów. *Pritwory* tworzyły pierwotnie (południowy nie istnieje) trzy ramiona krzyża zewnętrznego. Czwartym była absyda główna, głębsza i szersza od flankujących ją absyd bocznych, niewidocznych od zewnątrz, zakrytych ścianą korpusu.

Niewykluczone, że źródłem oryginalności cerkwi św. Paraskiewy były inspiracje płynące z Połocka lub Smoleńska. Wykazuje ona wyraźne analogie co do układu przestrzennego z tamtejszymi świątyniami – smoleńską cerkwią Archanioła Michała z lat 1180–1197 i połockim wielkim soborem z połowy XII w.

Uwagę przykuwa także dekoracja architektoniczna. Naroża korpusu i *pritworów* opięto wiązkami niezwykle smukłych kolumnienek uwięzłych, łudząco podobnych do romańskich i gotyckich służek. Uskokowe węgary i ta-

Plan cerkwi
 św. Paraskiewy
 Piątnicy na
 Targu. Wg:
 Л.Н. Круговых,
*Церковь
 Параскевы
 Пятницы на
 Торгу, Великий
 Новгород 2016,*
 s. 7.

kież archiwołty obramiające wejścia wywołują nieodparte skojarzenia z romańskimi portalami. Podobną, uskokową

oprawę nadano płycinom na elewacjach *prytworów*. Natomiast trzy okna w archiwołcie *prytworu* zachodniego oraz w szczytcie zachodniej elewacji korpusu przywołują na myśl romańskie triforia. Jest bardzo prawdopodobne, że wszystkie te cechy są zapożyczeniami z ówczesnej architektury zachodnioeuropejskiej. Do Nowogrodu Wielkiego mogły napłynąć przy okazji długiej i intensywnej aktywności nad Wołochem kupców niemieckich i gotlandzkich. Przykładowo możemy wskazać na podobieństwa cerkwi św. Paraskiewy – w strukturze i dekoracji – do gotlandzkiego, XIII-wiecznego kościoła św. Larsa (Laurencjusza) w Visby (obecnie w ruinie).

W 1340 r. świątynia zawaliła się w wyniku wielkiego pożaru, który spustoszył ten rejon miasta. W 1345 r. została odbudowana z inicjatywy Nowogrodzian – Andrzeja, syna tysięcznika oraz Pawła Petriłowicza. Konsekwował ją arcybiskup Grzegorz-Bazyli. Kolejny remont zlecił w 1524 r. Dymitr Syrkow. Uległ wówczas niekorzystnej zmianie wygląd

górnjej partii zabytku. Dużą kopułę wspartą na czterech okrągłych filarach, a zapewne także na tamburze, zastąpiono nieproporcjonalnie mniejszą. Złożonemu z łuków i półłuków pierwotnemu duktowi górnych krawędzi elewacji nadano przebieg prostolinijny. W konsekwencji sferyczne poszycie, wcześniej przylegające bezpośrednio do grzbietów sklepień, zostało zamienione na płaskie połacie dachowe.

Następne przebudowy miały miejsce w XVII–XIX w. W latach 1954–1963 obiekt poddano gruntownej konserwacji. Postanowiono odsłonić ceglany wątek murów fazy z XIII–XVI w., natomiast późniejsze, XVII-wieczne fragmenty (m.in. tambur kopuły) – otynkowano. Zbytek stanowi aktualnie filię nowogrodzkiego Państwowego Muzeum Historycznego.

5. Cerkiew Zaśnięcia Bogurodzicy na Targu ul. Bolszaja Moskowskaja

Świątynia, usytuowana na północ od Dworu Jarosławowego, obok cerkwi św. Paraskiewy, jest jednym z najstarszych obiektów sakralnych na nowogrodzkim Targu. Pierwszą, drewnianą cerkiew wybudowano już w 1133 r., prawdopodobnie z inicjatywy Wsiewołoda I Mścisławowicza. Dwa lata później, w 1135 r. ten sam książę, w porozumieniu z biskupem Nifontem, zlecił wzniesienie świątyni murowanej. Miała ona upamiętnić Nowogrodzian poległych w przegranej bitwie z wojskami suzdalskimi Jerzego Dołgorukiego (1117–1157) pod Żdanią Górą 26 stycznia 1135 r. Według *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* starszej redakcji, budowę ukończono dopiero w 1144 r.

Badacze przyjmują niekiedy, że cerkiew była ostatnią fundacją książęcą w tej części miasta²². Gdy trwały jeszcze prace budowlane, 28 maja 1136 r. Wsiewołod – jak już wiemy – został pozbawiony władzy przez nowogrodzki wiec

²² Н.А. Разина, *Памятники Ярославова дворища*, Великий Новгород 2015, s. 8.

Cerkiew Zaśnięcia Bogurodzicy na Targu. Widok od zachodu.

i wraz z rodziną uwięziony w dworze biskupim, a następnie wygnany.

Wzniesionej na wysokim podpiwniczeniu świątyni nadano klasyczny układ krzyża wpisane w kwadrat z centralną, cebulastą kopułą wspartą na dwóch filarach kwadratowych i dwóch okrągłych. Od wschodu przylegają trzy niemal identyczne absydy, a od zachodu inkorporowany w bryłę narteks, połączony z wnętrzem trzema przelotami, rozdzielonymi okrągłymi filarami. Interior zapewne zdobiły malowidła. W XIII–XIV w. cerkiew kilkakrotnie ucierpiała wskutek pożarów. W 1340 r. ogień nie strawił ani ksiąg liturgicznych, ani ikon. Dewastacji dokonali natomiast rabusie, którzy rozgrabili przechowywane w podpiwniczeniu towary, a być może również – zabili opiekującego się świątynią duchownego. Odbudowę z wykorzystaniem fundamentów i zachowanych fragmentów murów (do wysokości ok. 1,2 m) zlecił w 1458 r. arcybiskup nowogrodzki Eutymiusz II. Cerkiew wielokrotnie przebudowano też w XVI–XIX w.

Świątynia posiadała dwie kaplice boczne: południową, św. Aleksego Wyznawcy († 411 r.) z przełomu XIV i XV stulecia oraz północną, św. Katarzyny († ok. 305 r.), będącą początkowo odrębnym obiektem, połączonym z cerkwią Zaśnięcia Bogurodzicy najprawdopodobniej w trakcie przebudowy w 1458 r. Po znacznych zniszczeniach wojennych zabytek poddano renowacji w latach 1955–1957. Wtedy też rozebrano kaplicę św. Katarzyny.

6. Cerkiew św. Jana Chrzciciela „na opokach” (na Targu) ul. Ilina

Dedykowana św. Janowi Chrzcicielowi świątynia, usytuowana w północno-zachodniej części Targu, opodal cerkwi św. Jerzego, należy do najstarszych obiektów sakralnych tej części miasta. Według *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego starszej redakcji*, murowaną cerkiew fundował w 1127 r. książę Wsiewołod I Mścisławowicz z okazji narodzin swego pierworodnego syna Iwana. Utrwalona przez tradycję nazwa budowli pozwala przypuszczać, iż na początku XII w. koryto Wołchowa miało nieco inny przebieg, a cerkiew wzniesiono na nadbrzeżnej skale („na opokach”), omywanej przez wody rzeki. W jej pobliżu znajdował się wówczas dwór pewnego Nowogrodzianina o imieniu Piotr. Budowę ukończono w 1130 r. Świątynia ta miała zapewne klasyczny plan krzyża wpisanego w kwadrat z trzema absydami – większą i głębszą na osi oraz dwiema mniejszymi po bokach. Wieńczyła ją centralna kopuła podtrzymywana przez cztery filary krzyżowe. Niewykluczone, że cztery mniejsze kopuły znajdowały się nad przęsłami narożnymi.

Ok. 1135 r. Wsiewołod przekazał cerkiew tzw. *Iwanowskiej setce*, najstarszej gildii kupców nowogrodzkich, skupiających osoby handlujące woskiem i miodem. Odtąd spełniała ona także funkcje świeckie – przechowywano w niej obowiązujące wzorce miar i wag, a w podpiwniczeniach znajdował się skład towarów. Odbływały się tu

Cerkiew św. Jana Chrzciciela „na opokach” na Targu. Widok od południowego wschodu.

również posiedzenia kupieckiego sądu, w którego skład wchodziło pięciu ławników i tysięcznik.

Najprawdopodobniej w drugiej połowie XII w. budowle rozebrano. W najstarszym latopisie nowogrodzkim czytamy, że w 1184 r. na Targu wzniesiono kolejną murowaną świątynię dedykowaną św. Janowi Chrzcicielowi. Inicjatorami budowy byli arcybiskup Eliasz-Jan II i jego brat. Wykorzystano wówczas fragmenty i zachowano zapewne układ przestrzenny wcześniejszego obiektu. Dobudowano również inkorporowany w bryłę wysoki narteks, skomunikowany szerokim przelotem. Kolejną przebudowę zlecił w 1453 r. arcybiskup Eutymiusz II. Zmieniono wówczas wygląd zewnętrzny oraz dodano strop rozdzielający nawę główną na dwie kondygnacje. Usytuowana centralnie półkulista kopuła na wysokim tamburze datowana jest na XVI w. Cerkiew kilkakrotnie przebudowano jeszcze w XVII–XIX w.

Na skromną dekorację architektoniczną składają się m.in. arkadowe, uskokowe płyciny na elewacjach oraz fryz arkadkowy obiegający tambur. Z XV-wiecznego wystro-

ju wnętrza zachowały się jedynie fragmenty, np. wyobrażenie św. Elżbiety z małym Janem Chrzcicielem na ręku. Malarski wizerunek św. Jana Chrzciciela w niszy na elewacji absydy głównej pochodzi zapewne z XIX stulecia.

W trakcie drugiej wojny światowej obiekt znacząco ucierpiał. Kompleksowe prace konserwatorskie z lat 1952–1956 przywróciły mu kształt z XV–XVII w.

7. Cerkiew św. Jerzego na Targu ul. Bolszaja Moskowskaja

Powstanie najstarszej, drewnianej świątyni dedykowanej męczennikowi Jerzemu († ok. 303 r.), wzniesionej w północno-wschodniej części Targu, autorzy *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* starszej redakcji datują na rok 1133 i wiążą z osobą księcia Wsiewołoda I Mścisławowicza. Cerkiew przetrwała zaledwie kilka dekad. W 1181 r., po pożarze targowej strony miasta, w tym samym miejscu zbudowano kolejną, także drewnianą. Ta również uległa zniszczeniu. O powstaniu trzeciej drewnianej świątyni nowogrodzcy dziejopisowie wspominają w narracji na temat wydarzeń z 1303 r. Już w 1311 r. ją również strawił ogień.

Według *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* młodszej redakcji, cerkiew murowaną ufundowali w 1356 r. Nowogrodzianie zamieszkujący pobliską, obecnie nieistniejącą już ulicę – Łubiankę. Najprawdopodobniej miała ona klasyczny układ krzyża wpisanego w kwadrat z półkolistą absydą od wschodu i centralną kopułą wspartą na czterech filarach. W 1410 r. we wnętrzu znajdować się miała cudowna ikona Matki Bożej. Świątynia zapewne nie ucierpiała od pożaru w 1442 r. Naruszyły ją natomiast pożogi w 1541, 1606 i w 1745 r.

Istniejącą obecnie cerkiew zbudowano w latach 1750–1754, przy wykorzystaniu fundamentów i znacznych części murów (do wysokości ok. 4,5 metra) wcześniejszej. Korpusowi nadano kształt regularnego sześcianu. Nad nim

Cerkiew
św. Jerzego
na Targu.
Widok
od zachodu.

wzniesiono ośmioboczną nadbudowę zwieńczoną niewielką, cebulastą kopułą na smukłym tamburze. Zwraca uwagę dekoracja architektoniczna na jej elewacjach. Naroża korpusu, nadbudowy i tamburu ujęto płaskimi pilastrami, które podtrzymują gzymsy złożone ze zwielokrotnionych listew. Zdobieniami obramiono także okna nadbudowy. Zastosowanie tych elementów można uznać za przejaw

rozprzestrzeniania się w ówczesnej Rosji zachodnioeuropejskich tradycji architektonicznych.

Po zniszczeniach wojennych zabytek poddano pracom archeologicznym i restauratorskim w latach 50. XX w. i w 1972 r. Odsłonięto wówczas niższe, XIV-wieczne części bryły i pozostałości przylegających niegdyś do korpusu: kaplicy św. św. Kosmy i Damiana (od północy); XIV-wiecznego narteksu dedykowanego św. św. Borysowi i Glebowi (od zachodu) oraz XIX-wiecznej dzwonnicy (od południa). Aktualnie zabytek jest filią nowogrodzkiego Państwowego Muzeum Historycznego. Eksponowane są w nim malowidła z cerkwi Przemienienia Pańskiego na Kowalewie, z drugiej połowy XIV w., zniszczone w wyniku niemieckich bombardowań, a następnie sukcesywnie, aż do dziś odtwarzane z drobnych okruchów farby i tynku przez zespół rosyjskich historyków sztuki, pod kierunkiem Aleksandra i Walentyny Griekowych.

8. Cerkiew Archanioła Michała na Targu ul. Michajłowa

Najprawdopodobniej drewnianą świątynię Archanioła Michała wzniesiono w końcu sławieńskim, na południe od Dworu Jarosławowego, w pobliżu brzegu Wołchowa i znanego nam już Dworu Gockiego. Jak informuje autor *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* starszej redakcji, 23 kwietnia 1152 r. w cerkwi św. Michała rozgorzał pożar, który zniszczył w rejonie Sławna wiele budynków mieszkalnych i dziewięć świątyń. Kolejną, prawdopodobnie także drewnianą cerkiew, również strawiła pożoga, która wybuchła w dworze Nowogrodzianina Konstantyna latem 1181 r.

Murowaną świątynię ufundowano wiosną 1300 r., a ukończono w 1302 r. Jej kształt jest trudny do odtworzenia, gdyż w 1454 r. została poddana gruntownej

Cerkiew
Archanioła
Michała na
Targu (przy ulicy
Michajłowej).
Widok od
wschodu.

przebudowie na polecenie arcybiskupa Eutymiusza II. Wówczas też nadano jej zapewne typowy układ krzyża wpisane w kwadrat z absydą od wschodu. Dalsze zmiany przyniósł wiek XVI. Wzniesiono wówczas od północy ceglana galerię, która połączyła cerkiew Archanioła Michała z usytuowaną nieopodal świątynią Zwiastowania Bogurodzicy (zwieńczoną dachem hełmowym dzwonnice nad galerią dodano w XVII w.). W 1547 r. budowlę strawił pożar. W 1812 r. została rozebrana i odbudowana według nowych założeń. W takim kształcie przetrwała do dziś.

Ważnym elementem wyposażenia cerkwi była ikona Bogurodzicy Znak, datowana na początek XVIII w. Jest to cenne źródło ikonograficzne dla poznania dziejów miasta, gdyż ukazano na niej – oprócz wizerunków Bogurodzicy i świętych – schematyczny plan *Dietinca* wraz z istniejącymi wówczas na jego terenie obiektami sakralnymi. Aktualnie ikona należy do zbiorów nowogrodzkiego Państwowego Muzeum Historycznego.

9. Cerkiew Zwiastowania Bogurodzicy na Targu ul. Michajłowa

Cerkiew
Zwiastowania
Bogurodzicy na
Targu (przy ulicy
Michajłowej).
Widok od zachodu.

Niewielką, ceglana cerkiew Zwiastowania Bogurodzicy, usytuowaną na południe od Dworu Jarosławowego, w pobliżu Dworu Gockiego i w bezpośrednim sąsiedztwie świątyni Archanioła Michała ufundował – jak informuje *Latopis nowogrodzki pierwszy* młodszej redakcji – w 1362 r. świętobliwy arcybiskup Mojżesz. W 1466 r. obiekt rozebrano, by na jego miejscu wznieść nowy pod tym samym wezwaniem. Ten jednak, wskutek wady konstrukcyjnej, szybko musiano poddać gruntownej przebudowie. Cerkiew ucierpiała także w trakcie pożaru w 1547 r.

Przyjmuje się, że aktualna postać zabytku pochodzi z lat 1553–1555. Jest to – co dla Nowogrodu Wielkiego rzadkie – budowla jednonawowa z półkolistą absydą wschodnią i niewielką, cebulastą kopułą na tamburze. Mimo skromnych rozmiarów cerkiew wyróżnia się ciekawą dekoracją. Fasadę ożywiają światłocieniowo cztery lizeny-szkarpy.

Wszystkie elewacje oraz tambur obiega fryz arkadkowy. Na fasadzie jego łuki są nieco szersze i wyginają się w ośli grzbiet. W tym samym stuleciu do cerkwi dobudowano od południa dwukondygnacyjną, ceglana galerię, łączącą ją z przybytkiem Archanioła Michała. W XVII w. wzniesiono nad nią dzwonicę, zwieńczoną dachem hełmowym. W XIX w. kompleks kilkakrotnie przebudowano. Po zniszczeniach wojennych prace remontowe w latach 1960–1961 przywróciły mu postać z XVI–XVII w.

STRONA SOFIJSKA

- A. Sobór katedralny Sofii – Mądrości Bożej
- B. Siedziba arcybiskupów nowogrodzkich
- C. Cerkiew św. Andrzeja Stratelatesa – fragment cerkwi św. św. Borysa i Gleba
- D. Monaster Zwierzyniecki (Opieki Bogurodzicy)
- E. Cerkiew św. Mikołaja Białego
- F. Cerkiew Apostołów Piotra i Pawła w Kożewnikach
- G. Cerkiew Trójcy Świętej w monasterze Zesłania Ducha Świętego
- H. Cerkiew św. Teodora Stratelatesa przy ulicy Szczerkowej
- I. Cerkiew Dwunastu Apostołów „na rozpadlinach”
- J. Ruiny cerkwi Narodzenia Bogurodzicy w Monasterze Dziesięcinnym
- K. Cerkiew św. Błażeja, biskupa Sebasty
- L. Cerkiew Trójcy Świętej przy ulicy Riediatinej (w Jamskiej Słobodzie)
- Ł. Biała (Aleksiejewska) Baszta
- M. Cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego (Uwierzenia Apostoła Tomaszka) nad jeziorem Miaczino
- N. Cerkiew św. Jana Miłosierznego nad jeziorem Miaczino
- O. Cerkiew Apostołów Piotra i Pawła na Sikorczej Górze (na cmentarzu Piotrowskim).

VIII

Strona Sofijska

1. Koniec nerewski

Średniowieczni Nowogrodzianie północną część Sofijskiej strony miasta zwykli określać mianem końca nerewskiego. Termin ten pojawia się w przekazach historycznych wyjątkowo wcześnie: na kartach *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* starszej redakcji odnajdujemy go już w narracji o wydarzeniach z 1172 r. Anonimowy autor *Latopisu nowogrodzkiego czwartego*, tworzący w początkach XV w., nie zawahał się nawet użyć tej nazwy przy opisie konfliktu księcia połockiego Wsiesława Briaczysławowicza z mieszkańcami grodu nad Wołchowem w 1067 r. Koniec nerewski byłby zatem najwcześniej poświadczonym źródłowo rejonem miasta. Co więcej, badania archeologiczne wykazały, że początki osadnictwa na tym terenie można datować już na połowę X w.

Wśród badaczy brak jest jednomyślności w kwestii etymologii tego terminu. Zazwyczaj przyjmuje się, że pochodzi on od nazwy rzeki Narwy, w tekstach staroruskich określanej również jako Narowa, Norowa bądź Nerowa. Być może, przed powstaniem grodu nad Wołchowem obszar ten był zamieszkały przez jakieś plemię bałtycko-fińskie, przybyłe znad Narwy. Polskiego Czytelnika zaciekawi też zapewne inna hipoteza, łącząca tę część Nowogrodu Wielkiego ze słowiańskimi przybyszami znad... Narwi na Podlasiu.

Nerewski koniec obejmował teren do północnego muru kremla i zachowanej do dziś ulicy Legoszczy (ob. Ludogoszczka). Na wschodzie przylegał do koryta Wołchowa. Jego północną i zachodnią granicę stanowiła linia obwarowań miejskich. Nowogrodzianie przywykli jednak uważać za jego integralną część także tereny, znajdujące się na północ od wału, m.in. Zwierzyniec wraz z tamtejszą wspólnotą monastyczną. Z nerewskim końcem związanych było wiele wpływowych miejscowych rodów bojarskich. Przykładowo: przy ulicy Wielkiej, biegnącej równolegle do brzegu Wołchowa, znajdował się dwór *posadnicy* Marty Boreckiej, faktycznej przywódczyni Nowogrodzian w latach 1471–1478, tj. w okresie zmagania o uratowanie niezależności politycznej republiki przed zakusami wielkiego księcia moskiewskiego Iwana III Srogiego.

1.1.1. Monaster Zwierzyniecki (Opieki Bogurodzicy) ul. Briedowa-Zwierinaja

Żeński monaster Opieki Bogurodzicy, usytuowany w nerewskim końcu, pół kilometra na północ od linii obwarowań miejskich, w średniowieczu znajdował się w pobliżu ujścia rzeczki Gzeń do Wołchowa. Miejskowa ludność od zamierzchłych czasów określała ten obszar mianem Zwierzyńca. Prawdopodobnie istniał tu bowiem niegdyś las, w którym Rurykowicze zwykli urządzać polowania na grubego zwierza. W najstarszym latopisie nowogrodzkim wspomniany termin pojawia się po raz pierwszy w opisie starcia Nowogrodzian z księciem połockim Wsiesławem Briaczysławowiczem w roku 1069: mieszkańcy grodu mieli wówczas uszykować swoje wojska „opodal Zwierzyńca, nad rzeczką Gzenią”.

Nie wiemy, kiedy zostały ufundowane monaster oraz jego główna cerkiew Opieki Bogurodzicy. *Latopis nowogrodzki pierwszy* starszej redakcji podaje, że przybytek ten – zapewne drewniany – spłonął od uderzenia pio-

Monaster
Zwierzyński.
Cerkiew Opieki
Bogurodzicy.
Widok od
południowego
wschodu. W tle
sobór Opieki
Bogurodzicy
i cerkiew
św. Symeona
(po prawej).

runa 27 czerwca 1148 r. Wspólnota istniała jednak nadal. W 1192 r. ustanowiono na jej czele igumenię. O wzniesieniu w rejonie Zwierzyńca kolejnej drewnianej świątyni Bogurodzicy czytamy na kartach najstarszego latopisu Nowogrodu Wielkiego pod datą roczną 1300.

Murowaną cerkiew ufundował w 1335 r. arcybiskup Grzegorz-Bazyli. Według miejscowych przekazów, prace budowlane trwały wyjątkowo krótko – obiekt konsekrowano jeszcze w tym samym roku. Niestety, przetrwał zaledwie kilka dekad. Istniejący obecnie wzniesiono w 1399 r. z inicjatywy arcybiskupa Jana III oraz grupy związanych z nim Nowogrodzian. Dostojnik ten uroczyście poświęcił budowlę 1 października, a więc w święto Opieki Bogurodzicy, w obecności duchownych z soboru katedralnego Sofii.

Cerkiew mimo niewielkich wymiarów prezentuje typowy układ krzyża wpisanego w kwadrat z półkolistą absydą wschodnią, w której ścianę, pod oknem, wmurowano charakterystyczny, nowogrodzki krzyż fundacyjny o zaokrąglonych ramionach. Centralną, cebulastą kopułę na masywnym

Monaster
Zwierzyniecki.
Cerkiew Opieki
Bogurodzicy.
Widok od
północy.

tamburze wspierają cztery filary. Gładkie elewacje północną i południową ożywiono pilastrami i smukłymi płycinami o treflowym lub półtreflowym zwieńczeniu, a także niewielkimi malowidłami. Pod gzymsami absydy i tamburu przebiegają pasy dekoracyjne – *poriebrik* (*норебрук*) i *bieguniec* (*бегунец*). *Poriebrik*, zwany też „psim zębem”, powstaje wskutek ułożenia warstwy cegieł pod kątem 45° względem lica muru. W ten sposób cegły tworzą szybki rytm przemiennie po sobie następujących trójkątnych występow i wgłębień. W *bieguńcu*, zwanym też „zig-zag” warstwę cegieł układa się w jodełkę. Tworzą one wspólną powierzchnię z licem muru, ale między nimi powstaje regularny rytm trójkątnych zagłębień. *Poriebrik* i *bieguniec* zazwyczaj występują razem, dając bardzo charakterystyczny efekt plastyczno-światłocieniowy. Oba ornamenty wywodzą się z architektury bizantyńskiej okresu średniego. Rozprzestrzeniły się w całej wschodniej ekumenie chrześcijańskiej. Na Rusi szczególnie częste zastosowanie znalazły w średniowiecznej architekturze Nowogrodu Wielkiego i Pskowa.

Monaster
Zwierzyński.
Cerkiew
św. Symeona.
Widok od
południowego
wschodu.

Ze świątynią wiąże się jedna z najstarszych, zachowanych ikon nowogrodzkich – duże (75,9x64,4 cm) wyobrażenie Bogurodzicy Znak z wizerunkiem św. Julianny na rewersie, datowane na drugą połowę XII w. Tu też przechowywano zapewne ikony św. św. Borysa i Gleba z ok. 1335 r. oraz wielkich rozmiarów (151,2x125,5 cm) ikonę Opieki Bogurodzicy z XIV stulecia.

W 1467 r. w klasztorze powstała cerkiew św. Symeona Starca, proroka. Jest to prawdopodobnie ostatni obiekt sakralny z okresu politycznej niezależności Nowogrodu Wielkiego. Pierwotnie była budowlą drewnianą, niebawem podjęto jednak decyzję o wzniesieniu świątyni murowanej. Ukończono ją już w 1468 r. Ta fundacja arcybiskupa Jonasza (działającego w porozumieniu z Nowogrodzianami) upamiętniała mieszkańców miasta pochłoniętych przez dżumę, szalejącą wówczas nad Wołchowem. Pochowano ich w zbiorowej mogile na terenie monasteru. Miejscowa tradycja mówi o śmierci 48 482 osób świeckich i 7 652 mniszek i mnichów.

Monaster
Zwierzyniecki.
Cerkiew
św. Symeona.
Fragment
polichromii:
św. Mucjusz,
św. Epifaniusz
z Salaminy,
św. Glikeria,
św. Izidor z Chios,
św. Pachomiusz
Wielki (w górnym
rzędzie), św. Jerzy
z Mityleny,
św. Andronik,
św. Teodot
z Ancyry,
św. Patryk,
św. Talelajusz
(w dolnym rzędzie).

Cerkiew św. Symeona jest budowlą isticie miniaturową (7x7 m), wzniesioną na podpiwniczeniu, na planie krzyża wpisanego w kwadrat z głęboką, półkolistą absydą wschodnią. Nad korpusem góruje cebulasta kopuła na smukłym tamburze, wsparta przez cztery okrągłe filary. Szczyty ścian korpusu, elewację absydy, tambur i półkolistego obramienia nad oknami ozdobiono pasami *poriebrika* i *bieguńca*. W płytkiej niszy na elewacji południowej widnieje wizerunek Matki Bożej z Dzieciątkiem.

Całe wnętrze świątyni pokrywa polichromia z drugiej połowy XV w., najprawdopodobniej będąca dziełem miejscowych artystów. Zwraca uwagę, że jedynie górną część malowideł wykonano w zgodzie z bizantyńsko-prawosławnym kanonem: w czaszy kopuły króluje Chrystus Pantokrator, w tamburze ukazano hierarchię anielską i proroków, a na pendentywach – ewangelistów. Pozostałe powierzchnie murów, filarów i nisz pokrywają pełno lub półpostaciowe wizerunki świętych, ułożone zgodnie z porządkiem roku liturgicznego Kościoła wschodniego:

Monaster Zwierzyniecki. Cerkiew św. Symeona. Fragment polichromii: prorok Micheasz, Bogurodzica (w górnym rzędzie), św. Julianna, św. Florus, św. Andrzej Stratelates (w dolnym rzędzie).

Monaster Zwierzyniecki. Cerkiew św. Symeona. Fragment polichromii: portret fundacyjny arcybiskupa Jonasza.

poczynając od wyobrażenia św. Symeona Słupnika Starszego († 459 r.), którego wspomnienie obchodzono 1 września, a kończąc na przedstawieniu święta Złożenia Pasa Bogurodzicy w kościele Chalkoprateia w Konstantynopolu, przypadającego 31 sierpnia. Taki program ikonograficzny nie pojawił się w żadnej innej świątyni ruskiej aż do XVII w. Być może, inspiracją dla twórców malowideł nowogrodzkich był wystrój świątyń bałkańskich. Analogiczne cykle wizerunków świętych, ułożonych według roku liturgicznego, odnajdujemy w kilku cerkwiach bułgarskich i serbskich z XIII–XIV w. Koncepcja mogła być także zaczerpnięta z tzw. *Mineji Lekcyjnych*, zbiorów obszernych żywotów świętych, ułożonych według porządku kalendarza bizantyńskiego, które właśnie w XV w. upowszechniały się w piśmiennictwie ruskim. Wystrój wnętrza uzupełnia portret fundacyjny arcybiskupa Jonasza na ścianie południowej, koło niszy okiennej oraz XIX-wieczne przedstawienie Trójcy Nowotestamentowej w konsze absydy.

W 1611 r. Monaster Zwierzyniecki splądrowały wojska szwedzkie. W XVII w. na jego terenie przeprowadzono szeroko zakrojone prace remontowe, w trakcie których przebudowano cerkiew Opieki Bogurodzicy, a w przybytku proroka Symeona wykonano uzupełnienia malowideł w miejscach, w których XV-wieczna polichromia uległa zniszczeniu. W 1764 r. pod zarząd wspólnoty zwierzynieckiej oddano zabudowania pobliskiego monasteru św. Mikołaja Białego. W XIX w. kompleks gruntownie przebudowano. Wzniesiono m.in. murowane pomieszczenia mieszkalne, ogrodzenie i dzwonnice. Odremontowano też obie świątynie. W latach 1899–1901 powstał monumentalny sobór Opieki Bogurodzicy, połączony z najstarszą cerkwią klasztorną. W 1920 r. władze radzieckie zlikwidowały monaster, a jego zabudowania przekazały Armii Czerwonej. Podczas drugiej wojny światowej obiekty uległy zniszczeniu. Odrestaurowano je w latach 60.–70. XX w. W 1989 r. sobór i cerkiew zostały przekazane Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Świątynia proroka Symeona jest natomiast filią nowogrodzkiego Państwowego Muzeum Historycznego.

1.2. Cerkiew św. Mikołaja Białego ul. Briedowa-Zwierinaja

Świątynia dedykowana Mikołajowi z Miry († 342 r.) znajduje się nad brzegiem rzeki, w końcu nerewskim, ok. 250 m na północ od linii średniowiecznych obwarowań miejskich. Według *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* starszej redakcji, została ufundowana w 1312 r. przez arcybiskupa Dawida, wywodzącego się z wpływowej rodziny bojarskiej, osiadłej w tym rejonie. Zlecił on wzniesienie murowanej cerkwi na terenie swojej prywatnej posiadłości, a w roku następnym ją konsekrował. Ponadto, jak podaje naoczny świadek wydarzeń, hierarcha „ustanowił w niej całodniową liturgię i zgromadził mnichów”. Rok 1313 uznawany jest

Cerkiew
św. Mikołaja
Białego i kaplica
apostołów Piotra
i Pawła. Widok
od północnego
wschodu.

zatem za datę założenia męskiego monasteru św. Mikołaja Białego, który przetrwał do 1764 r.

Cerkiew ma plan krzyża wpisane w kwadrat z półkolistą absydą wschodnią. Centralną, cebulastą kopułę na wysokim tamburze podtrzymują cztery masywne filary. Detal architektoniczny tworzą m.in. zakończone treflowo lub półłukowo uskokowe płyciny na elewacjach. Wejściom nadano oprawę ostrołukową, co może być echem gotyku.

Budowlę uszkodziło kilka pożarów tej części miasta. Na przełomie XV i XVI w. od północy wzniesiono obszerną kaplicę boczną dedykowaną apostołom Piotrowi i Pawłowi. Wówczas też najprawdopodobniej tambur kopuły ozdobiono *poriebrikiem* i *bieguńcem*. Na początku XVII w., podczas Wielkiej Smuty cerkiew i zabudowania klasztorne splądrowały wojska szwedzkie. Dzieła zniszczenia dopełnił pożar w 1672 r. Pod koniec XVII w. świątynię odrestaurowano, a kaplicę św. św. Piotra i Pawła powiększono o mурowany narteks. Ostatnia przebudowa miała miejsce w XIX w. Z tego czasu pochodzi obszerny,

dwuczęściowy przedsionek po stronie zachodniej oraz absyda kaplicy bocznej z małą, cebulastą kopułką na smukłym tamburze.

Gruntowne prace restauratorskie w latach 1963–1964 uwzględniły eklektyczną strukturę budowli. Korpusowi nadano pierwotny, XIV-wieczny kształt, a zadaszeniu, tamburowi i czaszy kopuły – postać XVI-wieczną. Kaplicę boczną i narteks zachowano w formie z wieku XIX. Zapewne zgodnie z modnym w tym stuleciu historyzmem okna w obu częściach budowli ujęto w obramienia zwieńczone oślim grzbietem. W zachodnią elewację narteksu kaplicy bocznej, koło głównego wejścia do świątyni, wmurowany jest duży krzyż fundacyjny o formie charakterystycznej dla XVI–XVII w. – z dwoma poprzecznikami i ukośnikiem. Obecnie w budowlu znajduje się centrum sztuki ludowej.

1.3. Cerkiew Apostołów Piotra i Pawła w Kożewnikach ul. Briedowa-Zwierinaja

Według miejscowej tradycji, drewnianą cerkiew poświęconą apostołom Piotrowi i Pawłowi wzniesiono już w 1227 r. w tej części końca nerewskiego, która znajdowała się na północ od ówczesnego wału miejskiego. Najstarszą wzmiankę o niej odnajdujemy w *Latopisie nowogrodzkim* pierwszym młodszej redakcji dopiero w narracji na temat wydarzeń z 1384 r. Nerewski koniec miał wówczas zostać spustoszony przez pożar, w którym spłonęła m.in. cerkiew św. Piotra.

Istniejąca obecnie świątynia murowana powstała – jak podaje anonimowy nowogrodzki historiograf – w 1406 r. Przyjmuje się, że jej fundatorami byli zamieszkujący okoliczne ulice garbarze. Od ich profesji wzięła też z czasem nazwę cała dzielnica – Kożewniki.

Cerkiew ma plan krzyża wpisanego w kwadrat. Nad wyznaczonym przez cztery kwadratowe, masywne filary

Cerkiew
Apostołów
Piotra i Pawła
w Kożewnikach.
Widok od
południowego
wschodu.

prześłem centralnym wznosi się cebulasta kopuła na wysokim tamburze. Od wschodu do korpusu przylega półkolistą absyda. Z tym prostym, klasycznym układem wnętrza kontrastuje niezwykle, wręcz wyrafinowane opracowanie strony zewnętrznej, co pozwala zaliczyć budowlę do wąskiego grona arcydzieł architektury nie tylko Nowogrodu Wielkiego, ale też całej średniowiecznej Rusi. Z tego powodu zasługuje ona na szczególną uwagę.

Rzadko spotykany efekt dekoracyjny wydobyto już z samego doboru materiałów i techniki budowlanej. Jak w większości miejscowych świątyń, do konstrukcji użyto lokalny wapień, o charakterystycznym czerwono-różowym zabarwieniu, oraz cegłę. W wiekach późniejszych obiektu nigdy nie otynkowano, co niewątpliwie można uznać za odczytanie i spełnienie intencji jego budowniczych. Zwraca tu na siebie uwagę przemyślan i konsekwentnie zastosowany wątek murów. Wzniesiono je z dużych, wapiennych ciosów ułożonych w regularne, dość ściśle przyległe warstwy. Do konstrukcji

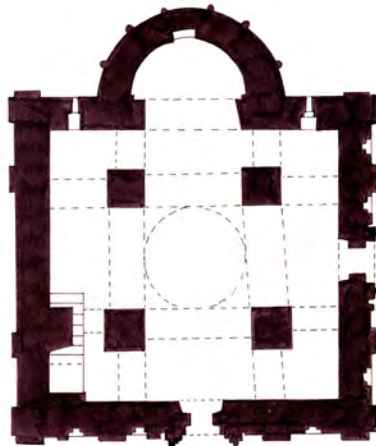
Cerkiew
Apostołów
Piotra i Pawła
w Koźwernikach.
Widok od
wschodu.

lizen ujmujących naroża korpusu i artykułujących lica elewacji użyto natomiast cegieł, które spojono stosunkowo grubymi warstwami zaprawy wapiennej. Uzyskany w ten sposób kontrast barwny (czerwone cegły/jasna zaprawa) nadał ceglany elementom wygląd mozaikowy, delikatnie zniuansowany względem partii kamiennych i łagodnie przełamujący monochromatyzm całej bryły zabytku.

Z cegieł wykonano również tambur kopuły oraz cały, bardzo bogaty detal architektoniczny na absydzie, tamburze, fasadzie i elewacji południowej. Elewacji północnej nadano postać znacznie surowszą, niedekorowaną, zgodnie ze średniowiecznym zwyczajem znanym także na zachodzie Europy. Ceglane są: wszystkie łuki i półłuki tarczowe (wieńczące mury korpusu); obramienia wszystkich okien świątyni; uskokowe portale (o lekko przełamany łuku) obu wejść, zachodniego i południowego, oraz obramienia szczylinowych triforiów ponad nimi. Ponadto, w górnej partii fasady: obramienia półkolistej płyciny, okalających ją trzech mniejszych, zakończonych trójkątnie płycin i dwóch ślepych okulusów, oraz cztery niewielkie rozety, dwa krzyże i odcinek *bieguńca*. Natomiast w górnej partii elewacji południowej: obramienie półkolistej płyciny, dwie rozety, ujęty tondem równoramienny krzyż na schodkowym postumencie oraz dwa pasy *bieguńca*. Lico absydy zdobi smukłe ceglane arkadowanie i *bieguniec* przy górnej krawędzi. Wyższą partię tamburu obiegają (wymieniając od dołu): wąski, jednowarstwowy *poriebrik* oraz znacznie szersze – *bieguniec* i fryz arkadkowy.

Plan cerkwi Apostołów Piotra i Pawła w Kożewnikach. Wg: *Великий Новгород. История и культура IX–XVII вв. Энциклопедический словарь*, red. В.Л. Янин, Э.А. Гордиенко, Санкт-Петербург 2007, s. 496.

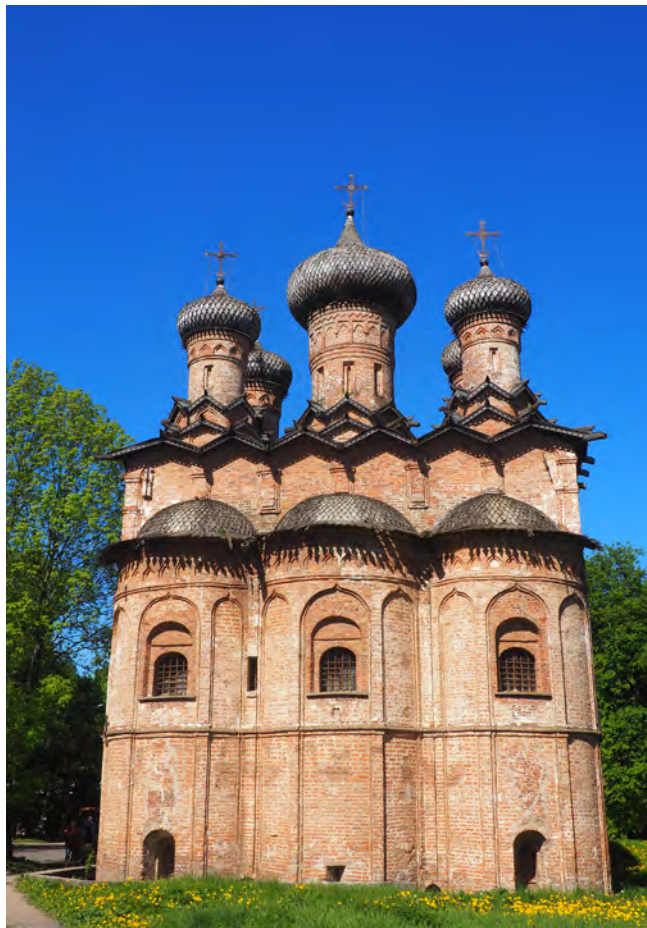
Wyraz estetyczny wzbogaca kształt dachu, który w organiczny sposób uwydatnia układ przestrzenny obiektu. Ramiona krzyża, znacznie wyższe od przęseł narożnych, przesklepiono kolebkami, których kształt powtarzają półcylindryczne połacie dachowe, ułożone bezpośrednio, zwyczajem powszechnym w Bizancjum, na powierzchni grzbietowej kolebek. Natomiast każde z przęseł narożnych pokryto dachem pogrążonym (wklęsłym) o dwóch trójkątnych, wygiętych sferycznie połaciach. Jako poszycie (także kopuły) budowniczości zastosowali drobne, wydłużone drewniane dachówki. Czas i czynniki atmosferyczne sprawiły, że szybko nabrały one ciemnoszarego koloru i lekkiego połysku. Wszystko to – łagodne, łukowate kształty połaci, ostre, prostolinijne szwy na ich łączeniach, poblask poszycia – dało wyjątkowe efekty plastyczne i światłocieniowe.

Wnętrze cerkwi prawdopodobnie nie było pokryte malowidłami. Zachowały się natomiast fragmenty rozbudowanego ikonostasu oraz wielka (163,8x119,8 cm) ikona z połowy XVI w. z wizerunkiem patronów świątyni. Postacie apostołów otaczają kwatery z wyobrażeniem osiemnastu scen z ich życia. Pomiedzy głowami świętych wkomponowano niewielkie przedstawienie Trójcy Nowotestamentowej. Aktualnie ikona znajduje się w zbiorach nowogrodzkiego Państwowego Muzeum Historycznego. Obiekt, poważnie uszkodzony w trakcie drugiej wojny światowej, odrestaurowano w latach 1957–1960, przywracając mu pierwotną, XV-wieczną formę.

1.4. Cerkiew Trójcy Świętej w monasterze Zesłania Ducha Świętego ul. Musy Dżalila – Duchowskaja

Nieistniejący już obecnie monaster Zesłania Ducha Świętego, usytuowany w nerewskim końcu, na północ od średniowiecznych wałów miejskich, jest prawdopodobnie jedną z najstarszych wspólnot monastycznych w gro-

Cerkiew
Trójcy Świętej
w nieistniejącym
obecnie
monasterze
Zesłania Ducha
Świętego. Widok
od wschodu.

dzie nad Wołchowem. W *Latopisie nowogrodzkim pierwszym* starszej redakcji odnajdujemy informację, iż w 1162 r. jego igumenem został mnich Saba. Monaster musiał więc powstać jakiś czas wcześniej jako wspólnota męska. W pierwszych wiekach istnienia wszystkie zabudowania były prawdopodobnie drewniane. Pierwszą budowlę murowaną, cerkiew Ducha Świętego, ufundował w 1357 r. arcybiskup Mojżesz. Pod koniec XIX stulecia rozebrano ją, a w jej miejscu wzniesiono nową, większą świątynię.

Najstarszym zachowanym obiektem jest ceglany przybytek dedykowany Trójcy Świętej. Przyjmuje się, że wybudowano go ok. 1555–1557 r. Ma tradycyjny plan krzyża wpisanego w kwadrat i trzy, jednakowe, półkoliste absydy wschodnie. Korpus wieńczy kopuła centralna i cztery mniejsze nad przęsłami narożnymi. Zważywszy na późny czas powstania zabytku, zwielokrotnienie kopuł, podobnie jak wysokie, dwukondygnacyjne podpiwniczenie, nie wykluczają inspiracji moskiewskich. Tym też tłumaczy się wyjątkowe wysmuklenie tamburów i lekkie spłaszczenie cebulastych czasz kopuł. Ewentualne moskiewskie wpływy można też dostrzec w bogatej dekoracji zewnętrznej, przede wszystkim w bardzo częstym zastosowaniu łuku w ośli grzbiet. Taki kształt mają zakończenia ślepych arkadowań na ścianach absyd oraz fryzy arkadkowe w górnych ich partiach. Identyczne fryzy odnajdujemy na tamburach, których podstawy zdobią ponadto dwa rzędy spłaszczonych łuków kokosznikowych, niestosowanych w średnio-wiecznym Nowogrodzie Wielkim, ale za to bardzo popularnych w budownictwie moskiewskim.

Od zachodu z cerkwią sąsiaduje obszerny, ceglany, dwukondygnacyjny budynek gospodarczy. Początkowo na parterze mieścił on kuchnię, piekarnię i dwa chłodne pomieszczenia do przechowywania żywności (m.in. kwasu chlebowego), a na piętrze – *trapezę*, czyli jadalnię mnichów. Z wyposażenia na uwagę zasługuje jedna z najstarszych ikon nowogrodzkich – wizerunek św. Mikołaja Cudotwórcy z połowy XIII stulecia, obecnie znajdujący się w zbiorach Państwowego Muzeum Rosyjskiego w St. Petersburgu.

W latach 1611–1617 monaster spłądrowały wojska szwedzkie. Ucierpiał też podczas pożaru w 1685 r. W XVIII–XIX w. obiekty sakralne i mieszkalno-gospodarcze były przebudowywane. W 1786 r. klasztor przekształcono we wspólnotę żeńską. Została zlikwidowana w 1920 r. Podczas drugiej wojny światowej cerkiew Trójcy Świętej i sąsiadujący

z nią budynek uległy częściowemu zniszczeniu. Odrestaurowana w latach 1958–1963, jest obecnie siedzibą oddziału nowogrodzkiego Państwowego Archiwum Historycznego.

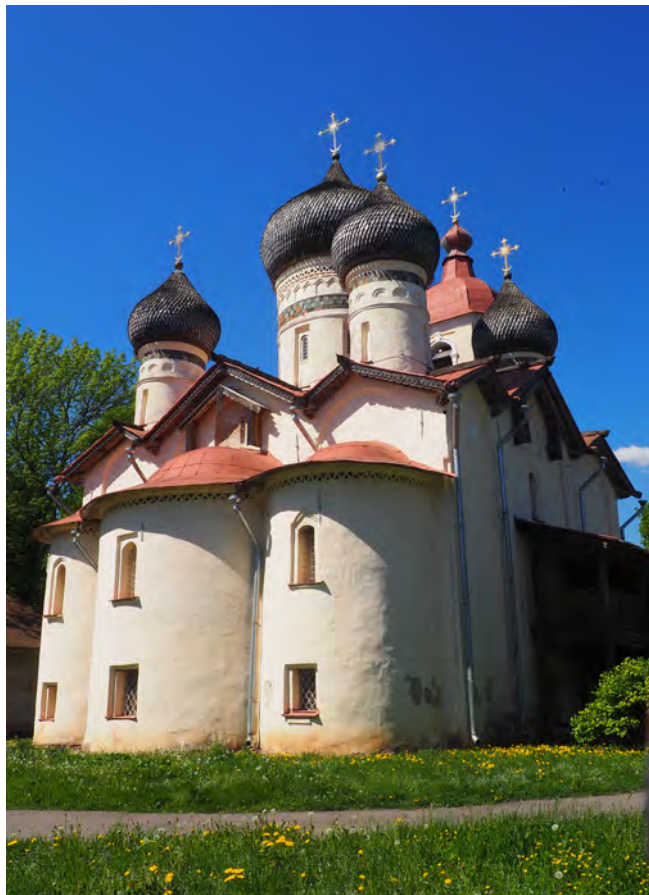
1.5. Cerkiew św. Teodora Stratelatesa przy ulicy Szczerkowej ul. Stratiłatowskaja

Wzniesiona przy nieistniejącej już obecnie ulicy Szczerkowej budowla jest jedyną zachowaną cerkwią w końcu nerewskim, która powstała w obrębie średniowiecznych wałów miejskich. Według miejscowych przekazów, najstarsza, być może murowana świątynia św. Teodora miała zostać wzniesiona już na początku XII w. W *Latopisie nowogrodzkim pierwszym* starszej redakcji czytamy, iż inicjatorem jej budowy był pewien Nowogrodzianin o imieniu Wojgost. Ufundowany przez niego 28 kwietnia 1115 r. obiekt pierwotnie miał być jednak poświęcony św. Teodorowi z Amasei, zwanemu na Rusi Tyronem († ok. 306 r.). Z czasem przybytek ten uległ zniszczeniu.

Jak podaje *Latopis nowogrodzki pierwszy* młodszej redakcji, budowę kolejnej murowanej cerkwi przy ulicy Szczerkowej, poświęconej innemu męczennikowi o tym samym imieniu, św. Teodorowi Stratelatesowi († ok. 319 r.), rozpoczęto w 1292 r. Jej uroczystą konsekrację celebrował arcybiskup nowogrodzki Klemens 18 października 1294 r. Obiekt ten, prawdopodobnie uszkodzony przez pożar końca nerewskiego w 1340 r., kilkakrotnie przebudowywano i restaurowano. W latopisach odnajdujemy wzmiankę o jego ponownej konsekracji w 1546 r. Szczególnie dotkliwie ucierpiał w czasie Wielkiej Smuty. Splądrowany i częściowo zburzony przez wojska szwedzkie w latach 1611–1617, został odbudowany z zachowaniem wcześniejszych założeń w latach 1682–1688.

Obecna postać zabytku kształtowała się w kilku etapach. Rodowód podpiwniczonygo korpusu na planie

Cerkiew
 św. Teodora
 Stratelatesa przy
 ulicy Szczerkowej.
 Widok od
 północy.

krzyża wpisanego w kwadrat oraz trzech półkolistych absyd wschodnich sięga zapewne końca XIII w. Natomiast cebulaste kopuły na smukłych tamburach – centralna i cztery mniejsze w narożach – pochodzą z końca XVIII stulecia. Dekoracja części starszej sprowadza się do pasm *bieguńca* na górnych krańcach ścian absyd. Kontrastują z tym bogate zdobienia tamburów, na których – poza *bieguńcami* – odnajdujemy m.in. *poriebriki* i fryzy arkadkowe. W ściany świątyni wmurowano kilka krzyży fundacyjnych.

Cerkiew św. Teodora Stratelatesa przy ulicy Szczerkowej. Widok od północnego wschodu.

Przylegającą od zachodu czterokondygnacyjną dzwonicę dobudowano w 1804 r. Z XIX w. pochodzi też zapewne dekoracja malarska wnętrza. Po gruntownej renowacji w latach 90. XX w. cerkiew św. Teodora Stratelatesa została w 2002 r. oddana Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej.

2. Koniec zagorodski

Koniec zagorodski był niewątpliwie najmniejszą z pięciu dzielnic średniowiecznego Nowogrodu Wielkiego, obejmującą obszar między linią umocnień na zachodzie i murem *Dietińca* na wschodzie. Północną granicę wyznaczała ulica Legoszczka (ob. Ludogoszczka), natomiast południową – zachowana w niemal niezmiennym, XII-wiecznym biegu ulica Pruska (Prusskaja). Rejon ten był jedyną częścią miasta, która nie miała bezpośredniego dostępu do Wołchowa – od rzeki oddzielał go kompleks kremla. Do specyficznej lokalizacji końca odnosi się także określający go toponim – „zagorodski”, tzn. położony „za grodem”. Termin ten pojawia

się w źródłach relatywnie późno. Autor *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* starszej redakcji wspomina o mieszkańcach końca zagorodskiego dopiero w narracji na temat zamieszek w Nowogrodzie Wielkim w 1218 r. i 1220 r.

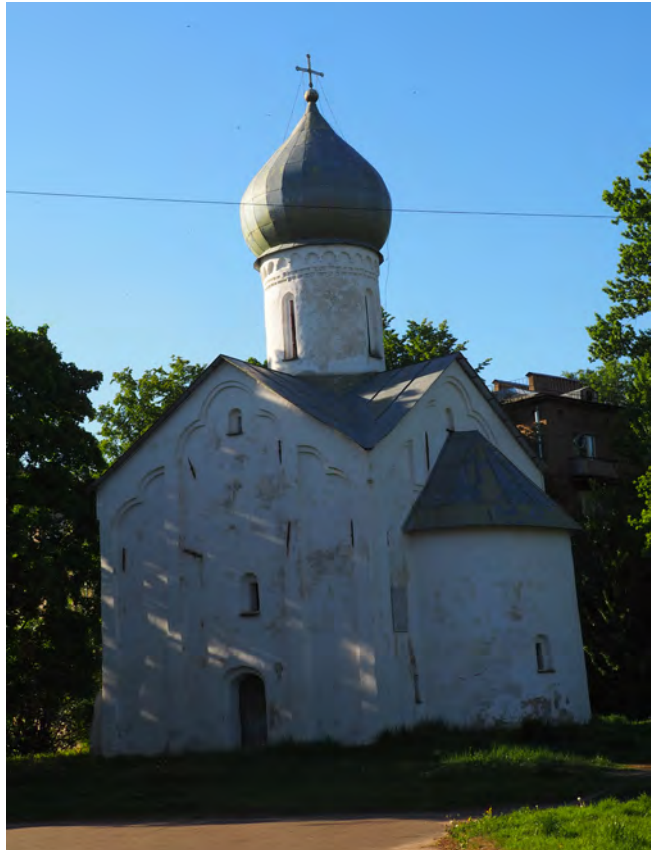
2.1. Cerkiew Dwunastu Apostołów „na rozpadlinach” ul. Diesiatinnaja

Z przekazu *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* starszej redakcji wynika, że cerkiew dedykowana dwunastu apostołom istniała w końcu zagorodskim, przy ulicy Pruskiej już w 1230 r. Nieopodal niej arcybiskup Spiridon (1229–1249) polecił założyć zbiorową mogiłę, w której miano grzebać ofiary klęski żywiołowej. Świątynia ta uległa zniszczeniu w późniejszym czasie. O budowie na tym miejscu kolejnego, drewnianego obiektu informuje młodszy wariant wspomnianego źródła w opisie wypadków z 1358 r. Inne latopisy podają natomiast, iż powstała wówczas cerkiew murowana. I ona nie przetrwała do naszych czasów.

Nową, drewnianą cerkiew ufundował arcybiskup Euty-miusz II w 1432 r. Już w 1454 r. zainicjował on budowę zachowanego do dziś przybytku murowanego. Świątynię wzniesioną na planie krzyża wpisanego w kwadrat wieńczy cebulasta kopuła na smukłym tamburze, aktualnie pokryta oliwkowozieloną blachą. Od wschodu do korpusu przylega półkolisty absyda. Istniał też obszerny narteks zachodni, został jednak rozebrany prawdopodobnie w XVI w. Elewacje ożywiono treflowo lub półtreflowo zakończonymi płycinami, a tambur ozdobiono m.in. pasami *poriebrika* i *bieguńca*.

Budowlę gruntownie odrestaurowano w latach 50. XX w. Odślonięto wówczas w jej wnętrzu fragmenty posadzki, będące pozostałością starszej świątyni (z 1358 r. lub 1432 r.). Odnowiona raz jeszcze w 2008 r. jest obiektem muzealnym, nieudostępnionym jednak do zwiedzania. Z cerkwi tej pochodzi prawdopodobnie duża ikona (153,7x62,7 cm) przedstawiająca Daniela w jaskini lwów, datowana na drugą po-

Cerkiew Dwunastu Apostołów „na rozpadlinach”. Widok od południowego wschodu.

łowę XVI w. Pierwotnie była ona częścią bocznych wrót ikonostasu. Obecnie znajduje się w zbiorach nowogrodzkiego Państwowego Muzeum Historycznego.

3. Koniec ludyński

Południową część Sofijskiej strony miasta, obejmującą teren od ulicy Pruskiej i muru *Dietinca*, dawni Nowogrodzianie nazwali końcem ludyńskim. Termin ten wywodzi się od słowiańskiego rzeczownika *ludzie* (*lud*), określającego w tym wypadku ogół mieszkańców miasta nad Wołchowem.

Po raz pierwszy koniec ludyński wspomniany jest w najstarszym latopisie Nowogrodu Wielkiego, w opisie rozległego pożaru z 1194 r. Na gramocie na korze brzozonej (nr 954), odkrytej podczas wykopalisk archeologicznych w 2005 r., datowanej na pierwszą połowę XII w., widnieje prywatny list Nowogrodzianina o imieniu Żyroczo, zawierający frazę: „ty okryłeś wstydem cały koniec ludyński”.

Mieszkańcy ludyńskiego końca musieli być zamożni. Wywierali też wpływ na losy miasta. Prawdopodobnie rozstrzygali sprawy swojej dzielnicy na własnym, lokalnym wiecu, który zbierał się na *Dietińcu*, obok nieistniejącej obecnie cerkwi św. św. Borysa i Gleba. Według miejscowej tradycji była ona „duchowym centrum” dla ludności z ulicy Pruskiej.

Naturalną wschodnią granicą końca ludyńskiego był brzeg Wołchowa, a także kanały, łączące się w tym rejonie z głównym nurtem rzeki. Od zachodu i południa dzielnicę ograniczała linia obwarowań miejskich. Właśnie tu zachował się jedyny ich murowany fragment, tzw. Biała (Aleksiejewska) Baszta, usytuowana w miejscu, w którym fortyfikacje dochodziły do brzegu kanału. Już w średniowieczu zabudowania wykraczały jednak poza ciąg umocnień. Za część końca ludyńskiego była więc też uważana tzw. Słoboda Woskriesienskaja, osada, należąca do monasteru Zmartwychwstania Pańskiego, położona nad jeziorem Miaczino.

3.1. Cerkiew Narodzenia Bogurodzicy w Monasterze Dziesięcinnym ul. Diesiatinnaja / ul. Pruskaja

Pierwszą wzmiankę o świątyni, usytuowanej przy ulicy Pruskiej i przylegającej do obwarowań miejskich, odnajdujemy w najstarszym latopisie nowogrodzkim w narracji na temat wydarzeń z 1327 r. Arcybiskup Mojżesz miał wówczas ufundować cerkiew Narodzenia Bogurodzicy

Monaster
Dziesięcinny.
Ruiny cerkwi
Narodzenia
Bogurodzicy.
Widok od
zachodu.

w żeńskim Monasterze Dziesięcinnym. Można przypuszczać, że wspólnota ta istniała znacznie wcześniej. W *Latoписie Abramki* czytamy, iż monaster założył Joachim Korsunianin już w 998 r.

Przybytek ten jest również pośrednio wspominany w *Opowieści o bitwie Nowogrodzian z Suzdalcami*, datowanej na połowę XIV stulecia. Podczas oblężenia grodu nad Wołchowem w 1170 r. przez sprzymierzone wojska kilku książąt ruskich, dowodzone przez Mściśława, syna Andrzeja Bogolubskiego, arcybiskup Eliasza-Jan II obnosił po wałach ikonę Bogurodzicy Znak (piszemy o niej niżej). Gdy procesja dotarła do miejsca, w którym – jak stwierdza autor – „obecnie znajduje się monaster świętej Bogurodzicy na Dziesięcinie”, wizerunek w nadnaturalny sposób poraził oblegających.

O tym, że Monaster Dziesięcinny założono przed XIV w., świadczyć też może łączona z nim jedna z najstarszych, zachowanych ikon nowogrodzkich (obecnie w zbiorach Galerii Trietiakowskiej w Moskwie), przedstawiająca

scenę Zaśnięcia Matki Bożej, a datowana na przełom XII i XIII w.

Najstarsza cerkiew była prawdopodobnie drewniana. Murowaną ufundował – jak podaje *Latopis nowogrodzki pierwszy* młodszej redakcji – w 1397 r. pewien wpływo- wy Nowogrodzianin, Izaak Onkiforowicz. Badania archeologiczne, przeprowadzone w 1960 r., wykazały, że miała ona klasyczny plan krzyża wpisanego w kwadrat, półkolistą absydę od wschodu i obszerny, zachodni narteks. Centralną kopułę wspierały cztery filary.

Lokalne przekazy informują, że w 1413 r. w Monasterze Dziesięcinnym wzniesiono drugą murowaną cerkiew, dedykowaną św. Janowi Chrzcicielowi, fundacji Iwana Morozowa. Być może, nie była ona budowlą wolnostojącą, lecz kaplicą boczną, przylegającą od południa do świątyni Narodzenia Bogurodzicy.

Oba obiekty oraz pozostałe zabudowania klasztorne bardzo ucierpiały w trakcie pożaru, który strawił tę część miasta w 1466 r. Monaster spłądrowały też i niemal całkowicie zniszczyły wojska szwedzkie na początku XVII w. Odrestaurowany został w następnych stuleciach. W latach 80. XVIII w., gdy zlikwidowano klasztor św. Barbary († ok. 305 r.) z pierwszej połowy XII w. – jedną z najważniejszych dla Nowogrodzian żeńskich wspólnot, relikwie męczennicy przeniesiono do Monasteru Dziesięcinnego i złożono w specjalnie w tym celu wzniesionej, drewnianej kaplicy bocznej, przylegającej od południa do cerkwi Narodzenia Bogurodzicy.

Kolejne przebudowy miały miejsce w XIX w. Na początku tego stulecia nad bramą klasztorną powstała monumentalna dzwonnica, istniejąca dziś w kształcie nadanym jej w 1903 r. Monaster został zlikwidowany w 1918 r., a w jego zabudowaniach ulokowano siedzibę nowogrodzkiego oddziału Wszechrosyjskiej Komisji Nadzwyczajnej do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem (Czeka), a następnie – nowogrodzkiego OGPU.

Rekonstrukcja
rysunkowa cerkwi
Narodzenia
Bogurodzicy
w Monasterze
Dziesięcinnym.
Wg: [http://
artmus.natm.ru/
content/istoriya-
desyatinnogo-
monastyrya](http://artmus.natm.ru/content/istoriya-desyatinnogo-monastyrya)
[dostęp:
24.03.2019].

Cerkiew Narodzenia Bogurodzicy, jakkolwiek zniszczona podczas drugiej wojny światowej, istniała jeszcze w 1945 r. Została rozebrana w latach 50. XX w. Ocalał jedynie niewielki fragment absydy. W pozostałych zabudowaniach mieści się Państwowe Muzeum Kultury Artystycznej Ziemi Nowogrodzkiej.

3.2. Cerkiew św. Błażeja, biskupa Sebasty ul. Kabierowa-Własjewskaja / ul. Bolszaja Własjewskaja

Zgodnie z miejscową tradycją, najstarszą drewnianą cerkiew dedykowaną biskupowi Sebasty św. Błażejowi († ok. 316 r.) wzniesiono już w 1111 r. Niektórzy badacze przypuszczają, iż wybudowano ją w miejscu świątyni pogańskiej, w której czczono Welesa (w źródłach staroruskich zwanego też Wołosem), patrona kupców i rzemieślników²³. Zdaje się przemawiać za tym fakt, iż cerkiew św. Błażeja stanęła przy nieistniejącej już dziś ulicy Wołosowej. Warto też wskazać na zbieżność brzmieniową cerkiewnosłowiańskiego wariantu imienia Błażej (Własij) z mianem pogańskiego bóstwa.

²³ Б.А. Рыбаков, *Язычество Древней Руси*, Москва 1987, s. 417–421.

Cerkiew
św. Błażeja,
biskupa Sebastya.
Widok od
zachodu.

Autorzy najstarszego latopisu nowogrodzkiego po raz pierwszy wspominają o tej świątyni w narracji na temat wydarzeń z 1184 r. Miała wówczas powstać „nowa drewniana cerkiew św. Błażeja”. Przetrwała do XIV w. Strawiona pożarem, została odbudowana ok. 1380 r. Zachowany do naszych czasów murowany przybytek męczennika z Sebastya wzniesiono – według *Latopisu nowogrodzkiego pierwszej młodszej redakcji* – w 1407 r. Cerkwi nadano kanoniczny układ krzyża wpisanego w kwadrat z półkolistą absydą od wschodu i centralną, cebulastą kopułą na wysokim tamburze. Na dekorację obiektu składają się treflowo i półtreflowo zakończone płyciny na elewacjach oraz pasma *bieguńca* przy górnej krawędzi ściany absydy oraz na tamburze, gdzie towarzyszy im fryz arkadkowy i wąski *poriebrik*. Efekt estetyczny wzbogaca ponadto złożony z łuków i półłuków dukt górnych krawędzi elewacji, odpowiadający strukturze sklepień przykrywających wnętrze.

Cerkiew kilkakrotnie przebudowano w XVIII i XIX w. Zapewne z tego okresu pochodzą też malowidła, częściowo

wo zachowane na elewacjach, m.in. wizerunek św. Błażeja nad głównym, zachodnim wejściem. Do wyposażenia świątyni należała też z pewnością duża ikona (118x85 cm) z początku XV w., ukazująca św. Błażeja w towarzystwie św. Spirydona († 348 r.), przechowywana aktualnie w nowogrodzkim Państwowym Muzeum Historycznym. Obiekt ucierpiał w trakcie drugiej wojny światowej. W latach 1954–1959 poddano go gruntownej renowacji.

3.3. Cerkiew Trójcy Świętej przy ulicy Riediatinej (w Jamskiej Słobodzie) ul. Troickaja / ul. Tielegina-Riediatina

Świątynię, zapewne drewnianą, wzniesiono na skrzyżowaniu istniejących już w średniowieczu ulic: Riediatinej (ob. Tielegina-Riediatina) oraz Probojnej (ob. Troickaja). W tekście *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* starszej redakcji odnajdujemy zagadkową informację, iż ufundowali ją w 1165 r. *Szeticinici*. Inne źródła podają odmienne warianty terminu: *Szetinici* i *Sztetinici*. Wśród badaczy brak jest zgodności co do ich identyfikacji. Dla polskiego Czytelnika najciekawsza jest chyba hipoteza, zakładająca, że pod tym określeniem kryją się albo miejscowi kupcy, zajmujący się sprowadzaniem towarów ze Szczecina, albo przybysze z Pomorza Zachodniego. Jak wiemy, w XII w. kontakty handlowe Nowogrodzian obejmowały już znaczną część basenu Morza Bałtyckiego.

Cerkiew drewnianą strawił pożar końca ludyńskiego w 1194 r. lub 1224 r. Świątynia murowana powstała w 1365 r. Podobnie jak jej poprzedniczkę, tę także ufundowali kupcy zajmujący się dalekosiężnymi transakcjami – Nowogrodzianie handlujący z Jugrami, ludem ugrofińskim, osiadłym na północno-zachodnim Uralu. Zachowały się jedynie fragmenty tej budowli: fundamenty i części ścian do wysokości ok. 1,5 metra. Prawdopodobnie miała ona układ krzyża wpisane go w kwadrat. Centralna kopuła spoczywała na czterech filarach, a półkolistą absydę zdobiły *poriebrik* i *bieguniec*.

Cerkiew Trójcy Świętej przy ulicy Riediatinej (w Jamskiej Słobodzie). Widok od południowego zachodu.

Cerkiew wielokrotnie przebudowano w XVII–XVIII w. Aktualną postać nadano jej w 1734 r. Z tego okresu pochodzi kopia na ośmiobocznym tamburze, dekorowana m.in. kolorowymi kaflami i *bieguńcem*, a być może także – malowidło na północnej elewacji. W 1832 r. od zachodu dobudowano obszerny narteks z trój kondygnacyjną dzwonnica. Po zniszczeniach wojennych świątynię odrestaurowano w latach 1975–1978.

3.4. Biała (Aleksiejewska) baszta ul. Troickaja

Biała
(Aleksiejewska)
baszta. Widok od
południa.

Na południowych peryferiach średniowiecznego miasta, w miejscu, w którym ówczesna linia umocnień stykała się z kanałem, wpadającym do Wołchowa, wznosi się Biała (Aleksiejewska) baszta. Jest ona jedyną murowaną częścią dawnych fortyfikacji Nowogrodu Wielkiego, która zachowała się do naszych czasów. Warto tu nadmienić, że ośrodek ten nadspodziewanie długo nie posiadał jednolitego systemu obwarowań. Początkowo – jak zaświadczyają autorzy latopisów – umocnienia wznoszono doraźnie, w sytuacji konkretnego zagrożenia zewnętrznego. Najprawdopodobniej już w XII–XIII w. powstały pierwsze, lokalne fortyfikacje w postaci ziemnych wałów. Decyzję o otoczeniu całego miasta jednolitą linią obronną podjęto dopiero u schyłku XIV stulecia, w okresie nasilających się aspiracji książąt moskiewskich, coraz bardziej otwarcie dążących do podporządkowania sobie kupieckiej republiki. W latach 1372–1392 wzniesiono dookoła Nowogrodu Wielkiego,

Woskriesienskaja słoboda.

po obu stronach Wołchowa ziemny wał, na którym ustawiono drewniane umocnienia. Całość została również obwiedziona fosą, którą wykopano, wykorzystując naturalne ciekły wodne: mniejsze rzeczki i kanały. We wschodniej części strony targowej, potencjalnie najbardziej narażonej na atak, wybudowano kamienny mur. W pozostałych rejonach z tego rodzaju budulca wzniesiono natomiast nadbramne baszty, umiejscowione u wylotu wszystkich ważniejszych ulic.

Po zajęciu Nowogrodu Wielkiego przez wojska Iwana III Srogięgo w 1478 r. większość kamiennych umocnień została rozebrana. Rozbudowa systemu obronnego ośrodka dokonała się, co ciekawe, w ostatnich latach panowania Iwana IV Groźnego (1533–1584), już po jego ostatecznej rozprawie z niepokornym miastem w 1570 r. Wzniesiono wówczas aż 38 baszt na targowej stronie (trzy z nich były kamienne). W części Sofijskiej powstało 25 baszt, wśród nich zaś dwie okrągłe, murowane, nadbrzeżne: Aleksiejewska i nieistniejąca już obecnie Piotrowska.

Woskriesienskaja
słoboda.

Cerkwie nad
jeziorem Mia-
czino: św. Jana
Miłosiernego
i Zmartwychwsta-
nia Pańskiego
(w głębi). Widok
od wschodu.

Interesujący nas tu obiekt wybudowano najprawdopodobniej w latach 1582–1584. Śwą pierwotną nazwę zawdzięczał on drewnianej cerkwi, dedykowanej św. Aleksemu, znajdującej się w pobliżu. Określenie Biała Baszta upowszechniło się dopiero w połowie XVII w., kiedy budowla została otynkowana. Była ona kamienno-ceglaną konstrukcją czterokondygnacyjną o zewnętrznej średnicy 11 m i grubości ścian 4,5 m.

Zabytek ucierpiał w trakcie walk z wojskami szwedzkimi w okresie Wielkiej Smuty. Odbudowano go w latach 1656–1657. Funkcję obronną baszta przestała pełnić na początku XVIII w. Gruntowne prace restauratorskie przeprowadzono tu w latach 1990–1995, przywracając budowli jej pierwotny kształt z XVI w. W 1992 r. obiekt został wpisany na listę światowego dziedzictwa UNESCO. Obecnie jest on filią nowogrodzkiego Państwowego Muzeum Historycznego. Został udostępniony zwiedzającym w 2018 r.

3.5. Cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego (Uwierzenia Apostoła Tomasza) nad jeziorem Miaczino Woskriesienskaja słoboda

Najstarsza cerkiew Zmartwychwstania Chrystusa, nosząca też wezwanie Uwierzenia Apostoła Tomasza, powstała nad jeziorem Miaczino najpóźniej w pierwszych dekadach XII w. *Latopis nowogrodzki pierwszy* starszej redakcji informuje, że w lipcu 1136 r. spłonęła drewniana świątynia w tamtejszym monasterze. Niewątpliwie był on wspólnotą żeńską, skoro w najstarszym zabytku historiografii Nowogrodu Wielkiego czytamy, że w 1192/3 r. zmarła igumienia Maria, a na jej następczynię wybrano mniszkę Eudokię.

Murowaną, główną świątynię klasztoru ufundował arcybiskup Martyriusz jesienią 1195 r. Prace budowlane trwały przez rok. W 1463 r. uległa ona znacznemu uszkodzeniu. Szybko jednak została odbudowana staraniem mieszkańców okolicznych ulic i poświęcona powtórnie przez arcybiskupa Jonę w 1464 r. Budowla przetrwała do dziś. Najprawdopodobniej wzniesiono ją na fundamentach wcześniejszej, XII-wiecznej. Wykorzystano przy tym zachowane fragmenty i powielono układ przestrzenny. Jest to kamiennie-ceglana budowla na planie krzyża wpisanego w kwadrat z wyższą i szerszą absydą główną, flankowaną przez dwie boczne. Prawdopodobnie posiadała jedną, cen-

Cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego nad jeziorem Miaczino. Widok od południowego wschodu.

tralną kopułę, która nie przetrwała. Imituje ją metalowy szkielec osadzony podczas prac konserwacyjnych w XX w. Górne partie elewacji północnej i absyd zdobią pasma *poriebrika* i *bieguńca*. W ściany północną i zachodnią wmurowano po dwa krzyże fundacyjne.

Tuż obok znajduje się druga, mniejsza kamiennie-ceglana świątynia, dedykowana św. Janowi Miłosiernemu. Oba zabytki mają postać zabezpieczonych ruin z zamurowanymi otworami okiennymi i wejściowymi. W pobliżu istnieją też pozostałości cmentarza z płytami nagrobnymi z lat 40. XIX w.

3.6. Cerkiew św. Jana Miłosiernego nad jeziorem Miaczino Woskriesienskaja słoboda

Według *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* starszej redakcji, w 1193/4 r. w monasterze Zmartwychwstania Pańskiego powstała druga, najprawdopodobniej drewniana cerkiew. Znajdowała się nad bramą klasztorną.

Cerkiew św. Jana Miłosiernego nad jeziorem Miaczino. Widok od południowego zachodu.

Ceglana świątynia św. Jana Miłosiernego († ok. 616 r.) miała zostać wzniesiona – jak podają późniejsze nowogrodzkie przekazy historyczne – w latach 20. XV w. Usytuowano ją na północ od przybytku Zmartwychwstania Pańskiego.

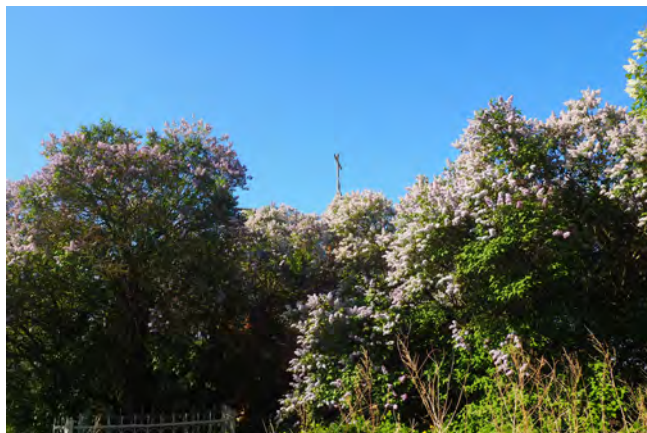
Ma ona typowy plan krzyża wpisanego w kwadrat z półkolistą absydą wschodnią. Cztery przetrwałe we wnętrzu filary świadczą o istnieniu niezachowanej kopuły centralnej. Uwagę zwraca bogata dekoracja fasady artykułowanej czterema lizenami. Składają się nań: uskokowy portal w ośli grzbiet, także obramienia flankujących go okien, przebiegający w połowie wysokości ściany fryz arkadkowy (w tym wypadku o trójkątnych szczytach) oraz treflowe obramienie szczelinowego okna ponad nim.

Świątynia nosi ślady późniejszych przebudów i renowacji. Z drugiej połowy XVII w. pochodzi prawdopodobnie mała cebulasta kopułka na wysokim, wąskim tamburze. W tym samym okresie dostawiono zapew-

Cerkiew św. Jana Miłosiernego nad jeziorem Miaczino. Widok od zachodu.

Cerkwie tonące w bzach nad jeziorem Miaczino.

ne dwuarkadową dzwonnice, a być może też – zmieniono formę łuków portalu i okien z półkola na ośli grzbiec. W fasadę wmurowano również dwa krzyże fundacyjne. Na północnej elewacji dostrzec można ślady wskazujące na to, że do korpusu cerkwi przylegała ongiś – skomunikowana z nią – obszerna, murowana budowla na planie zbliżonym do kwadratu, przykryta sklepieniem wspartym na pojedynczym, centralnym filarze. Mogła to być *trapeza*. Została rozebrana po likwidacji wspólnoty w latach 40. XVIII w.

3.7. Cerkiew Apostołów Piotra i Pawła na Sikorczej Górze (na cmentarzu Piotrowskim) Jurjewskoje szosse

Cerkiew
Apostołów
Piotra i Pawła na
Sikorczej Górze
(na cmentarzu
Piotrowskim).
Widok od
wschodu.

Miejscowa tradycja wiąże budowę pierwszej, drewnianej cerkwi dedykowanej apostołom z początkami żeńskiego monasteru Piotrowskiego, który powstał w czasach posługi pasterskiej biskupa Germana (1078–1095/6). O wzniesieniu świątyni murowanej informuje natomiast autor *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* starszej redakcji. Mieli ją ufundować 6 maja 1185 r. Nowogrodzianie mieszkający przy ulicy św. Łukasza. Prace budowlane ukończono w 1192 r. Wtedy też odbyła się konsekracja, celebrowana przez arcybiskupa Gabriela-Grzegorza (1187–1193).

Cerkiew należy do najstarszych zachowanych obiektów sakralnych w Nowogrodzie Wielkim. Wczesny czas powstania – gdy w architekturze staroruskiej nie wykształciły się jeszcze w pełni regionalne odrębności budowlane – tłumaczy, być może, jej podobieństwo do świą-

tyń kijowskich schyłku XI w. Budowlę wzniesiono z cegły. Nadano jej klasyczny układ krzyża wpisanego w kwadrat z centralną kopułą i trzema półkolistymi absydami wschodnimi.

O dalszych losach monasteru i świątyni wiemy niewiele. W XIII w. przez wiele lat igumenią wspólnoty była św. Krystyna (Charytyna) Litewska. Po śmierci, która miała miejsce ok. 1281–1287 r., pochowano ją w cerkwi św. św. Piotra i Pawła. Klasztor ucierpiał podczas najazdu szwedzkiego w 1611 r. Wspólnota została zlikwidowana w 1764 r. Cerkiew pełniła odtąd funkcję kaplicy cmentarnej. Kilkakrotnie przebudowywana w XIX w., stopniowo popadała w ruinę, a w trakcie drugiej wojny światowej została niemal doszczętnie zniszczona. Destrukcji nie powstrzymały podstawowe prace konserwatorskie w latach 60. XX stulecia ani wpisanie obiektu w 1992 r. na listę światowego dziedzictwa UNESCO. Podjęte z inicjatywy społecznej i trwające do dziś prace remontowe rozpoczęto dopiero w 2010 r.

STRONA TARGOWA

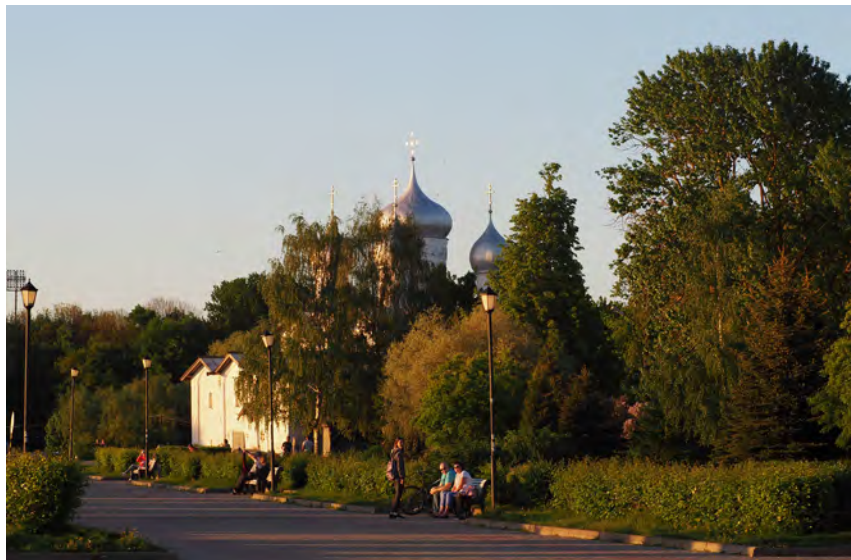
- A. Sobór św. Mikołaja na Dworze Jarosławowym (na Targu)
- B. Cerkiew Niewiast Niosących Wonności na Dworze Jarosławowym (na Targu)
- C. Cerkiew św. Prokopiusza na Dworze Jarosławowym (na Targu)
- D. Cerkiew św. Paraskiewy Piątnicy na Targu
- E. Cerkiew Zaśnięcia Bogurodzicy na Targu
- F. Cerkiew św. Jana Chrzciciela „na opokach” (na Targu)
- G. Cerkiew św. Jerzego na Targu
- H. Cerkiew Archanioła Michała na Targu (przy ulicy Michajłowej)
- I. Cerkiew Zwiastowania Bogurodzicy na Targu (przy ulicy Michajłowej)
- J. Cerkiew św. św. Borysa i Gleba w Płotnikach
- K. Cerkiew Narodzenia Bogurodzicy na Michalicy
- L. Cerkiew św. Teodora Stratelatesa nad Ruczajem
- Ł. Cerkiew św. Demetriusza z Tesaloniki
- M. Cerkiew św. Klemensa Rzymskiego
- N. Cerkiew Przemienienia Pańskiego przy ulicy Iłiniej
- O. Cerkiew Apostoła Filipa przy ulicy Nutnej (wraz z cerkwią św. Mikołaja Cudotwórcy)
- P. Cerkiew Proroka Eliasza na Sławnie (na Wzgórzu)
- R. Cerkiew Apostołów Piotra i Pawła na Sławnie (na Wzgórzu)
- S. Monaster Narodzenia Bogurodzicy (Antoniewski)

IX

Strona targowa

1. Koniec płotnicki

Koniec płotnicki, stanowiący północną część strony targowej, uznawany jest za jeden z najmłodszych rejonów Nowogrodu Wielkiego. Na wschodzie przylegał do linii umocnień miejskich, na zachodzie zaś dochodził do brzegu Wołchowa. Swą nazwę zawdzięcza toponimowi Płotniki, wywodzącemu się od staroruskiego rzeczownika oznaczającego cieślę. Można więc przypuszczać, że pierwotnie mieszkali tu rzemieślnicy parający się obróbką drewna. W *Latopisie nowogrodzkim pierwszym* starszej redakcji, w opisie pożaru, który spustoszył tę część miasta w 1134 r., wzmiankowany jest *ruczaj płotnicki*. Najprawdopodobniej autorzy źródła mieli tu na myśli jedną z najważniejszych arterii komunikacyjnych Nowogrodu Wielkiego: przecinający stronę targową szeroki kanał, w późniejszych przekazach określany jako Ruczaj Fiodorowski, zasypany i przekształcony w ulicę w 1954 r. Termin *Płotniki* odnajdujemy także we wspomnianym latopisie w narracji na temat wydarzeń z 1197 r. Natomiast relatywnie późno, bo dopiero w 1368 r., pojawia się w źródłach określenie *koniec płotnicki*. Można zatem przyjąć, iż dzielnicę tę wydzielono z sąsiedniego końca sławieńskiego w drugiej połowie XII stulecia. Granica między oboma rejonami przebiegać miała wzdłuż zachowanej do dziś ulicy o nazwie Rogatica.

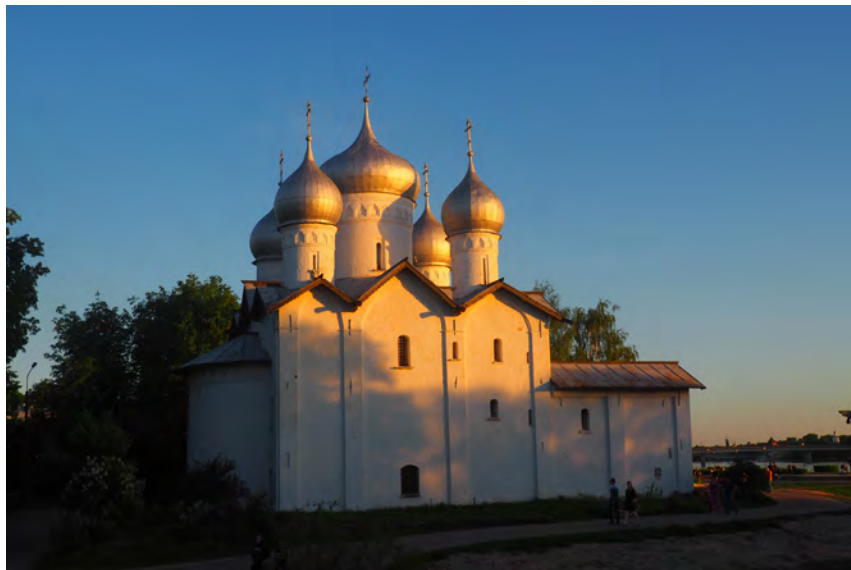

1.1. Cerkiew św. św. Borysa i Gleba w Płotnikach Nab. Aleksandra Niewskiego

W Płotnikach.

Wzmianki na temat tej świątyni, usytuowanej nieomal nad samym brzegiem Wołchowa, w pobliżu północnego wału miejskiego, pojawiają się w źródłach stosunkowo późno. *Latopis nowogrodzki czwarty* podaje, że budowa murowanej cerkwi św. św. Borysa i Gleba została ukończona w 1377/8 r. Autor źródła zanotował też, że posiadała ona jedną kopułę. Przybytek doznał znacznych uszkodzeń w pożarach tej części miasta w kwietniu 1494 r. i w 1521 r. Resztki murów rozebrano, by na starych fundamentach wznieść kolejną świątynię, istniejącą do dziś.

Twórcy wspomnianego latopisu informują, że w 1536 r. mieszkańcy dwóch pobliskich ulic (Zapolskiej i Koniuchowej) oraz kupcy moskiewscy i nowogrodzcy podjęli decyzję o budowie, z wykorzystaniem elementów wcześniejszej świątyni, nowej cerkwi świętych książąt Rurykowiczów, poszerzonej o dwie kaplice boczne, poświęcone ich ojcu, św. Włodzimierzowi I Wielkiemu oraz św. Mikołajowi Cu-

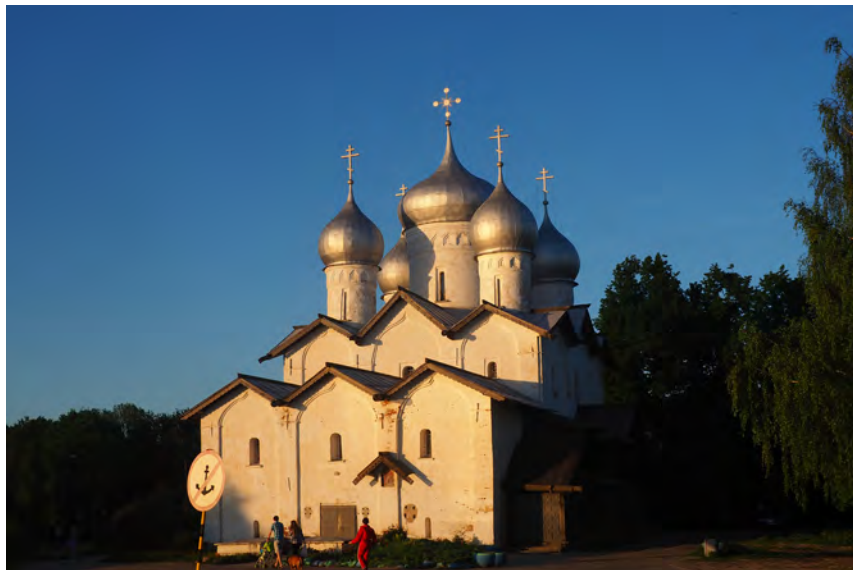

Cerkiew
św. św. Borysa
i Gleba
w Płotnikach.
Widok od
północy.

dotwórcy. Zadanie powierzono dwudziestu nowogrodzkim mistrzom-budowniczym, którzy – jeśli wierzyć przekazom – wykonali je w ciągu pięciu miesięcy i otrzymali wynagrodzenie w wysokości 53 rubli. Uroczysta konsekracja odbyła się 3 grudnia 1537 r.

Cerkiew ma plan krzyża wpisane w kwadrat, półkolistą absydę wschodnią oraz przestronny, trójdzielny zachodni narteks, znacznie niższy od korpusu. Ten tradycyjny układ, stosowany od wieków w architekturze całej Rusi, wzbogaca *piatigławie* – centralna kopuła większa, wsparta na czterech filarach, oraz cztery mniejsze. Wszystkie osadzono na wysokich tamburach i okryto cebulastymi hełmami.

Zabytek jest obiektem późnym. Z tego też względu zwielokrotnienie w nim liczby kopuł można uznać za przejaw upowszechniania się nowej – właśnie XVI-wiecznej – tradycji, charakterystycznej zwłaszcza dla Moskwy, ale spotykanej też w innych ośrodkach. Wystarczy przywołać znane nam już cerkwie nowogrodzkie: Trójcy

Cerkiew
św. św. Borysa
i Gleba
w Płotnikach.
Widok od
południowego
zachodu.

Świętej w monasterze Zesłania Ducha Świętego czy św. Teodora Stratelatesa, obie z XVI stulecia. Rzecz jasna, nie jest to *novum* absolutne. Pięciokopułowe świątynie wznoszono także wcześniej, z reguły jednak były to obiekty o szczególnej randze. Przykładowo: w Nowogrodzie Wielkim tego rodzaju budową odznaczały się sobór katedralny Sofii – Mądrości Bożej i sobór św. Mikołaja na Dworze Jarosławowym.

Na raczej skromną dekorację architektoniczną składają się płyciny w osli grzbiet na elewacjach oraz zdobienia tamburów, które obiega m.in. fryz arkadkowy o trójkątnych szczytach. W ściany cerkwi wmurowano kilka krzyży fundacyjnych, przeniesionych – być może – ze starszej świątyni. Jeden z nich ma już kształt charakterystyczny dla XVI w.: z dwoma poprzecznikami i ukośnikiem. Wyryto na nim cyrylicą inskrypcję: „Król Chwały, Jezus Chrystus, zwyciężył! Panie, zbaw i zmiłuj się nad swoim sługą. Ofiaruj mu, Panie, zdrowie, zbawienie, odpuszczenie grzechów i żywot wieczny!”.

Cerkiew
św. św. Borysa
i Gleba
w Płotnikach.
Krzyż fundacyjny.

Świątynia była niewątpliwie bogato wyposażona. Wiąże się z nią kilka cennych ikon, przechowywanych aktualnie w zbiorach nowogrodzkiego Państwowego Muzeum Historycznego. Są to m.in.: duża ikona (117,5x93,7 cm) przedstawiająca św. św. Borysa i Gleba na koniach, powstała najprawdopodobniej niebawem po wzniesieniu pierwszej murowanej cerkwi płotnickiej, ikona Zwiastowania Bogurodzicy z niewielkim wizerunkiem św. Teodora Stratelatesa, datowana na drugą połowę XIV w., oraz pochodząca z tego samego czasu ikona św. Mikołaja, przedstawiająca też osiemnaście scen z jego żywotu.

W trakcie drugiej wojny światowej obiekt nie doznał poważniejszych zniszczeń. Poddany remontowi w latach 50. XX w., od 1992 r. jest czynną świątynią należącą do Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej.

1.2. Monaster Narodzenia Bogurodzicy na Michalicy ul. Mołotkowskaja

Monaster
Michalicki.
Cerkiew
Narodzenia
Bogurodzicy.
Widok od
południa.

Żeński monaster Narodzenia Bogurodzicy, położony w dochodzącej do umocnień miejskich wschodniej części końca płotnickiego, zwany jest też Michalickim lub Mołotkowskim. Pierwszy z przydomków ma rodowód średniowieczny i wywodzi się prawdopodobnie od imienia Michał, które nosił jeden z patronów wspólnoty, św. Michał Malein († 962 r.). Drugi termin, który upowszechnił się w okresie późniejszym, nawiązuje do profesji mieszkańców dzielnicy – kowali, płatnerzy i innych rzemieślników trudniących się wytwarzaniem oręża. Monaster został zlikwidowany w 1764 r. Zachowały się natomiast dwie przynależące do niego świątynie: Narodzenia Bogurodzicy i św. Michała Maleina.

Co ciekawe, fundatorką żeńskiego monasteru Narodzenia Bogurodzicy oraz znajdującej się na jego terenie drewnianej cerkwi pod tym samym wezwaniem była

Monaster
Michalicki.
Cerkiew
św. Michała
Maleina. Widok
od północnego
zachodu.

kobieta – małżonka księcia Jarosława IV Włodzimierzowicza, sprawującego rządy w Nowogrodzie Wielkim w latach 1181/2–1184, 1187–1196 i 1197–1199. „W tym samym roku – notuje anonimowy autor najstarszego latopisu nowogrodzkiego przy okazji narracji na temat wydarzeń z 1199 r. – wybudowała księżna Jarosławowa cerkiew na Michalicy, w monasterze Narodzenia Świętej Bogurodzicy, a igumenią [w nim] ustanowiono wdowę po posadniku Zawidzie”. Niestety, żadne ze znanych nam źródeł nie podaje imienia tej władczyni. Jak wykazały badania genealogiczne nad rodem Rurykowiczów, przeprowadzone m.in. przez polskiego historyka, Dariusza Dąbrowskiego²⁴, założycielka klasztoru Narodzenia Bogurodzicy była siostrą Marii Szwarnowny, żony księcia włodzimierskiego, Wsiewołoda III Wielkie

²⁴ Czytelnika zainteresowanego pochodzeniem i koneksjami rodzinnymi książąt nowogrodzkich, wspomnianych w niniejszej książce, odsyłamy do monumentalnej monografii w języku polskim: D. Dąbrowski, *Genealogia Mścisławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV w.)*, Kraków 2008. Informacje na temat Jarosława IV Włodzimierzowicza, jego małżonki i jej siostr znajdują się na stronach: 585–595.

Gniazdo (1176–1212), która również zorganizowała żeńską wspólnotę monastyczną (Zaśnięcia Bogurodzicy we Włodzimierzu nad Kłaźmą), a ponadto miała próbować swoich sił w twórczości literackiej²⁵.

Nowogrodzka księżna zmarła 25 grudnia 1200 r. Z nieznanych nam przyczyn nie została pochowana we własnej fundacji, lecz w przybytku wzniesionym przez swoją siostrę Marię, we Włodzimierzu nad Kłaźmą. Dlaczego zakładała zatem monaster nad Wołchowem? Znaczący zagadnienia przypuszczają, że mogła kierować nią chęć upamiętnienia swoich dwóch przedwcześnie zmarłych synów: Iziasława i Rościsława. Obaj Jarosławowicze rozstali się z życiem w 1198 r. i zostali pogrzebani w monasterze św. Jerzego pod Nowogrodem Wielkim. Jeśli wierzyć miejscowym legendom, księżnej miał się też dwukrotnie objawić św. Michał Malein († 962 r.), nakazując jej wznieść przybytek na swoją cześć.

Pierwsza, drewniana cerkiew Narodzenia Bogurodzicy spłonęła wskutek uderzenia pioruna w 1377 r. Dwa lata później na jej miejscu stanęła świątynia murowana. Nader szczęśliwie ominął ją wielki pożar, który w 1385 r. strawił niemal całą targową stronę miasta. Autor *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* młodszej redakcji zdaje się nie mieć wątpliwości, iż stało się tak dzięki opiece Opatrzności i wstawiennictwu patronki.

Świątynia ma klasyczny plan krzyża wpisane w kwadrat z półkolistą absydą od wschodu. Wieńczy ją centralna, lekko cebulasta kopuła, wsparta na czterech filarach i poprzedzona wysokim, ale nieco przysadzistym tamburem. Zniszczona przez pożary w 1534 r. i 1696 r. została gruntownie przebudowana na przełomie XVII i XVIII w.

²⁵ Przypisywany księżnej Marii tekst *Pouczenie dla synów* został przetłumaczony na język polski przez współautorkę tego przewodnika: Z.A. Brzozowska, *Pochwała wielkiej księżnej włodzimierskiej Marii. Edycja i przekład nieznanego zabytku literatury staroruskiej*, „Slavia Antiqua” 54, 2013, s. 299–312.

Z tego czasu pochodzi zapewne oszczędna, klasycyzująca dekoracja architektoniczna – m.in. gładkie pilastry i trójlistkowe gzymsy na elewacjach oraz zakończone trójkątnymi szczytami obramienia okien.

W XIX w., już po likwidacji monasteru, od zachodu dobudowano obszerny narteks, znacznie niższy od korpusu. Cerkiew ucierpiała podczas drugiej wojny światowej. W trakcie restauracji w latach 1955–1956 przywrócono jej postać XVII-wieczną, odsłaniając zarazem fragmenty pierwotnej budowli z 1379 r. Od lat 90. XX w. jest czynną świątynią Staroprawosławnej Cerkwi Pomorskiej, zrzeszającej pomorców, jeden z odłamów staroobrzędowców (starowierów, starowierców), którzy wyodrębnili się z Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w proteście wobec liturgicznych reform przeprowadzonych w latach 1652–1657 przez Nikona, patriarchę Moskwy i całej Rusi.

W pobliżu świątyni Narodzenia Bogurodzicy zachowała się druga murowana cerkiew monastyczna, dedykowana św. Michałowi Maleinowi. Została wzniesiona w połowie XVI w., podobnie jak przylegająca do niej *trapeza*, a w XVII w. – przebudowywana. Wówczas też powstała czterokondygnacyjna dzwonnica o kwadratowej podstawie i ośmiobocznej nadbudowie, zwieńczona dachem hełmowym. Kompleks odrestaurowano w 1961 r.

1.3. Cerkiew św. Teodora Stratelatesa nad Ruczajem ul. Fiodorowskij ruczej

Wzniesiona na targowej stronie miasta świątynia dedykowana św. Teodorowi Stratelatesowi († ok. 319 r.) musiała powstać przed 1329 r. Pod tą bowiem datą *Latopis nowogrodzki pierwszy* starszej redakcji opisuje pożar, który rozgorzał „w Płotnikach”, w dworze Ondrieszki, a następnie rozprze-strzenił się na znaczne połacie zabudowań, obejmując teren „aż do cerkwi św. Teodora”. Warto dodać, że patron świątyni użyczył miana jednej z najważniejszych wodnych arterii

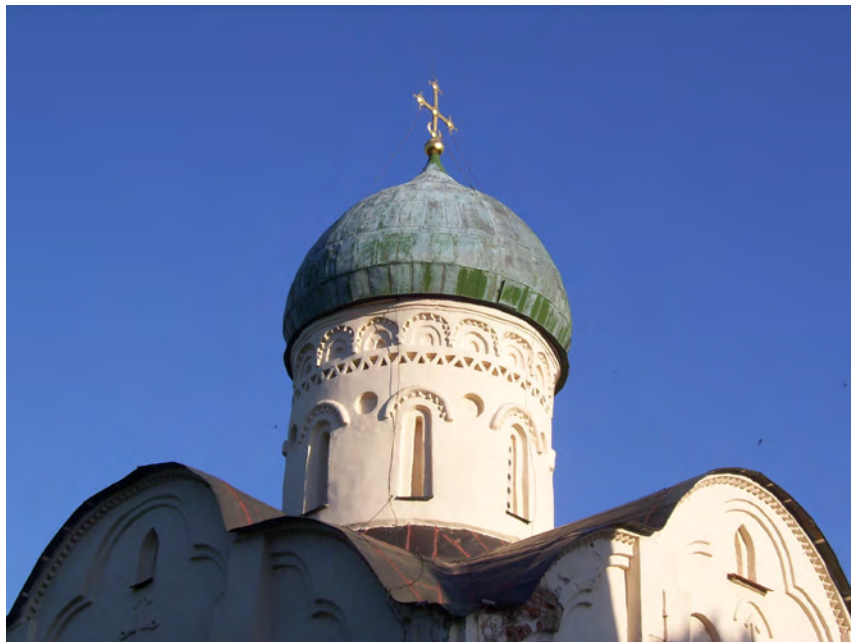

Cerkiew
św. Teodora
Stratelatesa nad
Ruczajem. Widok
od południowego
zachodu.

komunikacyjnych średniowiecznego Nowogrodu Wielkiego, tzw. Ruczajowi Fiodorowskiemu.

Jak informuje autor młodszej redakcji wspomnianego źródła, zachowaną do dziś murowaną cerkiew ufundowali w 1360 r. Symeon Andriejewicz i jego pobożna matka Natalia. Prace budowlane trwały rok. Wspomniana kobieta musiała być majątną i wpływową osobą, skoro – jeśli wierzyć lokalnym przekazom – zleciła budowę jeszcze kilku innych obiektów, m.in. cerkwi św. Andrzeja Jurodiwego pod Nowogrodem Wielkim oraz św. Mikołaja w Starej Rusie.

Świątynię wzniesiono na typowym planie krzyża wpisane go w kwadrat z półkolistą absydą wschodnią. Nad korpusem góruje wsparta na czterech kwadratowych filarach lekko cebulasta kopuła na wysokim i szerokim tamburze, pokryta ciemnozieloną, zapewne miedzianą, blachą. Zwraca uwagę bardzo bogaty detal architektoniczny. Mię-

Cerkiew
św. Teodora
Stratelatesa nad
Ruczajem. Kopyta.

dzy lizeny, ujmujące naroża i dzielące lica ścian, wkomponowano smukłe płyciny zakończone łukami treflowymi lub zwielokrotnionymi półłukami. Oba wejścia, południowe i północne, oraz szczelinowe, osadzone w płytkich wnękach okna korpusu zamknięto łukiem ostrym. Kształt zamknięć szczelinowych okien w tamburze powtarzają podbite *poriebrikiem* półkoliście wygięte listwy nad każdym z otworów, rozdzielone małymi, okrągłymi blendami. Wyżej umieszczono pas *bieguńca* i uskokowy fryz arkadkowy, w którym każdą z arkadek okolono *poriebrikiem*. Dekorację uzupełniają płaskorzeźbione krzyże oraz trzy krzyże fundacyjne – dwa wmurowane w elewację zachodnią, a jeden – w ścianę absydy. Ciekawy efekt wizualny daje też złożony z łuków i półłuków dukt górnych krawędzi murów.

Podczas badań archeologicznych przy południowej elewacji odkryto niewielkie pomieszczenie, które miało

najprawdopodobniej służyć fundatorom za grobowiec: w jego wnętrzu odnaleziono bowiem fragmenty kamiennych sarkofagów w kształcie łodzi, pochodzących z XIV w.

Wnętrze cerkwi zdobią malowidła wykonane w latach 60.–70. XIV w. Na jednym z *graffiti* widnieje data AM 6886 (AD 1378), którą można zatem uznać za *terminus ante quem* powstania polichromii. Dobór i rozmieszczenie przedstawień wpisuje się doskonale w kanon malarstwa bizantyńsko-prawosławnego. Dominują przedstawienia Chrystusa i sceny z Jego życia. Ponieważ patronem świątyni był św. Teodor Stratelates, odnajdujemy także kilka wizerunków świętych wojowników. Przedstawiono tu również ewangelizatora Rusi, św. Włodzimierza I Wielkiego oraz jego dwóch synów-męczenników, św. św. Borysa i Gleba.

Pod względem stylistyczno-formalnym malowidła cechuje nasycenie światłem. Może to być echem upowszechniającej się w owym czasie nauki o energiach bożych św. Grzegorza Palamasa († 1359 r.). Artyści przybyli prawdopodobnie z Bizancjum. Dopuszcza się również autorstwo tego samego zespołu, który wykonał polichromię w świątyni Zaśnięcia Bogurodzicy na Wołotowym Polu. Twórcy mogli też być związani z warsztatem Teofanesa Greka (piszemy o nim niżej), Bizantyńczyka, aktywnego w Nowogrodzie Wielkim w latach 70. i 80. XIV w., autora unikalnych malowideł w cerkwi Przemienienia Pańskiego przy ulicy Iliniej.

W XIV–XV w. empora służyła jako swego rodzaju sala szkolna, w której przyszli duchowni i urzędnicy pobierali lekcje czytania i pisania. Pozostawili oni liczne *graffiti*: kaligraficzne litery, krótkie napisy i frazy z popularnych wówczas piosenek.

Ze świątynią wiąże się wiele cennych ikon, np. wizerunek Chrystusa Zbawiciela z końca XIV w. czy też wielka ikona (137x109,3 cm) patrona świątyni, datowana na XVI w. – obie przechowywane w zbiorach nowogrodzkiego Państwowego Muzeum Historycznego.

Budowla znacznie ucierpiała w okresie Wielkiej Smuty. Dzieła zniszczenia dopełnił pożar targowej strony miasta w 1696 r. W 1697–1698 r. cerkiew odremontowano i powiększono o obszerny narteks zachodni z wysokością, murowaną dzwonnica o kwadratowej podstawie i ośmiobocznej, ażurowej nadbudowie. Kolejna przebudowa miała miejsce w XIX w. Zatynkowano wówczas większość malowideł. Odslonięto je i profesjonalnie zabezpieczono w 1910 r. Po zniszczeniach wojennych zabytek odrestaurowano w latach 50. XX w., a w latach 1972–1991 poddano konserwacji polichromię. Obecnie jest on filią nowogrodzkiego Państwowego Muzeum Historycznego.

1.4. Cerkiew św. Demetriusza z Tesaloniki ul. Bolszaja Moskowskaja

O zniszczeniu drewnianej cerkwi dedykowanej św. Demetriuszowi z Tesaloniki († ok. 305 r.), usytuowanej przy nieistniejącej już obecnie ulicy Sławkowej, autor najstarszego latopisu nowogrodzkiego wspomina przy opisie rozległego pożaru z listopada 1261 r. Następną, także drewnianą świątynię zbudowano w tym samym miejscu pod koniec XIII w. lub w pierwszych latach kolejnego stulecia. Ona również – wraz z sześcioma innymi – spłonęła niebawem, w lipcu 1311 r. Jak podaje *Latopis nowogrodzki* pierwszy młodszej redakcji, w 1381 r. ufundowano obiekt murowany. Trwające około roku prace budowlane musiały być wadliwe, skoro – według naocznego świadka – budowla „rozsypała się” zaledwie kilka dni po uroczystej konsekracji. Odrestaurowano ją w 1383 r.

Miejscowa tradycja łączy świątynię z księciem moskiewskim Dymitrem Dońskim (1359–1389). Miał on ufundować w Nowogrodzie Wielkim cerkiew ku czci swego patrona jako wotum dziękczynne za pomoc, okazaną mu przez świętego w zwycięskiej bitwie z dowodzonymi przez Mamaja wojskami tatarskimi, która

Cerkiew
św. Demetriusza
z Tesaloniki.
Widok od
południowego
wschodu.

Cerkiew
św. Demetriusza
z Tesaloniki.
Kopuła.

rozegrała się 8 września 1380 r. na Kulikowym Polu. Przybytek ten pochłonął pożar w 1403 r., a jego pozostałości rozebrano.

Istniejącą obecnie murowaną cerkiew św. Demetriusza wzniesiono w 1492/3 r., nawiązując do formy świątyni z XIV w. Jest to klasyczna budowla o układzie krzyża wpisanego w kwadrat, zwieńczona pokrytą blachą centralną, cebulastą kopułą na wysokim i szerokim tamburze. Przylegająca od wschodu absyda stanowi ocalały fragment XV-wiecznej poprzedniczki. Zachodni narteks dobudowano pod koniec XVII w. podczas gruntownej restauracji po kilku pożarach. Z tego czasu pochodzi też dostawiona od południa dzwonnica.

Zabytek odznacza się bogatą dekoracją. Lica murów ożywiają płyciny o wielolistnych zakończeniach złożonych z łuków i półłuków. Na szczególną uwagę zasługują zwielokrotnione, przemiennie ułożone pasma *poriebrika* i *bieguńca*, zdobiące szczytowe partie elewacji oraz tambur, na którym pojawia się ponadto klasyczny fryz arkadkowy. Uszkodzoną podczas drugiej wojny światowej budowlę odnowiono w 1949 r.

1.5. Cerkiew św. Klemensa Rzymskiego ul. Bolszaja Moskowskaja

Według miejscowej tradycji latopisarskiej, najstarszą murowaną świątynię dedykowaną papieżowi Klemensowi († ok. 100 r.) miał ufundować, przy nieistniejącej już ulicy Iworowej, biskup Nifont już w 1153 r. W rzeczywistości była to jednak najprawdopodobniej budowla drewniana. Autorzy *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* starszej redakcji informują, iż podczas rozległego pożaru targowej strony miasta w 1326 r. spłonął także przybytek św. Klemensa. Na jego miejscu u schyłku XIV w. powstała świątynia murowana, która zawałiła się w 1517 r., a jej pozostałości rozebrano.

Cerkiew
św. Klemensa
Rzymskiego.
Widok od
zachodu.

Istniejącą obecnie cerkiew murowaną wybudowano w 1519/1520 r. Jej fundatorem był moskiewski kupiec Wasyl Nikiticz Tarakanow, który nad Wołchow przeniósł się wraz z rodziną na rozkaz Iwana III Srogiego. Osiadł w dworze w pobliżu świątyni, która powtarzała prawdopodobnie założenia poprzedniczki. Ma plan krzyża wpisane-go w kwadrat z półkolistą absydą wschodnią. Wspartą na czterech filarach, krytą blachą, półkolistą kopułę poprzedza wysoki i szeroki tambur. Za inspirację moskiewską można uznać wyjątkową obszerność niskiego narteksu oraz dostępne od zachodu, przez narteks, podpiwniczenie cerkwi, do wnętrza której prowadzi – nietypowo – zewnętrzna, drewniana klatka schodowa dostawiona po stronie południowej.

Na bogate zdobienia świątyni składają się m.in. płyciny na elewacjach, zwieńczone wielolistnymi łukami i półłukami, oraz pasma *poriebrika* i *bieguńca* – poje-

Cerkiew
św. Klemensa
Rzymskiego.
Widok od
wschodu.

dyncze przy górnej krawędzi ściany absydy i z wielokrotnie na tamburze, gdzie towarzyszy im klasyczny fryz arkadkowy. Nasuwa to skojarzenia z detalem architektonicznym, usytuowanej w bezpośrednim sąsiedztwie, nieco starszej cerkwi św. Demetriusza z Tesaloniki, która mogła posłużyć za wzorzec. Dekoracyjny efekt daje też złożony z łuków i półłuków przebieg górnych krawędzi elewacji, znany z kilku wcześniejszych świątyń nowogrodzkich, m.in. z cerkwi św. Teodora Stratelatesa nad Ruczajem.

Po obu stronach wejścia do narteksu umieszczono trzy – charakterystyczne dla średniowiecznego Nowogrodu Wielkiego – kamienne krzyże fundacyjne. Z wystroju malarskiego wnętrza przetrwały tylko fragmenty w kilku wnękach okiennych. Po zniszczeniach wojennych zabytek odrestaurowano w latach 1952–1956.

2. Koniec sławieński

Koniec sławieński jest najprawdopodobniej jedną z najstarszych – obok *Dietińca* oraz dzielnic nerewskiej i ludyńskiej – części Nowogrodu Wielkiego. Tu właśnie znajdował się Dwór Jarosławowy i Targ, zapewne najwcześniej zasiedlone kwartały targowej strony miasta. Dzielnica zawdzięcza swą nazwę dawnej osadzie słowiańskiej Sławno, niekiedy – ze względu na położenie – obdarzanej też w miejscowych przekazach mianem Wzgórza, na której obszarze w połowie X stulecia miał powstać Nowogród Wielki. W najstarszym miejscowym latopisie toponim ten pojawia się po raz pierwszy we wzmiance o pożarze z 1105 r. Termin *koniec sławieński* odnajdujemy natomiast we wspomnianym źródle przy opisie wydarzeń z 1231 r.

Najprawdopodobniej koniec sławieński obejmował początkowo całą targową stronę miasta. Na zachodzie jego naturalną granicą było koryto Wołchowa, a na południu – bieg wpadającej doń rzeczki Tarasowiec. Od wschodu dzielnicę ograniczała linia obwarowań miejskich. Po wydzieleniu się w drugiej połowie XII stulecia końca płotnickiego, północną rubież rejonu sławieńskiego wyznaczała ulica Rogatica.

W 1723 r. car Piotr I Romanow (1682–1725) nakazał gruntowną przebudowę targowej strony miasta. Według planu z 1732 r., wzorowanego na układzie urbanistycznym St. Petersburga, wytyczono na terenie końców sławieńskiego i płotnickiego – bez uwzględnienia specyfiki zabudowy średniowiecznej – siatkę ulic krzyżujących się pod kątem prostym. Doprowadziło to do likwidacji dawnych ulic i znacznej części obiektów świeckich.

2.1. Cerkiew Przemienienia Pańskiego przy ulicy Iliniej ul. Ilinia

Nie wiemy, kiedy przy ulicy Iliniej, głównym dukcie końca sławieńskiego, zbudowano najstarszą, zapewne drewnianą świątynię Przemienienia Pańskiego. Można przypusz-

Cerkiew
Przemienienia
Pańskiego przy
ulicy Iliniej. Widok
od południowego
wschodu.

czać, że istniała ona już w drugiej połowie XII w. Późniejsza miejscowa tradycja łączyła ją bowiem z cudowną ikoną Bogurodzicy Znak, która miała uchronić miasto podczas oblężenia w 1170 r. Wzmianek o ikonie, jak i o świątyni, w której była przechowywana, nie odnajdziemy jednak w *Latopisie nowogrodzkim pierwszym* starszej redakcji, spisowanym nieomal na bieżąco. Najstarsza zawarta w nim informacja odnosi się dopiero do 1329 r., kiedy to rejon przy ulicy Iliniej doszczętnie spłonął, a pastwą pożogi padła m.in. cerkiew Przemienienia Pańskiego.

Obecną, murowaną świątynię zbudowano w 1374 r. Uroczystej konsekracji dokonał arcybiskup Aleksy (1359–1388) w asyście duchownych katedralnego soboru Sofii i przełożonych okolicznych monasterów. Oprócz kultowych, cerkiew pełniła też funkcje rezydencjonalne. Według *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* młodszej redakcji, mieszkali przy niej w czasie pobytu nad Wołchowem zwierzchnicy Cerkwi Ruskiej, metropolici kijowscy. Dla przykładu: w 1391 r. w pobliżu budowli arcybiskup Jan III

Cerkiew
Przemienienia
Pańskiego przy
ulicy Iliniej. Widok
od północnego
zachodu.

wraz z duchowieństwem nowogrodzkim witał metropolitę Cypriana (1381–1383; 1390–1406).

Świątynię, jedną z największych wśród nowogrodzkich zabytków, wzniesiono na planie krzyża wpisanego w kwadrat z półkolistą absydą od wschodu. Centralną, cebulastą kopułę na wysokim tamburze wspierają cztery kwadratowe filary. O istnieniu niskiego, obszernego narteksu, rozebranego w 1936 r., świadczą ślady na zachodniej elewacji korpusu. Pierwotnie wieńczyła go dzwonnica. Możemy ją dostrzec na ikonie z drugiej połowy XV w., ilustrującej wspomniane wyżej wydarzenie z 1170 r.

Obiekt otrzymał jedną z najbogatszych w Nowogrodzie Wielkim oprawę dekoracyjną. Elewacje zdobią płyciny z łukowymi i półłukowymi wielolistnymi zwieńczeniami, a ścianę absydy – smukłe arkadowania. Lica murów ozywają ponadto liczne blendy zakończone półkolistym łukiem lub trójkątnym szczytem. Niektóre z nich wypełniono malowidłami, np. w blendzie nad wejściem zachodnim widnieje przedstawienie Bogurodzicy w typie *Hodegetria*.

Cerkiew
Przemienienia
Pańskiego przy
ulicy Iliniej.
Fragment
polichromii
Teofanesa
Greka: Chrystus
Pantokrator.

Wejścia ujęto uskokowymi portalami o półkolistych archiwoltach. Nad portalem południowym kształt ten powtarza listwa podbita *poriebrikiem*. Tego rodzaju oprawę ma też *triforium* na elewacji południowej, większość pozostałych okien korpusu, wszystkie, rozmieszczone w dwóch rzędach, okna absydy, oraz okna tamburu. Zdobią go ponadto dwa, rozdzielone *bieguńcem*, pasma fryzu arkadkowego – dolne, w klasycznej postaci, oraz górne, utworzone z uskokowych, trójlistnych arkadek wzbogaconych *poriebrikiem*. W elewacji wmurowano też kilka krzyży fundacyjnych.

Największa wartość artystyczna świątyni Przemienienia Pańskiego tkwi jednak nie w architekturze, lecz w unikalnej polichromii w jej wnętrzu. Autor *Latopisu nowogrodzkiego trzeciego* zaświadcza, że została ona ukończona w 1378 r., a powstała dzięki staraniom mieszkańców ulicy Iliniej oraz pobożnego – i niewątpliwie majątnego – bojara Wasyla Daniłowicza Maszkowa, członka jednego z najważniejszych XIV-wiecznych rodów nowogrodzkich. Jego ojciec i dwaj bracia, Fiodor i Michał, piastowali urząd *posadnika*.

Malowidła wykonał – jak podaje źródło – mistrz Teofanes Grek († 1405/1415 r.). Obok działającego w Moskwie Andrzeja Rublowa († 1428/1430 r.), był on jednym

Cerkiew
Przemienienia
Pańskiego przy
ulicy Iliniej.
Fragment poli-
chromii Teofanesa
Greka: Trójca Sta-
rotestamentowa.

z najwybitniejszych artystów kręgu wschodniego chrześcijaństwa u schyłku wieków średnich. Nadany mu na Rusi przydomek „Grek” sugeruje, że pochodził z Bizancjum. Przed przybyciem nad Wołchow w latach 70. XIV w. miał ozdobić kilka świątyń w Konstantynopolu, Chalcedonie, Galacie i w krymskiej Kaffie. Jednak tylko polichromia nowogrodzka nie budzi wątpliwości co do osoby jej autora.

Cerkiew
Przemienienia
Pańskiego przy
ulicy Iliniej.
Fragment
polichromii
Teofanesa Greka:
Teofanesa Greka:
Stylici.

Cerkiew
Przemienienia
Pańskiego przy
ulicy Iliniej.
Fragment
polichromii
Teofanesa Greka:
Bogurodzica
Znaku.

Teofanes był obdarzony wyjątkowym talentem oraz osobowością. Staroruski autor, Epifaniusz Mądry († 1420 r.) w liście z 1415 r. do twerskiego igumena Cyryla chwali jego erudycję i walory intelektualne oraz podkreśla, iż – w przeciwieństwie do innych artystów – nie posługuje się on szablonami, lecz tworzy samodzielnie, kreując wizerunki postaci z pamięci. Niewątpliwie Teofanesowi znana była myśl hezychastyczna oraz koncepcje Grzegorza Palamasa na temat bożych energii. W nurtach tych upatruje się zazwyczaj genezy – charakterystycznej dla dzieł

Teofanesa, a także innych XIV-wiecznych malarzy – fascynacji światłem, której wyrazem było stosowanie jasnej gamy kolorystycznej oraz pokrywanie wyobrażanych postaci jaskrawymi, białymi refleksami.

Program ikonograficzny malowideł w cerkwi Przemienienia Pańskiego jest zgodny z kanonem bizantyńskim. Z czaszy kopuły spogląda Chrystus Pantokrator o surowym obliczu, tambur pokrywają spersonifikowane wizerunki bytów bezcielesnych, serafinów, cherubinów i aniołów, oraz starotestamentowych proroków. W niższych partiach artysta ukazał świętych i sceny z życia Chrystusa i Marii.

Najbardziej ekspresyjne malowidło odnajdujemy w kaplicy Trójcy Świętej. Na jej wschodniej ścianie Teofanes umieścił Trójcę Starotestamentową – przedstawienie trzech wędrowców/aniołów w gościnie u Sary i Abrahama, a więc scenę widniejącą też na najbardziej znanej ikonie Andrzeja Rublowa, datowanej na ok. 1410 r. lub nawet na lata 1425–1427. Malowidło Teofanesa, choć starsze od dzieła moskiewskiego mistrza co najmniej o trzy dekady, wydaje się jednak bardziej nowatorskie i zaawansowane stylistycznie. Dominującą w ikonie Rublowa tradycyjną statykę i hieratyczność Teofanes zastąpił bowiem dynamizmem: skrzydła trzech aniołów zdają się rozpościerać do lotu, a ich szaty i podtrzymujące włosy wstążki porusza niewidzialny wiatr. Malowidło na ścianie południowej, nad wejściem do kaplicy, jest natomiast bardziej zachowawcze. Przedstawia w typowy sposób Bogurodzicę Znak, ujętą charakterystycznym dla XIV-wiecznego malarstwa bizantyńskiego nimbem, który tworzą dwa nałożone na siebie pod kątem czworoboki.

Niestety, malowidła nie zachowały się w całości. W XVII–XIX w. część z nich uległa zniszczeniu, a pozostałe zatynkowane. Niektóre odsłonięto w latach 1910–1912. Prace konserwatorskie trwały, z przerwami, do 1936 r. Podczas drugiej wojny światowej zarówno cerkiew, jak

i polichromia poważnie ucierpiały. Zabytek odrestaurowano w latach 60.–70. XX w. Przypuszczalnie nie wszystkie malowidła zostały dotychczas odsłonięte. Obecnie świątynia Przemienienia Pańskiego jest filią nowogrodzkiego Państwowego Muzeum Historycznego.

2.1.1. Ikona Bogurodzicy Znaku i jej miejsce w kulturze Nowogrodu Wielkiego

Ikony Bogurodzicy Znaku, Matki Bożej Platytery (Orantki), określane również terminem Blacherniotissa – od jednej z najstarszych i najsłynniejszych spośród nich, znajdującej się niegdyś w Blachernach w Konstantynopolu – otaczała w całej ekumenie wschodniego chrześcijaństwa wyjątkowa estyma. Zgodnie z konstantynopolitańskim kanonem Matka Boża ukazana jest na nich frontalnie, w pozie orantki, z umieszczonym na wysokości piersi medalionem, w którym widnieje niewielki wizerunek dziecięcego Chrystusa. Nowogrodzkie zabytki odróżniają jednak od bizantyńskiego pierwowzoru oraz wyobrażeń powstałych w innych ośrodkach średniowiecznej Rusi (np. w Jarosławiu) jedna cecha: nad Wołchowem Marię ukazywano nieodmiennie w formie półpostaciowej.

Jednym z najstarszych nowogrodzkich wizerunków Bogurodzicy Znaku jest sporych rozmiarów ikona procesyjna (58,5x52,5 cm), datowana na lata 30.–40. XII w., pierwotnie przechowywana w cerkwi Przemienienia Pańskiego przy ulicy Iliniej. Odegrała ona ważną rolę w procesie formowania się poczucia suwerenności Nowogrodu Wielkiego. W połowie XIV w. skompilowano *Opowieść o bitwie Nowogrodzian z Suzdalcami* – półlegendarny, bazujący na wzorcach bizantyńskich tekst, którego głównym motywem jest uratowanie miasta w lutym 1170 r. przed oblegającymi je sprzymierzonymi wojskami książąt ruskich, którymi dowodził Mścisław, syn Andrzeja Bogolubskiego. Miało się to dokonać za sprawą tej właśnie ikony.

Arcybiskup Eliasz-Jan II zabrał ją z cerkwi Przemienienia Pańskiego i z wyczajem bizantyńskim obnosił w uroczystej procesji po wałach. Gdy dotarł w pobliże Monasteru Dziesięcinnego ikona w nadnaturalny sposób poraziła wrogą armię, przyczyniając się tym samym do ocalenia Nowogrodu Wielkiego.

Na pamiątkę tych wydarzeń ustanowiono z czasem odrębne cerkiewne święto, wyznaczone na 27 listopada. W sztuce nowogrodzkiej wykształciła się natomiast narracyjna kompozycja ukazująca starcie Nowogrodzian z wojskami suzdalskimi, znana z kilku przykładów datowanych na drugą połowę XV w. Motyw Bogurodzicy Znak, któremu towarzyszy niekiedy inskrypcja *Sofia*, pojawia się również na pieczęciach arcybiskupów nowogrodzkich z XIII stulecia, m.in. Dalmacjusza i Klemensa.

Pieczęć biskupa
nowogrodzkiego
Dalmacjusza
(1249–1274).
Wg: В.Л. Янин,
*Актовые печати
Древней Руси
X–XV вв.*, t. 2,
*Новгородские
печати
XIII–XV вв.*,
Москва 1970,
tabl. 10, fig. 454.

Cudowna ikona znajdowała się w cerkwi Przemienienia Pańskiego do 1356 r., kiedy to została przeniesiona do pobliskiej, nowo wzniesionej świątyni Bogurodzicy Znak, która nie przetrwała do naszych czasów. W latach 1682–1688 na jej miejscu wybudowano sobór pod tym samym wezwaniem. W 1920 r. ikona trafiła do nowogrodzkiego Państwowego Muzeum Historycznego. Poddano ją wówczas konserwacji oraz wieloaspektowym badaniom, które ustaliły, że w XVI w. uległa ona niemal całkowitemu przemalowaniu. Pierwotne, XII-wieczne wyobrażenia – apostoła Piotra i męczennicy Natalii – zachowały się

jedynie na odwrociu. W 1991 r. ikona trafiła do soboru katedralnego Sofii – Mądrości Bożej, w którym znajduje się do dziś.

2.2. Cerkiew Apostoła Filipa przy ulicy Nutnej (wraz z cerkwią św. Mikołaja Cudotwórcy) ul. Znamienskaja

Według najstarszego latopisu nowogrodzkiego, pierwszą, zapewne drewnianą cerkiew apostoła Filipa wzniesiono w końcu sławieńskim, przy istniejącej do dziś ulicy Nutnej, w 1194 r. Jej uroczystej konsekracji dokonał 29 stycznia 1195 r. arcybiskup Martyriusz. Budowę najwcześniejszej, niezachowanej świątyni murowanej zaczęto – jak zaświadcza *Latopis nowogrodzki pierwszy* młodszej redakcji – w 1383 r. Jesienią 1384 r. poświęcił ją arcybiskup Aleksy.

Drugi, istniejący obecnie obiekt murowany powstał na fundamentach poprzednika w latach 1527–1528 z inicjatywy kupców nowogrodzkich i moskiewskich, zamieszkujących okoliczne ulice. Równocześnie do jego północnej elewacji dostawiono, co rzadkie, drugą świątynię, dedykowaną św. Mikołajowi z Miry. Cerkiew apostoła Filipa miała służyć mieszkańcom ulicy Nutnej, a przybytek św. Mikołaja był przeznaczony dla Nowogrodzian z pobliskiej ulicy Bardowej. W 1608 r. obie budowle połączono. Cerkiew św. Mikołaja była odtąd kaplicą boczną świątyni apostoła Filipa.

Takie zhierarchizowanie funkcjonalne było bez wątpienia pochodną wielkości i struktury przestrzennej poszczególnych obiektów. Świątynia apostoła Filipa jest większa, ma klasyczny plan krzyża wpisanego w kwadrat i półkolistą absydę wschodnią. Wieńczy ją wsparta na czterech filarach centralna, lekko cebulasta kopuła, poprzedzona wysokim i szerokim tamburem. Identyczna kopuła i tambur wznosi się nad cerkwią św. Mikołaja, w której jednak nie

Cerkwie
Apostoła Filipa
(po prawej)
i św. Mikołaja
Cudotwórcy przy
ulicy Nutnej.
Widok od
zachodu.

spoczywają one na wolnostojących podporach, lecz bezpośrednio na wieńcu murów, gdyż budowla ta ma formę niewielkiej, bezabsydowej sali.

W widoku zewnętrznym różnice te są w znacznym stopniu zatarte. Na wrażenie jednolitości wdzięcznego i malowniczego wyglądu całego zespołu wpływa jednako- wa wysokość obu zabytków, identyczność ich kopuł głównych oraz obecność dwóch małych kopulek na smukłych tamburach, po jednej nad każdym z obiektów. Efektu tego nie zakłócają dobudowane w XVIII w.: niewysoki narteks przed świątynią apostoła Filipa oraz dzwonnica – niska, jedynie dwukondygnacyjna, ośmioboczna w górnej partii – dostawiona do północno-zachodniego naroża cerkwi św. Mikołaja. Wrażenie harmonii wzmacniają ponadto: jednorodna wyprawa murów pokrytych białym tynkiem oraz złociste, łuskowate poszycie wszystkich czasz kopułowych, wynik gruntownej renowacji w latach 1978–1979, która przywróciła kompleksowi postać z początku XVI stulecia.

W oszczędnej dekoracji architektonicznej dostrzec można zróżnicowanie czasowe, adekwatne do faz konstrukcyjnych. XVI-wieczne tambury kopuł ozdobiono dobrze osadzonymi w tradycji staroruskiej fryzami arkadkowymi i pasmami *poriebrika*. Natomiast w XVIII-wiecznym narteksie zastosowano klasycyzujące gładkie pilastry i boniowanie w narożach, elementy charakterystyczne głównie dla Europy Zachodniej, ale coraz powszechniejsze wówczas także w architekturze rosyjskiej. Przybytek apostoła Filipa jest obecnie czynną świątynią Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej.

2.3. Cerkiew Proroka Eliasza na Sławnie (na Wzgórzu) ul. Znamienskaja

W przeciwieństwie do innych budowli średniowiecznych, zabytek ten do początku XXI w. nie był poddany szerszym badaniom archeologiczno-architektonicznym, nie wspominając o pracach restauratorskich. Wiele jednak wskazuje na to, że dzieje świątyni sięgają końca X w. Niektórzy badacze przypuszczają, że mogła ona powstać – podobnie jak kijowska cerkiew pod tym samym wezwaniem – już w czasach upowszechniania się chrześcijaństwa na Rusi, w miejscu, w którym wcześniej czczono pogańskiego boga Peruna²⁶.

Pierwsza wzmianka na temat przybytku proroka Eliasza pojawia się w najstarszym latopisie nowogrodzkim w opisie rozległego pożaru targowej strony miasta. Sławno wraz z interesującą nas tu świątynią spłonęło ponownie w 1144 r. Kolejną, także drewnianą, zbudowano już w 1146 r.

O ufundowaniu cerkwi murowanej czytamy w *Latopisie nowogrodzkim pierwszym* starszej redakcji pod rokiem 1198. Prace budowlane trwały cztery lata, a uroczystej

²⁶ Н.Н. Кузьмина, Л.А. Филиппова, *Ровесница церкви Спаса на Нередице. Церковь Ильи-пророка на Славне: история строительства и предварительные исследования*, „Новгородский исторический сборник” 8(18), 2000, s. 83.

Cerkiew Proroka
Eliasa na
Sławnie. Widok
od zachodu.
W tle cerkiew
Apostołów
Piotra i Pawła.

konsekracji dokonał w 1202 r. arcybiskup Mitrofan (1199–1212; 1220–1223). O dalszych losach zabytku autorzy wspomnianego źródła wspominają jeszcze kilkakrotnie. Kiedy w 1231 r. w końcu sławieńskim rozgorzał pożar, płomień ominęły przybytek proroka Eliasa. Kolejna tego rodzaju klęska miała miejsce w roku 1252: „Spłonęło Sławno – zanotował naoczny świadek wydarzeń – od [cerkwi] św. Eliasa do ulicy Nutnej”. Świątynia nie mogła jednak zostać doszczętnie zniszczona, gdyż jest wspomniana w latopisie już w narracji na temat wydarzeń z 1255 r. Była wówczas miejscem, w którym gromadziły się oddziały piecze Nowogrodzian podczas sporu miasta z księciem Aleksandrem Newskim, najprawdopodobniej stacjonującym ze swoimi wojskami na Grodziszczu Rurykowym.

W późniejszym okresie cerkiew – ze względu na położenie w peryferyjnej części miasta, w pobliżu sławieńskiej baszty, a zarazem bramy początkującej trakt moskiewski – była też miejscem, w którym Nowogrodzianie uro-

czyście witali swych nowych arcybiskupów, powracających po ceremonii wyświęcenia przez zwierzchnika Cerkwi Ruskiej: 20 lipca 1309 r. powitano tu arcybiskupa Dawida, a w 1360 r. – arcybiskupa Aleksego. W 1335 r. obok świątyni oraz sąsiadującej z nią cerkwi św. św. Piotra i Pawła wniesiono pas murowanych fortyfikacji. W 1369 r. koniec sławieński wraz z cerkwią Eliasza spustoszył kolejny pożar.

Rekonstrukcja
rysunkowa cerkwi
Proroka Eliasza na
Sławnie.

Jej gruntowną przebudowę zainicjował w 1455 r. arcybiskup Eutymiusz II. Świątynię XII-wieczną częściowo rozebrano, a na jej fundamentach wzniesiono – z wykorzystaniem fragmentów wcześniejszych ścian – kolejną murowaną budowlę. W następnych stuleciach ucierpiała ona podczas pożarów, m.in. w 1541, 1567 i 1696 r. Była też kilka razy przebudowana w XVIII–XX w. Wszystko to sprawiło, że do naszych czasów dotrwała jedynie dolna część zabytku: kwadratowy korpus z trzema absydami. W 2004 r. świątynia została przekazana Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi Staroobrzędowej. Od września 2017 r. prowadzone są w niej prace remontowe i konserwatorskie, których zakończenie planowane jest na 2019 r.

2.4. Cerkiew Apostołów Piotra i Pawła na Sławnie (na Wzgórzu) ul. Znamienskaja

Powstanie pierwszej, zapewne drewnianej świątyni apostołów Piotra i Pawła, wzniesionej tuż obok wcześniejszej cerkwi proroka Eliasza, najstarszy latopis nowogrodzki datuje na rok 1146. W 1192 r. spłonęła ona od uderzenia

Cerkiew
Apostołów
Piotra i Pawła
na Sławnie.
Widok od
zachodu.

pioruna. Już w 1193/1194 r. zbudowano kolejną, także drewnianą. Autorzy *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* starszej redakcji – być może, dla odróżnienia od innych nowogrodzkich świątyń pod tym wezwaniem – nadali jej przydomek *Żywogłōza*, nawiązujący najprawdopodobniej do osoby fundatora. W cerkwi miała się znajdować cudowna ikona Bogurodzicy – w 1365 r. pokryła się ona rosą, zwiastując nadejście zarazy.

Budowę istniejącej obecnie świątyni murowanej zainicjował w 1367 r. pewien Nowogrodzianin o imieniu Łazuta. Ma ona klasyczny układ krzyża wpisanego w kwadrat z półkolistą absydą od wschodu i centralną kopułą na wysokim tamburze, wspartą na czterech ośmiobocznych filarach. Dekorację architektoniczną tworzy m.in. typowy fryz arkadkowy na tamburze. Walor estetyczny ma również – złożony z łuków i półłuków – dukt górnych krawędzi elewacji.

Zabytek ucierpiał w trakcie pożaru końca sławieńskiego w 1541 r. Był też kilkakrotnie przebudowany w XVI–XVII w. Po zniszczeniach wojennych został odrestaurowany w latach 1954–1956. Przywrócono mu wówczas postać z XIV stulecia. Choć to rzadkość w Nowogrodzie Wielkim, otynkowano go na jasnobrązowy kolor, zapewne zgodnie z oryginałem.

X

Okolice średniowiecznego Nowogrodu Wielkiego

1. Rubieże południowo-zachodnie

1.1. Cerkiew Zwiastowania Bogurodzicy nad jeziorem Miaczino Jurjewskoje szosse

Męski monaster Zwiastowania Bogurodzicy powstał na południe od miasta, na lewym brzegu Wołchowa, nieopodal jeziora Miaczino. Znajdowały się w nim dwie świątynie: zachowana do dziś główna cerkiew i nieistniejący obecnie przybytek Zmartwychwstania Pańskiego, wzniesiony w 1421 r. Budowę najstarszego, zapewne drewnianego obiektu Zwiastowania Bogurodzicy zlecił w 1170 r. władca Eliaszy-Jan II, w porozumieniu ze swoim rodzonym bratem, Gabrielem-Grzegorzem, w późniejszym czasie również pełniącym godność arcybiskupa. Miejskowa tradycja łączy zabytek ze znanym nam już oblężeniem i cudownym ocaleniem Nowogrodu Wielkiego przez ikonę Bogurodzicy Znaku, które miało miejsce w tym samym roku.

Drewniana świątynia przetrwała zaledwie kilka lat. Już w 1179 r. Eliaszy i Gabriel postanowili wybudować na jej miejscu przybytek murowany.

I zaczęto wznosić tę cerkiew w miesiącu maju, 21 [dnia], w święto świętych cesarzy Konstantyna i Heleny – relacjonuje autor Latopisu nowogrodzkiego pierwszego starszej redakcji – Ukończono ją zaś w miesiącu sierpniu, 25 [dnia], w święto apostoła Tytusa. Wszystkie prace budowlane przy cerkwi trwały siedemdziesiąt dni. I stała się [ona] ucieczką dla chrześcijan.

Cerkiew
Zwiastowania
Bogurodzicy
nad jeziorem
Miaczino. Widok
od wschodu.

Rok później bracia ufundowali też na terenie monasteru nadbramną świątynię Objawienia Pańskiego. Ukończona w 1182 r., nie zachowała się do naszych czasów.

Cerkiew Zwiastowania Bogurodzicy wzniesiono na planie krzyża wpisanego w kwadrat z trzema półkolistymi, niemal jednakowymi absydami. Budowlę wieńczy centralna, cebulasta kopuła, wsparta na czterech filarach (ich para wschodnia ma przekrój ośmioboku, a zachodnia – kwadratu). Początkowo poprzedzał ją niewielki narteks zachodni. Detal architektoniczny pochodzi z czasu restauracji zabytku w latach 1682–1684. Składają się na niego m.in. płyciny na elewacjach, trójkątnie zakończone obramienia okien oraz pasy *poriebrika*, *bieguńca* i fryzu arkadkowego o trójkątnych szczytach na tamburze.

Wnętrze już w 1189 r. ozdobiono polichromią, odkrytą pod tynkiem w 1930 r. Jej liczne fragmenty zachowały się do dziś. Nie wiemy, kim byli twórcy, jednak charakter ich dzieła wskazuje, że znali kanony sztuki bizantyńskiej dru-

Cerkiew
Zwiastowania
Bogurodzicy
nad jeziorem
Miaczino. Widok
od zachodu.

giej połowy XII w. Malowidła – ikonograficznie konwencjonalne – odznaczają się wyrazistością formalną dzięki jasnej, czystej, niemal akwarelowej palecie barw. W XVII–XVIII w. powstało kilka nowych przedstawień, m.in. wizerunek tronującego Boga Ojca w konsze absydy.

Klasztor zajmował zapewne ważne miejsce w życiu społecznym i duchowym Nowogrodu Wielkiego. W 1218 r. przez jakiś czas przebywał w nim władca Mitrofan, który po kilkuletniej nieobecności przybył nad Wołchow z Włodzimierza, by ponownie zasiąść na tronie arcybiskupim. Przed 1299 r. igumenem wspólnoty był Teoktyst, wybrany następnie na zwierzchnika eparchii nowogrodzkiej. Osiem lat później powrócił on nad Miaczino, gdy zły stan zdrowia zmusił go do rezygnacji z urzędu. Tutaj też zmarł 23 grudnia 1310 r. i został pochowany w cerkwi Zwiastowania.

Na początku XVII w. monaster splądrowały i znacząco zniszczyły wojska szwedzkie. W 1764 r. został zlikwidowany. Cerkiew Zwiastowania Bogurodzicy przekształcono

Cerkiew
Zwiastowania
Bogurodzicy nad
jeziorem Miaczino.
Wnętrze: absyda
główna.

w świątynię parafialną. Najprawdopodobniej wówczas nadano jej przydomek „w Arkazach”, przywołujący inny, istniejący przez wiele wieków, kompleks sakralny znad jeziora Miaczino – monaster i świątynię Zaśnięcia Matki Bożej, wzniesione w 1153 r. przez igumena Arkadiusza. Pierwotnie nie miały one związku z klasztorem Zwiastowania Bogurodzicy. Zostały z nim formalnie połączone dopiero w 1772 r., a w 1847 r. – rozebrane.

Cerkiew
Zwiastowania
Bogurodzicy nad
jeziorem Miaczino.
Fragment
polichromii: taniec
Salome.

Podczas drugiej wojny światowej zabytek zbyt nie ucierpiał. Odremontowano go w latach 1959–1961, a w latach 1966–1971 – odsłonięto i zabezpieczono polichromię. W latach 2004–2015 na terenie monasteru prowadzono prace archeologiczne i konserwatorskie. W 2016 r. cerkiew udostępniono zwiedzającym, jako filię nowogrodzkiego Państwowego Muzeum Historycznego.

1.2. Monaster św. Jerzego Jurjewskoje szosse

Monaster św. Jerzego, położony na lewym brzegu Wołchowa, między głównym korytem rzeki a jeziorem Miaczino, na południe od linii średniowiecznych umocnień miejskich, był jednym z najważniejszych centrów życia duchowego i kulturalnego Nowogrodu Wielkiego. Od początku XIII stulecia jego zwierzchnikowi przynależał zaszczytny tytuł archimandryty. Spośród wszystkich okolicznych wspólnot monastycznych klasztor ten posiadał też

Monaster
św. Jerzego.
Sobór
św. Jerzego.
Widok od
wschodu.

zdecydowanie najlepsze uposażenie. Już w pierwszej połowie XII w. rozległe dobra ziemskie nadali mu nowogrodzcy książęta m.in. Mściśław II Harald Wielki i jego syn, Wsiewołod I Mściśławowicz.

Najwcześniejsza wzmianka o monasterze, zawarta w *Latopisie nowogrodzkim pierwszym* starszej redakcji, odnosi się do roku 1119, w którym igumen Cyriak i książę Wsiewołod I mieli ufundować monumentalną murowaną cerkiew św. Jerzego. Jej budowę ukończono ok. 1130 r. Ze względu na rolę, jaką świątynia ta miała odgrywać w życiu Nowogrodu Wielkiego, przyznano jej zaszczytną rangę soboru. Pełniła funkcję drugiej – po katedrze Mądrości Bożej – honorowej nekropoli, w której grzebano członków książęcego rodu Rurykowiczów (w nawie południowej), zasłużonych dla miasta *posadników* (w nawie północnej) oraz igumenów monasteru (w narteksie). Jak czytamy w *Latopisie nowogrodzkim pierwszym* starszej redakcji, w 1198 r. w świątyni zostali pochowani Iziasław i Rościsław – dwaj przedwcześnie zmarli synowie Jarosława IV

Włodzimierzowicza. W 1204 r. spoczął tu Mirosław Niezdinicz (*posadnik* w latach 1189–1204), w 1209 r. – jego syn Dymitr (piastujący ten sam urząd w latach 1205–1207), a w 1230 r. – *posadnik* Symeon Borysowicz. W 1233 r. w soborze miał miejsce pogrzeb rodzzonego brata Aleksandra Newskiego, księcia Teodora, który zmarł nagle w przeddzień własnego ślubu. Wydarzenie to opisuje autor najstarszego latopisu nowogrodzkiego:

Był jeszcze młody, któż go nie pożałuje? Wesele uszykowane, miody uwarzone, naręczona przyprowadzona, księżęta zaproszeni. A zamiast radości był płacz i żałoba – z powodu naszych grzechów. Lecz chwata Tobie, Panie, Królu Niebios, któryś tak zechciał! Obdarz go pokojem wraz ze wszystkimi sprawiedliwymi!

4 maja 1244 r. u boku Teodora spoczęła jego matka, księżna Rościsława-Teodozja Mścisławówna.

Sobór ma kanoniczny plan krzyża wpisanego w kwadrat z trzema prawie identycznymi, półkolistymi absydami. Wieńczy go centralna, cebulasta kopuła na wysokim i szerokim tamburze, podtrzymywana przez cztery krzyżowe filary. Integralną część korpusu stanowi inkorporowany weń wysoki narteks z emporą, skomunikowany z wnętrzem trzema przelotami rozdzielonymi krzyżowymi filarami. Na emporę prowadzi okrągła klatka schodowa w kwadratowej obudowie, dostawiona do narteksu od północy, zwieńczona własną kopułą na tamburze. Zapewne dla równowagi optycznej dodano trzecią kopułę nad południowym przęsłem narteksu, również poprzedzoną tamburem.

Skromną dekorację architektoniczną tworzą m.in. arkadowe płyciny na elewacjach oraz obiegające tambury pasma uskokowych fryzów arkadkowych. W XII w. wnętrze świątyni zostało prawdopodobnie pokryte polichromią. Ok. 1900 r. zastąpiono ją nowymi malowidłami. Fragmenty pierwotnych można odnaleźć jedynie w kilku mniej eksponowanych miejscach, np. we wnękach okiennych.

Monaster
św. Jerzego.
Cerkiew
Zbawiciela. Widok
od północy.

Sobór jest jedyną ocalałą, średniowieczną budowlą monasteru. Nie zachowały się: murowana, nadbramna cerkiew Przemienienia Pańskiego, wzniesiona w 1166 r. i konsekrowana przez arcybiskupa Eliasza-Jana II w 1173 r. oraz murowana świątynia Narodzenia Bogurodzicy, ufundowana w 1419 r. przez archimandrytę Barlaama. Jednolity pierścień pierwotnych obwarowań, wzniesionych – jak podaje autor *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* – w 1333 r. na polecenie archimandryty Laurencjusza, w XIX w. zastąpiły nowe umocnienia.

Większość zabytków znajdujących się obecnie na terenie monasteru pochodzi z XVIII–XIX w. Najważniejsze to: sobór Podniesienia Krzyża Świętego (1760–1761; przebudowany w 1823 r.); trzy cerkwie – Zbawiciela (1762–1768; odrestaurowana po pożarze w latach 1823–1828); Bogurodzicy-Krzewu Gorejącego (1828–1830) i św. Michała (1834–1835) oraz dzwonnica (1838–1841).

Z monasterem związanych jest kilka cennych zabytków sztuki i kultury staroruskiej, m.in. dwie najstarsze, zacho-

Monaster
św. Jerzego.
Sobór
Podniesienia
Świętego Krzyża.
Widok od
zachodu.

wane ikony nowogrodzkie: *Zwiastowanie z Ustyuga* z końca XII stulecia oraz olbrzymie (232,2x142,9 cm) pełnopostaciowe przedstawienie św. Jerzego, datowane na XII w. Obie znajdują się obecnie w zbiorach Galerii Trietiakowskiej w Moskwie. Na potrzeby liturgiczne wspólnoty powstał też zapewne *Ewangeliarz Juriewski*, iluminowany kodeks pergaminowy, sporządzony w latach 1120–1128 na zamówienie igumena Cyriaka, przechowywany aktualnie w Państwowym Muzeum Historycznym w Moskwie.

Monaster ucierpiał w czasie Wielkiej Smuty, a w 1764 r. utracił większość posiadłości ziemskich. Został zlikwidowany w 1920 r. W 1933–1934 r. w soborze św. Jerzego przeprowadzono badania archeologiczne. Podczas drugiej wojny światowej kompleks doznał uszkodzeń wskutek ostrzału artyleryjskiego. Prace remontowe i konserwatorskie przeprowadzono w nim w latach 70.–80. XX w. W 1991 r. zabudowania przekazano Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, a w cztery lata później – restytuowano wspólnotę monastyczną.

2. Rubieże północno-wschodnie

2.1. Monaster Przemienienia Pańskiego w Chutyńi (okolice Nowogrodu Wielkiego)

Osada Chutyń leży kilka kilometrów na północny-wschód od dzisiejszego Nowogrodu Wielkiego, w miejscu, w którym Mały Wołchowiec łączy się ponownie z głównym nurtem Wołchowa. Według lokalnych przekazów, w zamierzchłych czasach okolice te otaczała zła sława – miała tu bowiem działać siła nieczysta. Demony jednak szybko przepędzono, poprzez włączenie terenu do chrześcijańskiej ekumeny. W 1192 r. – jak czytamy w *Latopisie nowogrodzkim pierwszym* starszej redakcji – Aleksy Michalewicz, pobożny młodzieniec z zamożnej i wpływowej rodziny z końca nerewskiego, ufundował w Chutyńi świątynię pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego. W tym samym roku konsekrował ją arcybiskup Gabriel-Grzegorz, z którego inicjatywy powstał też wtedy u zbiegu rzek męski monaster. Do wspólnoty tej wstąpił Aleksy Michalewicz, przyjmując imię Barlaam. Niebawem został jej igumenem, a wkrótce po śmierci – prawdopodobnie po 1207 r. – jednym z pierwszych świętych ziemi nowogrodzkiej. Kult ten zaważył zapewne na dalszych losach monasteru, który w następnych wiekach cieszył się wśród Nowogrodzian szczególną estymą, a dzięki licznym donacjom osiągnął wysoką pozycję majątkową, ustępując w tym względzie jedynie klasztorowi św. Jerzego. Z grona chutyńskich mnichów wywodziło się kilku arcybiskupów nowogrodzkich, m.in. Dobrynia-Antoni, autor barwnego opisu podróży do Konstantynopola, Arseniusz Mnich (1223–1225; 1228), Jan III i Samson-Symeon (1415–1421).

W okresie sprawowania posługi arcybiskupiej przez tego ostatniego dostojnika monaster rozbudowano. Jak zaświadcza autor *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* młodszej redakcji, w 1417 r. wzniesiono tu murowaną

Elżbieta
Myślińska-
-Brzozowska,
*Monaster
Przemienienia
Pańskiego
w Chutyńi.*
Rysunek
kolorowany.

cerkiew św. Antoniego, a rok później – świątynię proroka Eliasza. Kult św. Barlaama – a w związku z tym i klasztor – wspierał arcybiskup Eutymiusz II, który w 1445 r. ufundował murowaną cerkiew z dzwonnica, dedykowaną nowogrodzkiemu mnichowi. Z jego inicjatywy Pachomiusz Serb († 1484 r.) spisał również nową wersję żywotu świętego.

Z czasem kult św. Barlaama Chutyńskiego rozszerzył się na inne tereny Rusi. W drugiej połowie XV w. zyskał popularność zwłaszcza w Moskwie, a tamtejsi książęta wielokrotnie odwiedzali nowogrodzki monaster. W przekazach hagiograficznych znalazł się pełen fantazji opis wizyty Iwana III Srogiego, który zażądał, by pokazano mu relikwie świętego. Gdy otworzono trumnę, z jej wnętrza miał wówczas buchnąć płomień, który osmalił ścianę cerkwi i ikonostas. Przerażony władca uciekł z monasteru, gubiąc berło.

Monaster chutyński został otoczony przez książąt moskiewskich szczególną opieką po 1478 r., w którym Nowogród Wielki znalazł się pod ich zwierzchnictwem. W 1515 r. na polecenie Wasyla III wzniesiono murowany, zachowany do dziś sobór Przemienienia Pańskiego. Jego korpus wieńczy pięć cebulastych kopuł na tamburach – centralna, większa i cztery mniejsze nad przęsłami narożnymi. Z trzech stron, od północy, zachodu i południa budowlę otaczają niskie, obszerne *paperti*. Przed zachodnią wzniesiono ponadto kwadratowy, czterofilarowy ganek, nakryty dachem namiotowym. Analiza architektoniczno-porównawcza pozwala przyjąć z dużym prawdopodobieństwem, że przy budowie cerkwi powtórzono układ przestrzenny jej XII-wiecznej poprzedniczki. Pierwotna świątynia miała więc typowy plan krzyża wpisanego w kwadrat i trzy półkoliste absydy – główną, szerszą i głębszą oraz dwie boczne. Posiadała też zapewne obszerny inkorporowany narteks z emporą, skomunikowany z wnętrzem trzema przelotami, rozdzielonymi przez dwa filary. Cztery pozostałe filary wspierały niewątpliwie centralną kopułę. Nie sposób natomiast stwierdzić, czy nad narożnymi przęsłami korpusu wzniesiono mniejsze kopuły.

Można przyjąć, że podwójny rodowód ma także pochodząca z początku XVI w. dekoracja architektoniczna świątyni. Zdobiące tambury pasma fryzu arkadkowego są dobrze osadzone w tradycji nowogrodzkiej. Na genezę moskiewską wskazują natomiast pilastrowo-arkadowe płyciny na elewacjach oraz zdobienia ganku i *paperti*, zwłaszcza w ich części zachodniej, w której nad półkolistymi zwieńczeniami biforiowych okien umieszczono fineryjnie wygięte łuki w ośli grzbiet.

W 1535 r. z inicjatywy Iwana IV Groźnego, wybudowano w klasztorze cerkiew św. Grzegorza Oświeciciela, Armeńczyka (rozebraną w XVIII w.), a w latach 1550–1552 – nową świątynię św. Barlaama.

Monaster słynął z bogatego księgozbioru. Najcenniejszym chutyńskim rękopisem jest niewątpliwie *Służeb-*

nik św. Barlaama – iluminowany manuskrypt pergaminowy z przełomu XII i XIII w., aktualnie znajdujący się w zbiorach Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie. Zachowało się też kilka ikon związanych z klasztorem, m.in. unikalne wyobrażenie *Deesis*, prawdopodobnie z 1467 r., poszerzone o wizerunki modlących się Nowogrodzian, a także XVI-wieczna ikona ukazująca wizję, której ok. 1505 r. miał doświadczyć tutejszy duchowny, Tarazjusz. Jak podają teksty hagiograficzne, nocą objawił mu się św. Barlaam, zwiastując klęski żywiołowe – powódź od strony jeziora Ilmen, zarazę i straszny pożar – które miały spaść na Nowogród Wielki jako kara za grzechy jego mieszkańców. Na ikonie ukazane zostało też miasto, z mniej lub bardziej wiernie rozmieszczonymi obiektami, oraz górujący nad nim monaster chutyński z soborem Przemienienia Pańskiego, zwieńczonym pięcioma złożonymi kopułami.

Wspólnotę zlikwidowano w 1925 r. Cerkiew św. Barlaama zamknięto w 1930 r., a sobór Przemienienia Pańskiego – dwa lata później. Kompleks ucierpiał w czasie drugiej wojny światowej. W latach 1976–1993 przeprowadzono szeroko zakrojone prace konserwatorskie. 20 kwietnia 1994 r. zespół przekazano Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Aktualnie monaster jest wspólnotą żeńską, skupiającą ponad sto mniszek.

2.2. Monaster Narodzenia Bogurodzicy (Antoniewski) ul. Antonowo

Monaster Narodzenia Bogurodzicy, usytuowany na prawym brzegu Wołchowa, na północ od linii średniowiecznych umocnień miejskich, jest jedną z najstarszych nowogrodzkich wspólnot klasztornych. Według tradycji hagiograficznej został założony przez św. Antoniego Rzymianina († 1147 r.), rozmiłowanego w języku greckim italskiego mnicha, którego morskie fale porwały z nadbrzeżnej skały. Po długiej podróży – m.in. po Newie i jeziorze

Elżbieta
Myślińska-
-Brzozowska,
*Monaster
Narodzenia
Bogurodzicy
(Antoniewski).*
Rysunek
kolorowany.

Ładoga – nurt rzeki wyrzucił go na łąd opodal Nowogrodu Wielkiego. W rzeczywistości późniejszy święty przybył prawdopodobnie nad Wołchow z Ławry Kijowsko-Pieczerskiej, a monaster ufundował w 1106 r. W 1131 r. biskup nowogrodzki Nifont ustanowił go pierwszym igumenem klasztoru. Godność tę sprawował Antoni aż do śmierci w 1147 r. Na gruncie nowogrodzkim jego kult rozwinął się bardzo szybko, lecz zaliczony w poczet świętych Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej został dopiero w 1597 r.

Najwcześniejsza wzmianka o klasztorze pojawia się w *Laptopisie nowogrodzkim pierwszym* starszej redakcji w opisie wydarzeń z 1117 r. Antoni zainicjował wówczas budowę murowanej świątyni pod wezwaniem Narodzenia Bogurodzicy. Miała ona zostać ukończona w 1119 r. Jest to klasyczna budowla na planie krzyża wpisanego w kwadrat, zwieńczona centralną, cebulastą kopułą na wysokim i szerokim tamburze, wspartą na dwóch krzyżowych i dwóch ośmiobocznych filarach. Od wschodu zamykają ją półko-

lista absyda główna i dwie boczne, węższe i płytsze. Wysoki, inkorporowany w bryłę świątyni narteks łączy z wnętrzem trzy przeloty rozdzielone krzyżowymi filarami. Nad narteksem znajduje się empora, na którą prowadzi dostawiona od północy okrągła klatka schodowa z własną, nieco mniejszą kopułą. Trzecią, posadowioną na tamburze kopułę umieszczono – być może dla równowagi optycznej – nad południowym przęsłem narteksu.

Na oszczędną, ujednoliconą dekorację architektoniczną składają się uskokowe, arkadowe płyciny na elewacjach oraz klasyczny fryz arkadkowy na górnych krańcach korpusu i tamburów. Pierwotnie wnętrze cerkwi zdobiła polichromia, ukończona – jak zaświadcza autor *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* starszej redakcji – w 1125 r. Najprawdopodobniej wykonali ją prowincjonalni artyści bizantyńscy. Niewykluczone, że nad ustalaniem programu ikonograficznego czuwał sam fundator monasteru. Niestety, XII-wieczne malowidła zachowały się jedynie w fragmentach (głównie na obu wschodnich filarach), gdyż w 1838 r. zastąpiła je nowa polichromia.

Świątynia Narodzenia Bogurodzicy jest jedyną zachowaną budowlą średniowieczną na terenie monasteru. Nie przetrwały ani murowana *trapeza*, której budowę zlecił Antoni w 1127 r., ani murowana cerkiew nadbramna Spokonia Pańskiego, ufundowana w 1365 r. przez arcybiskupa Aleksego i strawiona – podobnie jak większość zabudowań klasztornych – przez pożar w 1396 r. Nową cerkiew pod tym wezwaniem, połączoną z *trapezą*, wzniesiono w latach 1533–1536. W latach 1671–1699 do świątyni Narodzenia Bogurodzicy dobudowano od północy, zachodu i południa obszerne, parterowe *paperti*. Pozostałe zabudowania pochodzą z XVIII–XIX w.

Monaster został zlikwidowany w 1920 r. Po zniszczeniach wojennych poddano go pracom renowacyjnym, prowadzonym od lat 60. XX w. do 1990 r. Obecnie stanowi filię nowogrodzkiego Państwowego Muzeum Historycznego.

3. Rubieże południowo-wschodnie

3.1. Cerkiew Zaśnięcia Bogurodzicy na Wołotowym Polu (Wołotowo, miejscowość w pobliżu Nowogrodu Wielkiego)

Niewielką, murowaną świątynię Zaśnięcia Bogurodzicy na Wołotowym Polu, położonym na wschód od Nowogrodu Wielkiego, ufundował – jak czytamy w *Latopisie nowogrodzkim* pierwszym młodszej redakcji – w 1352 r. arcybiskup Mojżesz. Można przypuszczać, że inicjatywa ta – powiązana z założeniem męskiego monasteru – była

Cerkiew Zaśnięcia Bogurodzicy na Wołotowym Polu. Widok od zachodu (fotografia z 2013 r.)

swego rodzaju aktem prześlągalnym. Jeśli wierzyć miejscowym przekazom, w znajdującym się nieopodal Pskowie, którego mieszkańcy utrzymywali ścisły kontakt z Nowogrodzianami, szalała wówczas epidemia dżumy. Jej ofiarą miał nawet paść poprzednik Mojżesza na tronie arcybiskupim, Grzegorz-Bazyli. Przychylił się on do próśb dotkniętych zarazą Pskowian i udał się do ich miasta, by nieść pociechę duchową umierającym i wspierać pozostałych przy życiu. Zaraziwszy się tam śmiertelną chorobą, zmarł w drodze powrotnej do Nowogrodu Wielkiego, 3 lipca 1352 r.

Cerkiew ma plan krzyża wpisane w kwadrat, niewielką, półkolistą absydę wschodnią i zachodni narteks, wyraźnie niższy, lecz tylko nieznacznie węższy od korpusu. Wieńczy ją półkulista kopuła na smukłym tamburze, spoczywająca na dwóch kwadratowych i dwóch okrągłych filarach. Dobudowa przy północnej elewacji początkowo pełniła zapewne funkcje gospodarcze. W XIX w. – już po likwidacji monasteru w 1764 r. – została przekształcona w kaplicę boczną, dedykowaną św. Mikołajowi.

Waler estetyczny zabytku tkwi w jego zrównoważonych proporcjach, warunkujących wyjątkowo harmonijny wygląd zewnętrzny. Wystarczy wskazać, że kształt kopuły powtarzają łuki środkowych części górnych krawędzi elewacji, a po stronie zachodniej także łuk krawędzi górnej ściany narteksu. Współgra z tym oszczędny, rzec można elegancki, detal architektoniczny. Na fasadzie narteksu składają się na niego okrągłe płyciny i dwa pasma ornamentu – zdwojona listwa i *poriebrik* – biegnące zgodnie z duktem sferycznych połączeń dachowych, przylegających bezpośrednio do grzbietów sklepień. Zdwojone listwy i *poriebriki* odnajdujemy także – w tym samym miejscu i układzie – na elewacjach korpusu. Natomiast tambur kopuły obiega klasyczny fryz arkadkowy.

Pierwotnie wewnątrz zdobiła unikalna polichromia. Powstała ona, według autorów *Latopisu nowogrodzkiego*

Cerkiew Zaśnięcia Bogurodzicy na Wołotowym Polu. Fragment zrekonstruowanej polichromii (fotografia z 2013 r.).

pierwszego młodszej redakcji, na polecenie arcybiskupa Aleksego, a ukończona została w 1363 r. Data ta budzi kontrowersje: Michaił Ałpatow optuje za latami 80. XIV w., a Gierold Wzdornow przesuwa ją o jeszcze jedną dekadę²⁷.

Zwraca uwagę stylistyczna zbieżność malowideł z dziełami kręgu Teofanesa Greka, aktywnego – jak już

²⁷ М.В. Алпатов, *Фрески церкви Успения на Волотовом Поле*, Москва 1977, s. 10; Г.И. Вздорнов, *Волотово. Фрески церкви Успения на Волотовом поле близ Новгорода*, Москва 1989, s. 94–95.

wiemy – nad Wołchowem w ostatniej ćwierci XIV stulecia. Dowodzą tego trzy z czterech przedstawień ewangelistów, umieszczone tradycyjnie na pendentywach kopuły. Jan ukazany został wraz ze św. Prochosem, natomiast Mateuszowi, Markowi i Łukaszowi towarzyszy upersonifikowana Sofia – Mądrość Boża. Jej postać przypomina beztroską dziewczynkę, płasającą obok biblijnych autorów. Dynamizm tych scen przywołuje oczywiste skojarzenie z cechami formalnymi wyobrażenia Trójcy Starotestamentowej, namalowanego przez Teofanesa w nowogrodzkiej cerkwi Przemienienia Pańskiego przy ulicy Iliniej.

Na kolebkowym sklepieniu narteksu znajdowała się wydłużona, prostokątna scena „uczty u Sofii”, będąca ilustracją fragmentu z Księgi Przysłów (9, 1–6). W lewym dolnym rogu można było dostrzec zarys stołu, a ponad nim, na dalszym planie, budowlę – dom Mądrości – przypominającą antyczną świątynię grecką o siedmiu podporach. Upostaciowiona Sofia z berłem w dłoni, okryta – jak na późniejszych nowogrodzkich ikonach – purpurową, cesarską szatą, zasiadała na tronie, tyłem do widza. Jej głowę otaczał nimb, złożony prawdopodobnie z dwóch przecinających się pod kątem czworoboków. Z prawej strony Sofii trzy służące zabijały – zgodnie z biblijnym źródłem – przeznaczone na ucztę zwierzęta.

Niestety, skutkiem działań wojennych ze świątyni pozostały jedynie fragmenty murów do wysokości ok. 1,5 m. Po odbudowie w latach 2002–2003 jest ona filią nowogrodzkiego Państwowego Muzeum Historycznego. Obecnie trwają prace nad rekonstrukcją polichromii z maleńkich, ocalałych fragmentów, w oparciu o fotografie, kopie i odrisy z początków ubiegłego stulecia. Projekt ten zakłada odtworzenie 50–80% malowideł w ich pierwotnej lokalizacji. Niektóre fragmenty powróciły już na swoje miejsce, np. scena liturgii Ojców Kościoła w przeszłe ołtarzowym czy wizerunki świętych na filarach.

3.2. Cerkiew Przemienienia Pańskiego na Kowalewie (okolice Nowogrodu Wielkiego)

Cerkiew Przemienienia Pańskiego na Kowalewie. Widok od południa.

O powstaniu cerkwi Przemienienia Pańskiego na Kowalewie, tj. niewielkim wzniesieniu, znajdującym się na prawym brzegu Małego Wołchowca, opływającego miasto od wschodu, autor *Latopisu nowogrodzkiego czwartego* wspomina w narracji na temat wydarzeń z 1345 r. Informuje też, że jej fundatorem był Oncifor-Jakinf Żabin, wywodzący się zapewne z dość wpływowej, miejscowej rodziny bojar-skiej. Być może, w tym samym czasie został w pobliżu założony męski monaster.

Ta kamiennie-ceglana, nietynkowana budowla ma klasyczny plan krzyża wpisanego w kwadrat z głęboką i szeroką absydą od wschodu. Zachodnie wejście poprzedza kwadratowy, przesklepiony kolebką narteks. Świątynię wieńczy spłaszczona kopuła na przysadzistym tamburze, osadzona na czterech kwadratowych filarach. Od południa całą niemal długość korpusu zajmuje znacznie odeń

Cerkiew
Przemienienia
Pańskiego na
Kowalewie. Widok
od południowego
wschodu.

niższa, skomunikowana z wnętrzem cerkwi, prostokątna kaplica św. Jana Chrzciciela, przykryta trzema poprzecznymi kolebkami. Mogła ona pełnić funkcję mauzoleum rodzowego Żabinów, na co wskazują pozostałości siedmiu pochówków, odkryte w pierwszej połowie XX w. Do północnej elewacji przylega niska, obszerna, przesklepiona kolebką, dobudowa na planie kwadratu, która pełniła zapewne funkcje gospodarcze.

Zwracają uwagę – wzbogacając jednocześnie efekt estetyczny – trójdzielne zakończenia wieńca murów korpusu i kaplicy. Każdą elewację zamykają trzy – korespondujące ze sklepieniami wewnętrznych przęseł – półkoliste łuki, podbite pasmami *poriebrika* i zdwojonymi listwami. Skromny detal architektoniczny uzupełnia fryz arkadkowy obiegający tambur. W ściany kaplicy wmurowano pięć krzyży fundacyjnych – cztery, w znanej nam już typowo nowogrodzkiej formie, oraz jeden łaciński, z płaskorzeźbionym wizerunkiem ukrzyżowanego Chrystusa.

Cerkiew
Przemienienia
Pańskiego na
Kowalewie.
Fragment
zrekonstruowanej
polichromii: cesarz
Konstantyn Wielki
z matką Heleną.

Wnętrze świątyni zdołała unikalna polichromia, ukończona – jak informuje inskrypcja fundacyjna na zachodniej ścianie nawy głównej – w sierpniu 1380 r. Zamówili ją Atanazy Stiepanowicz i jego żona Maria. O tym, czy łączyły ich jakieś koligacje z rodem Żabinów, źródła jednak milczą. Autorami malowideł było prawdopodobnie pięciu artystów, którzy przybyli nad Wołchow z terenów bałkańskich. Niewykluczone, że mogło to mieć związek z ożywioną w tym czasie migracją tamtejszej ludności chrześcijańskiej, uchodzącej przed eks-

Cerkiew
Przemienienia
Pańskiego na
Kowalewie.
Fragment
zrekonstruowanej
polichromii:
św. Jerzy.

pansją turecką na ziemię pokrewnej im językowo i kulturowo Rusi. Z przybyszami trafiały na Ruś nie tylko iluminowane rękopisy czy ikony, ale także nowe idee artystyczne, m.in. stylistyczne inspiracje malarskie – jasna paleta barw, fascynacja światłem oraz nawiązania do antycznych i bizantyńskich wzorców. Te ostatnie odnajdujemy w kilku przedstawieniach – konwencjonalnej na ogół w swym programie ikonograficznym – polichromii

nowogrodzkiej. Wskazać możemy m.in. na wizerunki: św. męczennika Merkuriusza († ok. 250 r.) w stroju legionisty rzymskiego, dzierżącego okrągłą tarczę z głową Meduzy, św. św. Borysa i Gleba, w cesarskich chlamidach ozdobionych emblematem dwugłowego orła, czy też Konstantyna I Wielkiego i jego matki Heleny, odzianych w oficjalny, bizantyński strój dworski z epoki Paleologów – purpurowy sakkos, przepasany złotym, obszytym perłami lorosem, przerzuconym przez lewe ramię.

Cerkiew podupadła w XVII w. W 1764 r. zlikwidowany został pobliski monaster. Rozebrano jednocześnie zabudowania mieszkalne, świątynię Przemienienia Pańskiego przekształcono w cerkiew parafialną, a malowidła zatynkowane. Odsłonięto je i skatalogowano w latach 1910–1911. Podczas drugiej wojny światowej ostrzał artyleryjski obrócił zabytek w niemal kompletną ruinę. Odrestaurowany w latach 1970–1974, aktualnie jest filią nowogrodzkiego Państwowego Muzeum Historycznego. W jego wnętrzu znajdują się jednak tylko niewielkie fragmenty pierwotnej polichromii. Pozostałe, od 1965 r. odtwarza z maleńkich okruchów zespół rosyjskich historyków sztuki pod kierunkiem Aleksandra i Walentyny Griekowych. Efekty dotychczasowych prac eksponowane są w cerkwi św. Jerzego na Targu.

3.3. Cerkiew Przemienienia Pańskiego na Nieriedicy (Sielco-Szatierno, opodal Nowogrodu Wielkiego)

Nieriedica jest niewielkim wzniesieniem w bezpośrednim sąsiedztwie Grodziszcza Rurykowego, usytuowanym na prawym brzegu Wołchowa, między korytem Małego Wołchowca a tzw. kanałem Sieversa, przekopanym w latach 1798–1803. Otaczają ją podmokłe tereny zalewowe, dlatego przez znaczną część roku nie ma z Grodziszczem połączenia lądowego.

Cerkiew
Przemienienia
Pańskiego na
Nieriedicy. Widok
od południowego
wschodu.

W najstarszym miejscowym latopisie, w narracji na temat wydarzeń z 1198 r., czytamy:

Tegoż roku ufundował wielki książę Jarosław [IV], syn Włodzimierza, wnuk Mścistawa kamienną cerkiew pod wezwaniem Świętego Przemienienia Zbawiciela w Nowogrodzie, na górze przezwanej Nieriedica. I rozpoczęto jej budowę w miesiącu czerwcu, 8 [dnia], w święto św. Teodora, a ukończono – w miesiącu wrześniu.

Cerkiew
Przemienienia
Pańskiego na
Nieriedicy.
Fragment
polichromii:
św. Justyna.

Być może, książę chciał w ten sposób upamiętnić swych przedwcześnie zmarłych synów: Iziaslawa i Roścysława. Jak już wiemy, w tym samym celu ich matka ufundowała w 1199 r. cerkiew Narodzenia Bogurodzicy na Michalicy. Pojawiająca się hipoteza o przeznaczeniu świątyni na rodowe mauzoleum budzi wątpliwości, mimo sąsiedztwa Rurykowego Grodziszcza, na którym znajdowała się książęca siedziba. Iziaslawa i Roścysława pogrzebano bo-

Cerkiew
Przemienienia
Pańskiego na
Nieriedicy.
Fragment poli-
chromii: Portret
fundacyjny księcia
Jarosława Włodzi-
mierzowicza.

wiem w monasterze św. Jerzego na przeciwległym brzegu Wołchowa, a nieriedickie pochówki nowogrodzkich władców – m.in. Atanazego Danielewicza (1314–1315; 1318–1322) – pochodzą z okresu o wiele późniejszego.

Cerkiew zbudowano na planie krzyża wpisanego w kwadrat z trzema absydami od wschodu – główną (głębszą i szerszą) i dwiema bocznymi, znacznie mniejszymi i niższymi. Pierwotnie istniejący narteks, przebudowany w następnych stuleciach, ostatecznie został rozebrany. Centralną, cebulastą kopułę na tamburze wspierają cztery kwadratowe filary.

Wyjątkowo skromna dekoracja architektoniczna ogranicza się do zakończonych półkuliście płycin na elewacjach i podbitego *poriebrikiem* fryzu arkadkowego na tamburze. Oszczędność zdobień równoważy dobór proporcji, nadający bryle bardzo zharmonizowaną postać. W blendach nad wejściami, zachodnim, południowym i północnym, znajdowały się niezachowane malowidła, prawdopodobnie z początku XIII w.

Wnętrze świątyni pokrywała polichromia, ukończona – według *Latopisu nowogrodzkiego pierwszego* starszej redakcji – już w 1199 r. Wykonali ją prawdopodobnie miejscowi artyści, być może, przy udziale Elizeusza Pio-

Cerkiew
Przemienienia
Pańskiego na
Nieriedicy.
Fragment
polichromii:
Personifikacja
Ziemi.

trawicza Greczyna († 1231 r.), twórcy ikon i malowideł, wspomnianego w latopisach i wielu gramotach na korze brzozej. Chociaż program ikonograficzny malowideł nie odbiega od konwencji, kilka przedstawień zasługuje na wymienienie, m.in. zgodna z bizantyńskimi kanonami scena fundacyjna w południowo-zachodnim narożniku korpusu, w której Jarosław IV Włodzimierzowicz odziany w purpurową, obszywaną złotem chlamidę, ofiarowuje model cerkwi tronującemu Chrystusowi. Uwagę zwraca też wyobrażenie Sądu Ostatecznego na ścianie zachodniej, a zwłaszcza personifikacja Ziemi, ukazanej pod postacią młodej kobiety zasiadającej na fantastycznym stworze zoomorficznym, przypominającym wielkiego kota.

Nieopodal świątyni Przemienienia istniał też męski monaster. Najstarsza wzmianka o nim pojawia się w *Latopisie nowogrodzkim pierwszym* starszej redakcji pod rokiem 1220 r. W jego murach miał wówczas znaleźć schronienie zdeponowany czasowo z katedry arcybiskupiej Dobrynia-Antoni. Od XVI w. wspólnota zaczęła chylić się ku upadkowi: w 1543 r. klasztor spustoszył pożar, w 1570 r. splądrowali go oprycznicy Iwana IV Groźnego, a w czasie Wielkiej Smuty – wojska szwedzkie. W 1764 r. monaster na Nieriedicy został zlikwidowany.

W 1903–1904 r. obiekt poddano konserwacji. W 1910 i 1918 r. specjalna ekspedycja wykonała odrysy malowideł i możliwie pełną dokumentację fotograficzną. Podczas drugiej wojny światowej ostrzał artyleryjski obrócił budowlę w ruinę. Ocalało jedynie 15% polichromii. W latach 1956–1958 przeprowadzono gruntowne prace konserwatorskie, które przywróciły cerkwi postać z XII stulecia. Ponownie restaurowano ją na przełomie XX i XXI w. Co rzadkie dla Nowogrodu Wielkiego, zabytek otynkowano na jasnobrązowy kolor, zapewne zgodnie z oryginałem. Aktualnie trwa rekonstrukcja malowideł z drobnych fragmentów i przywracanie im pierwotnej lokalizacji. Obiekt jest obecnie filią nowogrodzkiego Państwowego Muzeum Historycznego, w którym przechowywane są także nieriedkie ikony, m.in. wielkie przedstawienie (178,8x133 cm) sceny Przemienienia Pańskiego z połowy XVI w.

Książęta nowogrodzcy (IX–XV w.)

Władcy księstwa nowogrodzkiego

ok. 862–879	Ruryk I
879–912	Oleg
912–945	Igor
945–962	Olga – regencja
945–969	Światosław I
969–977	Włodzimierz I Światosławowicz
977–978	Jaropek I Światosławowicz
978–988	Włodzimierz I Światosławowicz – powtórnie
988–1010	Wyszesław Włodzimierzowicz
1010–1034	Jarosław I Mądry
1034–1052	Włodzimierz II Jarosławowicz
1052–1054	Iziasław Jarosławowicz
1055–1067	Mścisław I Iziasławowicz
1067–1078	Gleb Światosławowicz – z przerwami
1078–1088	Światopek I Iziasławowicz
1088–1094	Mścisław II Wielki (Harald)
1094–1095	Dawid I Światosławowicz
1095–1117	Mścisław II Wielki (Harald) – powtórnie
1117–1132	Wsiewołod I Mścisławowicz (Gabriel)
1132	Światopek II Mścisławowicz
1132–1136	Wsiewołod I Mścisławowicz (Gabriel) – po- wótórnie

Książęta w republice nowogrodzkiej

1136–1138	Światosław II Olegowicz
1138	Światopełk II Mścisławowicz – powtórnie
1138–1139	Rościsław I Jerzewicz
1139–1141	Światosław II Olegowicz – powtórnie
1141	Światosław III Wsiewołodowicz
1141–1142	Rościsław I Jerzewicz – powtórnie
1142–1148	Światopełk II Mścisławowicz – po raz trzeci
1148–1154	Jarosław II Iziasławowicz
1154	Rościsław II Mścisławowicz (Michał)
1154–1155	Dawid II Rościsławowicz
1155–1158	Mścisław III Jerzewicz
1158–1160	Światosław IV Rościsławowicz
1160–1161	Mścisław IV Rościsławowicz
1161–1168	Światosław IV Rościsławowicz – powtórnie
1168–1170	Roman I Mścisławowicz
1170–1171	Ruryk II Rościsławowicz (Bazyli)
1171–1175	Jerzy I Andrzejewicz
1175	Światosław V Mścisławowicz
1175–1176	Mścisław IV Rościsławowicz – powtórnie
1176–1177	Jarosław III Mścisławowicz Pięknym
1177–1178	Mścisław IV Rościsławowicz – po raz trzeci
1178	Jaropełk II Rościsławowicz
1178–1179	Roman II Rościsławowicz
1179–1180	Mścisław V Rościsławowicz Chrobry
1180–1181	Włodzimierz III Światosławowicz
1182–1184	Jarosław IV Włodzimierzowicz
1184–1187	Mścisław VI Dawidowicz
1187–1196	Jarosław IV Włodzimierzowicz – powtórnie
1197	Jaropełk III Jarosławowicz
1197–1199	Jarosław IV Włodzimierzowicz – po raz trzeci
1199–1205	Światosław VI Wsiewołodowicz
1205–1207	Konstantyn I Wsiewołodowicz
1207–1209	Światosław VI Wsiewołodowicz – powtórnie
1209–1215	Mścisław VII Mścisławowicz Udały
1215–1216	Jarosław V Wsiewołodowicz

1216–1217	Mściśław VII Mściśławowicz Udały – po- wrotnie
1217–1218	Światosław VII Mściśławowicz-Borysowicz
1218–1221	Wsiewołod II Mściśławowicz-Borysowicz
1221	Wsiewołod III Jerzewicz (Dymitr)
1221–1223	Jarosław V Wsiewołodowicz – powrotnie
1223–1224	Wsiewołod III Jerzewicz (Dymitr) – powrotnie
1224–1226	Michał I Wsiewołodowicz
1226–1228	Jarosław V Wsiewołodowicz – po raz trzeci
1228–1229	Teodor Jarosławowicz i Aleksander I Jarosła- wowicz Newski – koregencja
1229	Michał I Wsiewołodowicz – powrotnie
1229–1230	Rościsław III Michałowicz
1230–1236	Jarosław V Wsiewołodowicz – po raz czwarty
1236–1240	Aleksander I Jarosławowicz Newski – po- wrotnie
1240–1241	Andrzej I Jarosławowicz
1241–1252	Aleksander I Jarosławowicz Newski – po raz trzeci
1252–1255	Wasył I Aleksandrowicz
1255	Jarosław VI Jarosławowicz
1255–1257	Wasył I Aleksandrowicz – powrotnie
1257–1259	Aleksander I Jarosławowicz Newski – po raz czwarty
1259–1263	Dymitr I Aleksandrowicz
1264–1272	Jarosław VI Jarosławowicz – powrotnie
1272–1273	Dymitr I Aleksandrowicz – powrotnie
1273–1276	Wasył II Jarosławowicz
1276–1281	Dymitr I Aleksandrowicz – po raz trzeci
1281–1285	Andrzej II Aleksandrowicz
1285–1292	Dymitr I Aleksandrowicz – po raz czwarty
1292–1304	Andrzej II Aleksandrowicz – powrotnie
?1304–1314	Michał II Jarosławowicz Twerski
1314–1315	Atanazy Danielewicz
1315–1316	Michał II Jarosławowicz Twerski – powrotnie
1318–1322	Atanazy Danielewicz – powrotnie

1322–1325	Jerzy II Danielewicz
1325–1327	Aleksander II Michałowicz
1328–1337	Iwan I Kalita
1346–1353	Symeon Iwanowicz Dumny
1355–1359	Iwan II Iwanowicz Piękny
1359–1363	Dymitr II Konstantynowicz
1363–1389	Dymitr III Iwanowicz Doński
1389–1407	Lingwen Olgierdowicz
1408–1425	Wasył III Dymitrowicz
1425–1462	Wasył VI Wasylowicz Ślepy
1462–1470	Iwan III Srogi
1470–1471	Michał III Olelkowicz
1471–1478	Iwan III Srogi – powtórnie

Biskupi i arcybiskupi nowogrodzcy (X–XV w.)

Biskupi nowogrodzcy

ok. 990–ok. 1030	Joachim Korsunianin
ok. 1030–1035	Efrem Grek
1035–1059	Łukasz Żydiata
1060/1061–1068/1069	Stefan
1069–1077/1078	Teodor
1078–1095/1096	German
1096–1109	Niketas
1109/1110–1130	Jan I Papin
1130–1156	Nifont
1156–1163	Arkadiusz
1163–1165	Jan II (Eliasz)

Arcybiskupi nowogrodzcy

1165–1186	Jan II (Eliasz)
1186–1193	Grzegorz (Gabriel)
1193–1199	Martyriusz
1199–1210	Mitrofan
1210–1220	Antoni (Dobrynia Jadrejkowicz)
1220–1223	Mitrofan – powtórnie
1223–1225	Arseniusz Mnich
1225–1228	Antoni (Dobrynia Jadrejkowicz) – powtórnie
1228	Arseniusz Mnich – powtórnie
1228–1229	Antoni (Dobrynia Jadrejkowicz) – po raz trzeci

1229–1249	Spirydon
1249–1274	Dalmacjusz
1274–1299	Klemens
1299–1308	Teoktyst
1308–1325	Dawid
1325–1330	Mojżesz (Mitrofan)
1330–1352	Bazyli Pątnik (Grzegorz)
1352–1359	Mojżesz (Mitrofan) – powtórnie
1359–1388	Aleksy
1388–1415	Jan III
1415–1421	Symeon (Samson)
1421–1423	Teodozjusz I
1423–1429	Eutymiusz I Brodaty
1429–1458	Eutymiusz II
1458–1470	Jonasz
1470–1483	Teofil
1483–1484	Sergiusz
1484–1504	Gennadiusz

Bibliografia

Źródła

Antoni z Nowogrodu (Dobrynia Jadrejkowicz), *Księgi pielgrzymie*

*Книга Паломникъ. Сказание местъ Святыхъ во Цареграде
Антонія Архієпископа Новгородскаго в 1204 г.,
red. X. P. Лопарев, Санкт-Петербург 1899.*

Dokumenty Nowogrodu Wielkiego

*Грамоты Великого Новгорода и Пскова, red. С. Н. Валк,
Москва – Ленинград 1949.*

Gramoty na korze brzozowej

Арциховский А.В., Тихомиров М.Н., *Новгородские грамоты на бересте, I*, Москва 1953.

Арциховский А.В., *Новгородские грамоты на бересте, II*, Москва 1954.

Арциховский А.В., Борковский В.И., *Новгородские грамоты на бересте, III*, Москва 1958.

Арциховский А.В., Борковский В.И., *Новгородские грамоты на бересте, IV*, Москва 1958.

Арциховский А.В., Борковский В.И., *Новгородские грамоты на бересте, V*, Москва 1963.

Арциховский А.В., *Новгородские грамоты на бересте, VI*, Москва 1963.

Арциховский А.В., Янин В.Л., *Новгородские грамоты на бересте, VII*, Москва 1978.

- Янин В.Л., Зализняк А.А., *Новгородские грамоты на бересте*, VIII, Москва 1986.
- Янин В.Л., Зализняк А.А., *Новгородские грамоты на бересте*, IX, Москва 1993.
- Янин В.Л., Зализняк А.А., *Новгородские грамоты на бересте*, X, Москва 2000.
- Янин В.Л., Зализняк А.А., Гиппиус А.А., *Новгородские грамоты на бересте*, XI, Москва 2004.
- Янин В.Л., Зализняк А.А., Гиппиус А.А., *Новгородские грамоты на бересте*, XII, Москва 2015.

Latopis Abramki

- Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. Полное собрание русских летописей*, XVI, Санкт-Петербург 1889 [=Москва 2000].

Latopis nowogrodzki pierwszy

- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, red. А.Н. Насонов, М.Н. Тихомиров, Москва – Ленинград 1950.
- The Chronicle of Novgorod 1016–1471*, tłum. R. Michell, N. Forbes, red. C. Raymond Beazley, A.A. Shakhmatov, London 1914 [=New York 1970].
- Die Erste Novgoroder Chronik nach ihrer ältesten Redaction (Synodalhandschrift) 1016–1330/1352*, red. J. Dietze, Leipzig 1971.
- Z.A. Brzozowska, I.N. Petrov, *Latopis nowogrodzki pierwszy starszej redakcji. Unikатовы зabytek piśmiennictwa staroruskiego i jego polski przekład*, Łódź 2019 [w druku].

Latopis nowogrodzki drugi

- Новгородская вторая летопись*, [w:] *Новгородские летописи. Полное собрание русских летописей*, III, Санкт-Петербург 1841, s. 115–201 [=Москва 2000].

Latopis nowogrodzki trzeci

Новгородская третья летопись, [w:] *Новгородские летописи. Полное собрание русских летописей*, III, Санкт-Петербург 1841, s. 203–305 [=Москва 2000].

Latopis nowogrodzki czwarty

Новгородская четвертая летопись. Полное собрание русских летописей, IV.1, Ленинград 1929 [=Москва 2000].

Latopis Sofijski pierwszy

Софийская первая летопись. Полное собрание русских летописей, VI.1, Москва 2000.

Opowieść o bitwie Nowogrodzian z Suzdalcami

Сказание о битве новгородцев с суздальцами, [w:] *Библиотека литературы Древней Руси*, VI, Санкт-Петербург 1999, s. 444–449.

Opowieść o podróży arcybiskupa nowogrodzkiego Jana na biesie

Повесть о путешествии Иоанна Новгородского на бесе, [w:] *Библиотека литературы Древней Руси*, VI, Санкт-Петербург 1999, s. 450–459.

The Story of Great John, Archbishop of Novgorod the Great; How, in One Night, He Was Taken from Novgorod to the City of Jerusalem, and Then Returned to Novgorod the Great That Same Night, [w:] *Medieval Russia's Epics, Chronicles and Tales*, red., tłum. S.A. Zenkovsky, New York 1974, s. 310–314.

Powieść minionych lat

Лаврентьевская летопись. Полное собрание русских летописей, I, Ленинград 1926–1928 [=Москва 1997].

Powieść minionych lat. Najstarsza kronika kijowska, tłum. F. Sielicki, Wrocław 2005.

Stefan z Nowogrodu, *Itinerarium*

От странника Стефанова Новгородца, red., tłum. G.P. Majeska, [w:] idem, *Russian Travelers to Constantinople in the 14th and 15th centuries*, Washington 1984, s. 28–47.

Itinerarium Stefana z Nowogrodu z opisem konstantynopolitańskiego portu Kontoskalion (1348/1349), tłum. Z.A. Brzozowska, [w:] *Metropolia na styku mórz i kontynentów. Wczesno- i średniobizantyński Konstantynopol jako miasto portowe*, red. M.J. Leszka, K. Marinow, Łódź 2015, s. 227–260.

Zenobiusz z Otyni, *Wyjaśnienie, czym jest Sofia Mądrość Boża*

Зиновий Отенский, *Сказание известно, что есть Софеи Премудрость Божия*, red. В.Г. Брюсова, А. Никольский, [w:] В.Г. Брюсова, *София Премудрость Божия в древнерусской литературе и искусстве*, Москва 2006, s. 153–155.

Opracowania

Bazyłow L., *Historia Rosji*, t. I, Warszawa 1983.

Birnbaum H., *Lord Novgorod the Great. Essays in the History and Culture of a Medieval City-State*, Columbus, Ohio 1981.

Bratkowski S., *Pan Nowogród Wielki*, Warszawa 1999.

Brzozowska Z.A., *Pochwała wielkiej księżnej włodzimierskiej Marii. Edycja i przekład nieznanego zabytku literatury staroruskiej*, „Slavia Antiqua” 54, 2013, s. 299–312.

Brzozowska Z.A., *Sofia – upersonifikowana Mądrość Boża. Dzieje wyobrażeń w kręgu kultury bizantyńsko-słowiańskiej*, Łódź 2015.

Brzozowska Z.A., *Sophia – the Personified Wisdom of God in the Culture of Novgorod the Great from 13th to 15th Century*, „Studia Ceranea. Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe” 4, 2014, s. 13–26.

- Bulkin V., *Novgorod. Architectural Landmarks. The Museum of History, Architecture and Art. An Illustrated Guide*, Leningrad 1984.
- Dąbrowski D., *Genealogia Mściławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV w.)*, Kraków 2008.
- Dollinger P., *Dzieje Hanzy. XII–XVII w.*, Warszawa 1997.
- Duczko W., *Ruś Wikingów. Historia obecności Skandynawów we wczesno-średniowiecznej Europie Wschodniej*, Warszawa 2007.
- Franklin S., Shepard J., *The Emergence of Rus, 750–1200*, London 1996.
- Frolow A., *Le "Znamenie" de Novgorod: évolution de la légende*, „Revue des Études slaves” 24, 1949, s. 67–81.
- Frolow A., *Le "Znamenie" de Novgorod: les origines de la légende*, „Revue des Études slaves” 25, 1949, s. 45–72.
- Grala H., *Rosja. Zdjęcia Wojciecha Bussa*, Olszanica 2013.
- Halperin C.J., *Novgorod and the „Novgorodian land”*, „Cahiers du Monde russe” 40, 1999, s. 345–364.
- Hombach M., *Eine Neue Grossmacht*, „Die Hanse. GeoEpoche. Das Magazin für Geschichte” 82, 2016, s. 136–137.
- Hunt P., *The Novgorod Sophia Icon and “The Problem of Old Russian Culture”. Between Orthodoxy and Sophiology*, „Symposion. A Journal of Russian Thought” 4/6, 1999/2001, s. 1–40.
- Jakubowski W., *Piśmiennictwo okresu rozdrobnienia feudalnego i niewoli tatarskiej (XIII–XIV w.)*, [w:] *Historia literatury rosyjskiej*, red. M. Jakóbiec, t. I, Warszawa 1976, s. 81–91.
- Jakubowski W., *Piśmiennictwo regionalne okresu powstania państwa moskiewskiego (1380–1500)*, [w:] *Historia literatury rosyjskiej*, red. M. Jakóbiec, t. I, Warszawa 1976, s. 92–109.
- Karger M., *Novgorod the Great. Architectural Guidebook*, Moscow 1973.
- Krupa K., *Księżęta litewscy w Nowogrodzie Wielkim do 1430 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 100.1, 1993, s. 29–46.
- Leuschner J., *Novgorod. Untersuchungen zu einigen Frage seiner Verfassungs- und Bevölkerungsstruktur*, Berlin 1980.
- Levin E., *Anna, a Woman of Novgorod*, [w:] *Portraits of Medieval Eastern Europe, 900–1400*, red. D. Ostrowski, Ch. Raffensperger, London–New York 2018, s. 23–32.

- Likhachov D., *Novgorod. Art Treasures and Architectural Monuments 11th–18th centuries. Architecture. Frescoes. Archeological Artefacts. Minor Arts. Icons. Illuminated MSS*, Leningrad 1984.
- Likhachov D., Laurina V., Pushkariov V., *Novgorod Icons 12th–17th century*, Leningrad 1980.
- Lübke Ch., *Novgorod in der russischen Literatur (bis zu den Dekabristen)*, Berlin 1984.
- Majeska G.P., *Russian Travelers to Constantinople in the 14th and 15th centuries*, Washington 1984.
- Molè W., *Nieriedica*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, t. III, red. G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław 1967, s. 390–392.
- Molè W., *Nowogrodzka cerkiew św. Sofii*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, t. III, red. G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław 1967, s. 430–432.
- Molè W., *Nowogród Wielki*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, t. III, red. G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław 1967, s. 421–430.
- Musin A., „Ród ruski”, „ród wareski” i narodowość staroruska, „Orientalia Christiana Cracoviensia” 4, 2012, s. 11–23.
- Musin A., *Russian Medieval Culture as an „Area of Preservation” of the Byzantine Civilization*, [w:] *Towards Rewriting? New Approaches to Byzantine Archaeology and Art. Proceedings of the Symposium on Byzantine Art and Archaeology. Cracow, September 8–10, 2008*, red. P.Ł. Grotowski, S. Skrzyniarz, Warsaw 2010 [=Series Byzantina. Studies on Byzantine and Post-Byzantine Art, 8], s. 11–44.
- Novgorod the Great. Excavations at the Medieval City Directed by A.V. Artikhovskiy and S.A. Kolchin*, red. M.W. Thompson, London 1967.
- Onasch K., *Grossnowgorod und das Reich der Heiligen Sophia. Kirchen- und Kulturgeschichte einer alten russischen Stadt und ihres Hinterlandes*, Leipzig 1969.
- Osterrieder M., *Das Land der Heiligen Sophia: das Auftauchen des Sophia-motivs in der Kultur der Ostslaven*, „Wiener Slawistischer Almanach” 50, 2002, s. 5–62.

- Paul M.C., *Continuity and Change in the Novgorodian Archbishopal Office, 1478–1589*, „*Orientalia Christiana Periodica*” 75, 2009, s. 273–317.
- Paul M.C., *Episcopal Election in Novgorod, Russia 1156–1478*, „*Church History*” 72.2, 2003, s. 251–275.
- Podskalsky G., *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej (988–1237)*, tłum. J. Zychowicz, Kraków 2000.
- Poppe A., *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, Warszawa 1968.
- Poppe A., *Theophana von Novgorod*, „*Byzantinoslavica*” 58, 1997, s. 131–158.
- Rybakow B., *Pierwsze wieki historii Rusi*, tłum. A. Olejarczuk, Warszawa 1983.
- Sbriziolo I.P., *L'Antica Grande Novgorod tra storia e leggende*, Roma 2000.
- Smirnowa E., *Fonti della Sapienza. Le miniature di Novgorod del XV secolo*, Milano 1996.
- Váňa Z., *Świat dawnych Słowian*, tłum. A. Kroh, Warszawa 1985.
- Zernack K., *Die burgstädtischen Volksversammlungen bei den Ost- und Westslaven. Studien zur verfassungsgeschichtlichen Bedeutung des Veče*, Wiesbaden 1967.
- Аппатов М.В., *Фрески церкви Успения на Волотовом Поле*, Москва 1977.
- Амосов М.Б., *Становление государственности древнего Новгорода и монументального зодчества*, Москва 2013.
- Антипов И.В., *Новгородский Владычный двор в XIV-XV вв. Новые данные и перспективы изучения*, „Новгородский исторический сборник” 15, 2015, s. 45–57.
- Бережков Н.Г., *Хронология русского летописания*, Москва 1963.
- Бжозовска С.А., *Торговые и культурные отношения Великого Новгорода с Кенигсбергом и другими прусскими городами в XIV-XV вв., в свете новгородских грамот на бересте*, „*Vade Nobiscum*” 2, 2009, s. 19–23.
- Бобров А.Г., *Новгородские летописи XV в.*, Санкт-Петербург 2001.
- Брюсова В.Г., *София Новгородская. Памятник искусства и истории*, Москва 2001.
- Брюсова В.Г., *София Премудрость Божия в древнерусской литературе и искусстве*, Москва 2006.

- В поисках утраченной Византии. Культура средневекового Новгорода и Древней Руси как источник для синхронно-стадиальной реконструкции византийской цивилизации IX-XV вв.*, red. Д.Е. Афиногенов, А.Е. Мусин, Е.В. Торопова, Санкт-Петербург – Великий Новгород 2007.
- Вагнер Г.К., *Старые русские города*, Москва–Лейпциг 1984.
- Великий Новгород. Атлас*, red. П.Ю. Бурбан, Великий Новгород 2013.
- Великий Новгород во второй половине XVI в. Сборник документов*, red. К.В. Баранов, Санкт-Петербург 2001.
- Великий Новгород. История и культура IX-XVII вв. Энциклопедический словарь*, red. В.Л. Янин, Э.А. Гордиенко, Санкт-Петербург 2007.
- Вздорнов Г.И., *Волотово. Фрески церкви Успения на Волотовом поле близ Новгорода*, Москва 1989.
- Вздорнов Г.И., *Фрески Феофана Грека в церкви Спаса Преображения в Новгороде*, Москва 1976.
- Вилкул Т., *Новгородцы и русские князья в летописании XII в.*, [w:] *Russia Mediaevalis*, t. X.1, red. E. Hösch, L. Müller, A. Poppe, München 2001, s. 34–54.
- Володина Т.В., *Культура региона: художественная культура Великого Новгорода. Избранные страницы*, Великий Новгород 2002.
- Герасимов Н.Н., *Фрески церкви Симеона Богоприимца в новгородском Зверине монастыре*, [w:] *Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник. 1978*, Ленинград 1979, s. 242–266.
- Геров Г.П., *Церковь Благовещения на Мячине*, Великий Новгород 2017.
- Геров Г.П., *Церковь Спаса на Ковалеве*, Великий Новгород 2013.
- Гимон Т.В., Гиппиус А.А., *Новые данные по истории текста Новгородской первой летописи*, „Новгородский исторический сборник” 7, 1999, s. 18–47.
- Гиппиус А.А., *Архиепископ Антоний и новгородский культ Софии*, [w:] *В поисках утраченной Византии. Культура средневекового Новгорода и Древней Руси как источник*

- для синхронно-стадиальной реконструкции византийской цивилизации IX-XV вв., red. Д.Е. Афиногенов, А.Е. Мусин, Е.В. Торопова, Санкт-Петербург – Великий Новгород 2007, s. 20–21.
- Гиппиус А.А., *К истории сложения текста Новгородской первой летописи*, „Новгородский исторический сборник” 6, 1997, s. 3–72.
- Гиппиус А.А., *Соперничество городских концов как фактор культурной истории Новгорода XII-XIII вв.*, [w:] *Споры о новгородском вече. Междисциплинарный диалог. Материалы «круглого стола». Европейский университет в Санкт-Петербурге. 20 IX 2010 г.*, red. М.М. Кром, Санкт-Петербург 2012, s. 121–135.
- Гордиенко Э.А., *Владычная палата новгородского кремля*, Ленинград 1991.
- Гришин И.В., Храменков А.В., *Типы русских монет Великого Новгорода и Пскова*, Москва 2016.
- Димник М., *Новгородские князья (970–1136 гг.)*, „*Rossica Antiqua*” 2011, 1, s. 3–41.
- Домбровский Д., *Мстиславичи на новгородском столе в XIII в.*, „Новгородский исторический сборник” 13, 2013, s. 82–102.
- Древнерусское искусство. Художественная культура Новгорода*, red. В.Н. Лазарев, О.И. Подобедова, В.В. Косточкин, Москва 1968.
- Древний Новгород. История. Искусство. Археология. Новые исследования*, red. С. Ямщиков, Москва 1983.
- Древний Новгород. Прикладное искусство и археология*, red. Б. Колчин, В. Янин, С. Ямщиков, Москва 1985.
- Колпакова Г., *Искусство Древней Руси. Домонгольский период*, Санкт-Петербург 2007.
- Круговых Л.Н., *Церковь Параскевы Пятницы на Торгу*, Великий Новгород 2016.
- Кузьмина Н.Н., Филиппова Л.А., *Ровесница церкви Спаса на Нередице. Церковь Ильи-пророка на Славне: история строительства и предварительные исследования*, „Новгородский исторический сборник” 8(18), 2000, s. 83–94.
- Кузьмина О.В., *Республика Святой Софии*, Москва 2008.

- Лазарев В.Н., *Новгородская иконопись*, Москва 1976.
- Лазарев В.Н., *Страницы истории новгородской живописи. Двусторонние таблички из собора св. Софии в Новгороде*, Москва 1977.
- Ласковский В.П., *Путеводитель по Новгороду. Софийская сторона*, Великий Новгород 1910 [=Санкт-Петербург 2007].
- Ласковский В.П., *Путеводитель по Новгороду. Торговая сторона*, Великий Новгород 1910 [=Санкт-Петербург 2008].
- Лаурина В.К., *О новгородской иконописи XV в.*, [w:] *Живопись Великого Новгорода XV в.*, ред. Э.С. Смирнова, В.К. Лаурина, Э.А. Гордиенко, Москва 1982, s. 143–174.
- Летопись Новгородского Юрьева монастыря*, ред. В.В. Улыбин, Санкт-Петербург 2008.
- Лихачев Д.С., *Новгород Великий. Очерк истории культуры Новгорода XI–XVII вв.*, Москва 1959.
- Лихачев Д.С., Вагнер Г.К., Вздорнов Г.И., Скрынников Р.Г., *Великая Русь. История и художественная культура X–XVII вв.*, Москва 1994.
- Мусин А.Е., *Загадки дома Святой Софии. Церковь Великого Новгорода в X–XVI вв.*, Санкт-Петербург 2016.
- Никитин А.Л., *Текстология русских летописей XI–начала XIV вв.*, IV, *Новгородское летописание XII–первой половины XIV вв.*, Москва 2011.
- Пашуто В.Т., *Русь. Прибалтика. Падство. Избранные статьи*, Москва 2011.
- Пежемский Д.В., *Археологический облик «вечевых» площадей Великого Новгорода*, [w:] *Споры о новгородском вече. Междисциплинарный диалог. Материалы «круглого стола». Европейский университет в Санкт-Петербурге. 20 IX 2010 г.*, ред. М.М. Кром, Санкт-Петербург 2012, s. 162–185.
- Попова О.С., *Искусство Новгорода и Москвы первой половины XIV в. Его связи с Византией*, Москва 1980.
- Порфиридов Н.Г., *Древний Новгород. Очерки из истории русской культуры XI–XV вв.*, Москва 1947.
- Разина Н.А., *Памятники Ярославова дворища, Великий Новгород* 2015.

- Райков Г.П., *Софийский собор Великого Новгорода*, Санкт-Петербург 2007.
- Рапопорт А., Кочергин И., *Великий Новгород и его окрестности. Путеводитель*, Москва 2007.
- Рапопорт П.А., *Зодчество древней Руси*, Ленинград 1986.
- Рыбаков Б.А., *Язычество Древней Руси*, Москва 1987.
- Севастьянова О.В., *Древний Новгород. Новгородско-княжеские отношения в XII–первой половине XV в.*, Москва – Санкт-Петербург 2011.
- Секретарь Л.А., *Церковь Андрея Стратилата*, Великий Новгород 2011.
- Сидорова Т.А., *Волотовская фреска „Премудрость созда себе дом“ и ее отношение к новгородской ереси стригольников в XIV в.*, „Труды отдела древнерусской литературы“ 26, 1971, s. 212–231.
- Смирнова Э.С., *Лицевые рукописи Великого Новгорода XV в.*, Москва 1994.
- Споры о новгородском вече. Междисциплинарный диалог. Материалы «круглого стола». Европейский университет в Санкт-Петербурге. 20 IX 2010 г.*, red. М.М. Кром, Санкт-Петербург 2012.
- Тулупов В., *Русь Новгородская*, Москва 2009.
- Турилов А.А., *К вопросу о датировке росписи храма Успения на Волотовом Поле и происхождении мастеров фресок церкви Спаса на Ковалеве (по данным палеографии)*, [w:] *В поисках утраченной Византии. Культура средневекового Новгорода и Древней Руси как источник для синхронно-стадиальной реконструкции византийской цивилизации IX–XV вв.*, red. Д.Е. Афиногенов, А.Е. Мусин, Е.В. Торопова, Санкт-Петербург – Великий Новгород 2007, s. 53–56.
- Хорошев А.С., *Архиепископия новгородская*, [w:] *Великий Новгород. История и культура IX–XVII вв. Энциклопедический словарь*, red. В.Л. Янин, Э.А. Гордиенко, Санкт-Петербург 2007, s. 81–83.
- Хорошев А.С., *Софийский патронат по Новгородской первой летописи*, „Новгород и Новгородская Земля. История и археология“ 11, 1997, s. 205–212.

- Хорошкевич А.Л., *Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой в XIV-XV вв.*, Москва 1963.
- Царевская Т.Ю., *Никольский собор на Ярославовом дворище*, Великий Новгород 2017.
- Царевская Т.Ю., *Церковь Спаса Преображения на Ильине улице*, Великий Новгород 2017.
- Царевская Т.Ю., *Церковь Спаса Преображения на Нередице*, Великий Новгород 2017.
- Царевская Т.Ю., *Церковь Феодора Стратилата на Ручью*, Великий Новгород 2016.
- Штендер Г.М., *Композиционные особенности трех древнерусских Софийских соборов в их связи с литургией*, „Byzantinorossica” 1, 1995, s. 298–302.
- Штендер Г.М., Сивак С.И., *Архитектура интерьера новгородского Софийского собора и некоторые вопросы богослужения*, „Byzantinorossica” 1, 1995, s. 288–297.
- Щапова Ю.Л., *Новый взгляд на две новгородские находки (Венецианское стекло в Новгороде)*, [w:] *История и культура древнерусского города*, red. Г.А. Федоров – Давыдов, Москва 1989, s. 82–88.
- Ядрышников В.А., *Рюриково Городище. Церковь Благовещения*, Великий Новгород 2012.
- Яковлева Л.П., *Собор Рождества Богородицы Антониева монастыря*, Великий Новгород 2016.
- Янин В.Л., *Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода*, Москва 2009.
- Янин В.Л., *Новгородские посадники*, Москва 1962.
- Янин В.Л., *Новгород и Литва: Пограничные ситуации XIII-XIV вв.*, Москва 1998.
- Янин В.Л., *Очерки истории средневекового Новгорода*, Москва 2008.
- Янин В.Л., *Очерки комплексного источниковедения. Средневековый Новгород*, Москва 1977.
- Янин В.Л., *Средневековый Новгород*, Москва 2004.

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

Pierwszy polskojęzyczny przewodnik po Nowogrodzie Wielkim. Zaprezentowano w nim około czterdziestu pięciu zabytków historycznych miasta i okolic, ułożonych w porządku geograficznym, np. nowogrodzkiego kremla, soboru katedralnego Sofii, siedziby arcybiskupów nowogrodzkich, Dworu Jarosławowego, Targu, siedzib kupców hanzeatyckich, Grodziszcza Rurykowego. Czytelnik znajdzie tu syntetyczny opis dziejów miasta i związanego z nim bytu politycznego – średniowiecznej republiki kupieckiej, a także najważniejszych zagadnień z zakresu jego specyfiki kulturowej i religijnej, ukształtowanej pod wpływem cywilizacji bizantyńskiej, choć rozwijającej się samodzielnie.

 WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

 wydawnictwo.uni.lodz.pl
 ksiegarnia@uni.lodz.pl
 (42) 665 58 63

Książka dostępna również
jako e-book

